DL
971
.G7B45
1872

Class JL971
Book .G7B45
1872

G. A. Gustafson
Wisby d. 16 Maj 1

GOTLANDS

GEOGRAFI OCH HISTORIA

i lättfattligt sammandrag.

AF

C. J. BERGMAN.

AF GOTLANDS LÄNS LANDSTING PRISBELÖNT TÄFLINGS-SKRIFT.

"Gotland är en märklig ledamot af det svenska riket."

KONUNG GUSTAF DEN I:E.

Andra öfversedda upplagan.

Ex. häftadt: 1 rdr.

Till Folkskolas, Småskolas eller annan undervisnings-anstalts styrelse eller lärjungar lemnas hos författaren, när [illegible] tjugo ex. tagas, ex. häftadt för 75 ör[illegible]

PROMEMORIA. WISBY.

stkontoret (Sankt Hans plats): öppet [illegible]cknedag kl. 8 f. [illegible] m.; sön- och helg-dag kl. 8—10 f. m., och de dagar, då post [illegible] *tlands-posten,* sommarpostföringstiden: bref, som skola rek[illegible] gar, postförskott och paketer inlemnas de dagar, då post [illegible] vanliga bref före kl. Fem (5) e. m. — *Landtposten,* sommar [illegible] kola rekomm:s, post-anvisningar, postforskott och paketer [illegible] före kl. Sex (6), vanliga bref före kl. Sju (7) e. m.

legraf-stationen (Rådhusflygeln): öppen alla dagar kl. [illegible]

gbåts-expedition: konsul C. A. Engboms kontor (Hä[illegible] fgår till Stockholm Onsdag och Lördag kl. Sju (7) e. m. [illegible] gs och Fredags e. m. — Ångb. *Wisby* till Borgholm och Kalmar [illegible] m., och till Stockholm Söndag kl. Sju (7) e. m.; afgår från Kalmar [illegible] n Stockholm Onsdags e. m. — Båda med breflådor. — Vinter-[illegible] tion å konsul E. Liljewalchs kontor (Strandgatan).

stgifvare-gården: fanjunkar Lindvalls hus vid Söderpo[illegible]

nker. *Riksbankens lånekontor* i Möllerska huset (Hästgatan): [illegible] dag kl. 9—10 f. m. — I samma hus: *Gotlands enskilda bank,* öppen [illegible] 10—12 f. m., och *Sällskapet D. B. W:s sparbank,* öppen för [illegible] g Lördag kl. 6—7 e. m. samt för låneärender och insättning i R[illegible] ings-anstalten i Stockholm första Onsdagen i hvarje manad kl. [illegible] *ds hypoteksförening:* kontor i räntmästar Ihres hus (södra kyrkogatan).

d- och Vattenkur-anstalten (S. om Skeppsbron): badhu[illegible] till hvilken beställningar å våningar och rum för badgäster kunna [illegible] bassäng-bad finnas några små enskilda badhus, om hvilka af hyresvärdar [illegible] e kan erhållas.

okhandel. Nybergska bok-, musik- och pappershandeln (Sankt Hans-plats): [illegible] nas: »Hermelins karta öfver Gotland« (3 rdr) och en mindre karta [illegible] Gotland (2 rdr); planchverket »Gotland och Wisby«, 20 taflor af Säve, [illegible] an, med kartor öfver Gotland och Wisby (15 rdr); »Plankarta öfver Wisby« (2 [illegible] ext (50 ö.); »Gotländska minnen« af Säve (50 ö.); »Tal på Sällskapet D. B. W:s [illegible] ag« af Bergman (50 ö.); »Gotlands land och folk« af Snöbohm (3 rdr); [illegible] ess fornminnen« af O. Carlén (75 ö.); samt talrika fotografier öfver Wisby, [illegible] dra gotl:a ställen, i större och mindre format. Dessa sistnämnda fås [illegible] en, *fotografen Pedersen* (hörnet af Strand- och Häst-gatorna).

adens märkvärdigheter: S:t Maria (se »Gotlands Geograf [illegible] gman, 2:a uppl., sid. 50): klockaren Neuman, S:t Klemens gränd, [illegible] rko-ruinerna (s. 52—58); hos portvakten å Lazaretts-gården, ingång [illegible] fås vägvisare och nycklar till Helge-Ands-kyrkan, S:t Nikolaus, S:t [illegible] S:t Katarina och till S:t Göran. Till S:t Drotten är ingången [illegible] genom gården N. om ruinen och till S:t Hans från S:t Hans-plats. — [illegible] (S. Klemens, S. Katarina) pläga stundom i gårdarna derbredvid [illegible] as. — Wisborgs slotts lemningar (s. 58). Ringmuren (s. 59). Burmeister [illegible] de begäres hos husets disponent. — Elementarläroverkets samlingar [illegible] vaktm:n, boende på stället. — D. B. W:s botaniska trädgård (s. [illegible] na (s. 46). — Gammalt medeltids-hus: Apoteket (s. 59). — [illegible] erget. — Stadens omgifningar (s. 59). Korsbetningen, Valdemars-[illegible]

oteller, restaurationer, m. m.: Nya stadshotellet [illegible] Lindbys hotell med biljard; Smedmans hotell; Hotell Wisby — alla vid [illegible] af Donners plats. — Fru Romins mat-servering (Sankt Hans-gatan) — [illegible] ng (Sankt Hans-gatan nära Rådhuset): serverar artificiella vatten, chokolad, [illegible] efter beställning kaffe och the. — I paviljongen i Mulbärsplanteringen ([illegible] a trädgården), i en butik vid ingången till Student-alléen, och i [illegible] rhättan pläga sommartiden förfriskningar serveras. — Utom hotellerna [illegible] sande i privata hus. — På hotellerna och af hyresvärdarna fås [illegible] e och enskilde, som lemna *skjutsar* för kortare och längre resor. [illegible] las lotsarne vid hamnen eller fiskare.

2

521
1536

GOTLANDS

GEOGRAFI OCH HISTORIA

i lättfattligt sammandrag.

AF

C. J. BERGMAN.

AF GOTLANDS LÄNS LANDSTING PRISBELÖNT TÄFLINGS-SKRIFT.

"Gotland är en märklig ledamot af det svenska riket."
KONUNG GUSTAF DEN I:E.

Andra öfversedda upplagan.

WISBY.
THEODOR NORRBYS BOKTRYCKERI.
1872.

JL 971
.G7B45
1872

281056
.20

FÖRORD.

Med anledning af ett utaf Gotlands läns lands-ting utsatt täflings-ämne, så lydande: "En kort lärobok om Gotland, lämplig att i folkskolorna begagnas i förening med läns-kartan, och omfattande, jemte öns fysiska och politiska förhållanden, äfven dess historia från äldre tider" — har detta försök till en lättfattlig framställning af det angifna ämnet blifvit utarbetadt. Så väl till de utsedde Prisdomarne, som ock, hvad den nya upplagan angår, till flera i öns forntida eller nuvarande förhållanden kunnige män står författaren i förbindelse för välvilligt meddelade anmärkningar och upplysningar.

Med hänsyn till skolorna är denna bok fördelad i tvenne kurser, den ena tryckt med större, den andra med mindre stil. Den förra bör anses såsom den egentliga läroboken. Den sednare torde, åtminstone till valda delar, allt efter tid och omständigheter, kunna i en högre afdelning användas. Dessutom bör äfven denna sednare afdelning, med afseende på det gotländska och mycket omvexlande innehållet, uti gotländska skolor i allmänhet kunna användas till uppläsnings- och muntliga redogörelse-öfningar, på hvilka numera vid undervisningen med rätta lägges så mycken vigt. Och för vetgirig ungdoms läsning i hemmet, äfvensom för läsare i allmänhet, torde denna sednare afdelning alldeles icke anses vara för vidlyftig. — Af den i 12:e, 13:e och 14:e styckena af Geografien förekommande, med mindre stil tryckta, rent statistiska namn- och siffer-förteckningen på ting, socknar, folkmängd, hemmantal, pastoraternas moder- och dotter-församlingar samt läkare-områdcn, böra i hvarje pastorats skolor de till pastoratet hörande uppgifterna läsas såsom tillägg till den med större stil tryckta afdelningen.

Att i kort sammandrag och på samma gång sakrikt och lättfattligt redogöra för ett ämne så egendomligt och så synnerligen märkligt, som Gotlands natur och öden, är en uppgift, hvars stora svårigheter författaren ingalunda anser sig hafva öfvervunnit. Han har gjort så godt han har kunnat, och vågar för sitt försök påräkna ett vänligt bedömande. — Hvad vetenskapliga uttryck och utländska ord angår, har han, så mycket som möjligt, sökt undvika sådana, och när de icke kunnat undvikas, har han merendels till dem sökt lägga korta förklaringar.

Huru liten emellertid denna bok än är, har dock, såsom innehålls-förteckningen antyder, en stor mängd saker och siffror der blifvit hopsamlade. Uti dessa kan möjligen månget misstag hafva insmugit sig. Med tacksamhet emottager förf. benägna anmärkningar. —

Måtte nu denna lilla bok kunna i någon mån befordra kännedomen om och kärleken till en fosterbygd, åt hvilken Försynen i sin gifmildhet har förunnat så mycken friskhet, fruktbarhet, fägring och ymniga rikedoms-källor, och vid hvilken icke blott stora forntids-minnen, utan ock sköna framtids-förhoppningar talrikt äro fästade! Till förverkligande af dessa förhoppningar måste foster-ön, med en moders heliga rätt, af alla sina barn, efter all deras förmåga och i deras skilda verkningskretsar, fordra ett troget, redbart, rastlöst och kärleksfullt arbete. Ju bättre vi lära känna vår foster-ö, desto varmare skola vi älska henne, och desto framgångs-rikare skall också, med Guds hjelp, vårt arbete blifva.

Wisby, 1:a Maj 1872.

Innehåll.

GOTLANDS GEOGRAFI.

1. Läge och yt-innehåll . . . . . *sidan 1.*
Afstånd från närmaste kuster. Öns största längd och bredd.

2. Öar, holmar och fyrar . . . . . *s. 1—2.*
2. Fårö. Fårösund. G:a Sandön (s. 2 o. 9). Kopparstenarna. Lilla o. Stora Carlsö (s. 2, 7, 24). Skärgård vid nordöstra kusten. Enholmen. Heligholmen.

3. Uddar . . . . . *s. 2.*

4. Hamnar. Tullväsendet . . . . . *s. 3—4.*

5. Bergsbildning . . . . . *s. 4—6.*
Kalksten. Sandsten. Oolit. Inga gråstens-berg. — 2. Gotland en »siluriskt« bergsbildning. Petrifikater. Lagrings-förhållandet vid Wisby, i Burgsviks-trakten och i Wamlingbo. Hoburg. Grottor. Stenjättar. Klapperstensvallar. Slipade och refflade hällar. — 3. Kalk- och sand-stenens användning. Kalkstenens täthet. Mergel-skiffer-lager dugliga till cement. — 4. Öns grundval. — 5. Antal benämnda petrifikater.

6. Höjder och dalar samt hafvets djup . . . . . *s. 6—7.*
2. Nordvestra kusten. Wisby och Österport. Högklint och Getsvältan. Klinte-berget. Carls-öarna. Hoburg. Östra kusten. Thorsburg. Gotlands backar. Dalsträckningar. — 3. Hafvets djup. Hafsvattnets salthaltighet.

7. Träsk, myrar och åar . . . . . *s. 8—9.*

8. Jordmån. Strand-åkrarna. Ulla Hau på Fårö. Gotska Sandön. *s. 9.*

9. Skog . . . . . *s. 10—11.*
Skogsmarkens ytvidd. Träd-slag. 1869 års förordning mot skogsförödelse. — 2. Socknarnas olika skogstillgång. Gotlands-furan. Den fordna ek-skogen. Gotlands-ängarnas fägring. — 3. Skogens värde.

10. Luftstreck och växtlighet . . . . . *s. 11—12.*
Luftstreckets friskhet. Medel-temperatur. Sydländska trädslag. Blomsterrikedom. Ädla fruktsorter. — 2. Antalet blombärande växter och ormbunkar.

11. Styrelse . . . . . *s. 12.*

12. Judiciel och administrativ indelning: domsagor, fögderier, ting och socknar. Folkmängd, hemmantal, länsmans-distrikter. *s. 13—14.*

13. Kyrklig indelning: tredingar och pastorater . . . . *s. 15—16.*
2. Regala och konsistoriella pastorater; klassifikation, löner. — 3. Förfallna kyrkor. Kaplanier. Löne-reglering. Orgelverk. Kyrkokassor. Kronotionde. Församlingarnes skyldighet att underhålla boställen. Separatister.

14. Indelning i afseende på sjukvården . . . . . *s. 16—17.*
2. Provincial-läkare-distrikter. Sjukvårds-inrättningar. Apoteker. Barnmorskor. Djurläkare.

15. Folkmängd, hemmantal, fastighetsvärde, krono-uppbörd och fattigvård . . . . . *s. 17—19.*
2. Folkmängd 1751 och 1858. Stadens och häradernas folkmängd; skattfria. Befolkning på qvadratmil. Oförmedlade och förmedlade hemman.

Skatte- och krono-hemman. Jordbruks- och andra fastigheters taxeringsvärde. Fattigvårds-kostnad. Dödlighets-procent. Inflyttade Tyskar.

16. Jordbruk . . . . . *s. 19—23.*

Spanmåls-utförsel. Bruknings-delarnas antal; den största och minsta delen. Treskiftes- och vexel-bruk. Omdöme om skördarna 1815—1871. Utsäde och afkastning. Strand-rågen. Lin och hampa. Bunge-rofvor. Potatis. Senap. Sockerbetor. Raps. Humle. Trädgårds-skötsel. Svältsystemet i ladugårdarna. Vilkor för jordbrukets högre lyftning: afdikning och laga skiften. Åkerbruks-redskap. »Sigden«. »Rifvan«. »Tunen«. — 2. Användningen af öns ägovidd till odling. Utsädes- och skörde-beloppet år 1869. Skördebeloppet 1865—1869. Ny-odling. — 3. Den odlade ägoviddens beskaffenhet och bruknings-sätt. — 4. Spanmåls-utförseln olika år från slutet af 1790-talet till 1871.

17. Kreaturs-skötsel . . . . . *s. 23—25.*

Ladugårdarnas tillstånd. Inhemska kreaturs-slagen. Skogs-hästen. Hästafveln. Får-afveln. Gynnsam naturbeskaffenhet derför. Utgångs-får. Storsudret och Carls-öarna. Hem-fåren. Schäferier. — 2. Antal underhållna kreatur.

18. Skogs-hushållning . . . . . *s. 25—26.*

Skogs-misshushållningen. Bränntorf (s. 25, 28). Jägmästare. Vatten-, häst- och ång-sågar. Anledningar till skogsförminskningen. Skogshushållningsplaner. Sådd af skogs-frö. — Timmer-utskeppning 1870 och 1871.

19. Kalktillverkning . . . . . *s. 26.*

Minskad utskeppning. Utförsel af kalksten. Kalktillverkningen år 1847 lemnad fri åt jord-ägarne.

20. Binäringar . . . . . *s. 27—29.*

A. *Fisket.* Åtgärder för dess förbättrande: undersökningar, försäkrings- och salteri-bolag. — 2. Fisk-arternas antal. — 3. Antal fisk-lägen och fiskare. Fisk-redskapens värde. — B. *Brytning och tillhuggning af sandsten.* Utförseln af slipsten. — C. *Väfnad.* — D. *Jagt.* Antalet af öns fogel-arter. Själ-jagten. — E. *Bränntorfs-beredning* (s. 25, 28). — F. *Bi-skötsel.* — G. *Tjär-bränning.*

21. Handel och sjöfart . . . . . *s. 29—30.*

Utskeppnings-varor. Afsättnings-platser. Införsels-varor. Handelsflottan: ång- och segel-fartyg. Antalet handlande och deras bevillning. Skepps-varf. Ut- och in-klarering år 1871. Tull-uppbörden 1867—1871.

22. Fabriker och handtverk . . . . . *s. 30.*

Bayerska bryggerier, ångmjölqvarnar, ångbrännerier, m. m. Stenhuggeriet och marmor-expositionen i Wisby. — 2. Antal handtverkare och deras bevillning.

23. Kommunikationer . . . . . *s. 30—32.*

Landsvägarnas längd och beskaffenhet. Gästgifveriernas antal. Diligens mellan Klintehamn och Wisby. Postförbindelsen. Undervattens-telegrafkablar och deras kostnad. Telegrafledningen Wisby—Klintehamn—Ronehamn. Färja. Cederströmska landtposten och dess förändring. Postexpeditioner, poststationer. — 2. Telegraf-stationerna.

24. Försvarsväsende . . . . . *s. 32—34.*

2. Nationalbeväringens inrättning, öfnings-tid, m. m. Båtsmans-rotering. — 3. Befästade platser: Wisborg, Enholmen (Stålhatt s. 89). — 4. Skarpskyttegillet. Skytteförbund. — 5. Olika vapenslag. De fyra bataljonernas kompanier.

25. Undervisnings-anstalter . . . . . *s. 34—35.*

2. Folkskolor. Småskolor. Högre elementarläroverk. Artilleri-läroverk. Navigations-skola, Landtbruks-skola, m. m. Folkskolelärare-seminariet. Undervisnings-anstalt för bildande af småskole-lärare. — 3. Anstalter för kunskapers spridning: naturhistoriska och andra samlingar, biblioteker, socken-biblioteker.

26. Åtskilliga inrättningar . . . . . *s. 35—37.*

Sjukvård och fångvård. Låne-inrättningar. Sparbanker. Hushållnings-sällskapet. Brandstods-föreningarna. Landthamnsfonden. Sällskapet D. B. W. Bibel-sällskapet. Musik-sällskapet. Fruntimmerssamfundet. Planterings-gillet. Understöds-anstalter, m. m.

27. Landskaps-vapnet . . . . . *s. 37.*

28. Antalet af riksdags-ombud. Valsätt. Valbare till 1:a Kammaren. *s. 38.*

29. Namnkunnige män födde på Gotland . . . . . *s. 38—41.*

30. Folklynne, folklekar och mun-art . . . . . *s. 41—45.*

31. Wisby . . . . . *s. 46—60.*

Korta statistiska och historiska uppgifter, s. 46. Bevillning, fastighets-värde, jordar, utgifter, kommunal-utskylder, fattigvård, hamn-arbeten, stads-penningar, rotar och tomter, s. 49. — Märkvärdigheter: Sankt Maria s. 50. Ruinerna Hospitalets tillhörighet, s. 52. Sankt Nikolaus s. 52. S. Gertrud och Helig-Andskyrkan, s. 53. S. Clemens, s. 54. S. Olof, S. Drotten, S. Lars s. 55. S. Katarina s. 56. S. Hans s. 57. S. Peter, S. Göran, de i grund förstörda kyrkorna s. 58. — Wisborg; Kalfskinnshuset s. 58; Ringmuren; gamla hus: Apoteket, Burmeisterska huset; Källor s. 59. — Stadens omgifningar, s. 59—60.

GOTLANDS HISTORIA.

1. Från sagotiden till år 1361 . . . . . *s. 61—73.*

2. Från 1361 till 1570 . . . . . *s. 73—81.*

3. Från 1570 till 1645 . . . . . *s. 81—84.*

4. Från 1645 till 1872 . . . . . *s. 84—96.*

Öfversigt af Gotlands Historia och märkliga årtal.

(Förkortningar: G. betyder Gotland; W. Wisby; k. konung; s. sidan.)

800-talets slut: G. ett skydds-land under Sverige, skattskyldigt, men med sjelfständig styrelse - - - - - - - - - - - sidan 62.
1030: k. Olof den helige predikade kristendomen på ön - - - - - - 63.
1100-talet: W. redan betydande; snart nordens förnämsta handelsstad. s. 48, 68.
1103: danske k. Erik Ejegod i W., för att derifrån »östervägen« fortsätta sin Jerusalems-färd; grundlägger S:t Olofs kyrka i W. - - 55.
1163: hertig Henrik Lejonet af Bayern skiljedomare i tvister mellan Gotl:r och Tyskar på ön. Handelsrättigheter i de tyska länderna - - 67.
1200-talet: Gotlands-Lagen författad, s. 61. — Handels-fördrag med Sverige, Ryssland, Lifland, Estland, Holstein, England, Flandern, m. fl. länder - 69.
1225: Sankt Maria-kyrkan i W. invigdes - - - - - - - - - - - - 50.
1229: handelsfördrag med ryske storfursten i Smolensk - - - - - - 69
1269: nytt handelsfördrag med Ryssarne i Novgorod - - - - - - - 69.
1285: fördrag mellan G. och k. Magnus Ladulås om skatt och handel - 67.
1288: W. befästadt med ringmur. Krig mellan stad och land. Magnus Ladulås skiljedomare - - - - - - - - - - - - - - - - 71.
1200- och *1300*-talen: Öns flesta kyrkor bygda - - - - - - - - - - 70.
1313: k. Birger Magnussons strid med G:s allmoge - - - - - - - - - 73.
1300-talets midt: W. Stads-Lag anses (enligt den bevarade tyska handskriften) vara omkring denna tid sammanskrifven - - - - - - 70.

1361 i slutet af Juli: k. Valdemar Atterdag intog och plundrade W., hvars storhetstid började lida mot sitt slut - - - - sidan 73—75.
1376: W. hyllade danske k. Olof Håkansson - - - - - - - - - - 76.
1394: Fetalie-bröderne bemäktigade sig G. - - - - - - - - - - - 76.
1398—1408: G. under Tyska riddare-ordens styrelse - - - - - - 76—77.
1403: krigståg till G. mot Tyske riddarne - - - - - - - - - - - 77.
1408: Tyske riddarne lemnade ön till unions- (dansk-norsk-svenske) k. Erik af Pommern. »Gotlands lösen« - - - - - - - - - - - - - 77.
1411: Erik af Pommern anlade Wisborgs slott - - - - - - - - 58, 77.
1437—1449: Erik af Pommern bedref sjöröfveri från Wisborg - - - - 78.
1446: unions-konungen Kristoffer af Bayern på G. - - - - - - - - 78.
1448: svenske k. Carl Knutsson sände en här till G. - - - - - - - 78.
1449: unions-k. Kristiern d. 1:e sände skepp och krigsfolk under Olof Thott till den på Wisborg belägrade Eriks af Pommern hjelp; men följden blef, att Erik måste fly. I Juli kom Kristiern sjelf och tvang Svenskarne att lemna ön - - - - - - - - - - - - - - - - 78.
1449—1645: ön under danske länsherrar, med undantag af några korta tider (1467—1487, då Ivar Thott, och 1523—1525, då Sören Norby sjelfständigt innehade G., samt 12 mån:r 1525—1526, då Lübeckarnes höfvitsman Hennecke v. Ahlefeld hade förvaltningen på ön. 78—80.
1483: Sten Sture den äldre på besök hos Ivar Thott - - - - - - - 79.
1487: k. Hans' krigståg till G. - - - - - - - - - - - - - - - - 79.
1524: k. Gustaf den 1:s af B. von Melen ledda krigsföretag mot Norby 79.
1525: Lübeckarnes krigsföretag mot Norby; en del af W. förstörd, s. 79. — Omkring 1525 lutherska läran predikad i W. — Katolska läran utträngd efterhand - - - - - - - - - - - - - - - - - - - 58.
1527: Omkring detta år upphörde Linköpings-biskopens andliga styrelse på G. (1527—1570 var stiftet troligen under en tredings-prosts styrelse) - 66.
1566 d. 27 Juli: »det stora skeppsbrottet vid Wisby« - - - - - - 51, 80.
1570 d. 13 Dec.: fördraget i Stettin, Sverige afstod från sina anspråk på G., s. 81. — 1570—1645: danske superintendenter på G. (dock 1599—1631 tredings-prostarne tjenstförrättande) - - - - - - - - - 84.
1595: Skånska Lagen införd på G. - - - - - - - - - - - - - - - 82.
1597 och *1624:* k. Kristian d. 4:e på G. - - - - - - - - - - - - 83.
1645 d. 13 Aug.: freden i Brömsebro: G. återställd till Sverige s. 84. — 1645—1772: svenske superintendenter på ön (dock 1676—1679 en dansk superintendent) - - - - - - - - - - - - - - - - - - - 84.
1652—1654: arfprinsen Carl Gustaf hade G. till sitt underhåll. — Carlsvärd anlagdt 1653 (raseradt 1788) - - - - - - - - - - - 33, 85.
1654—1689: G. ett af drottning Kristinas underhållsländer - - - - - 85.
1661 d. 18 Nov.: Polhem född i W. (död 1751) - - - - - - - - - 38.
1676: Danskarne eröfra G. genom Nils Juel - - - - - - - - - - - 87.
1679 d. 26 Sept.: freden i Lund, G. återställd till Sverige. Wisborg sprängdt i luften - 88.
1715, 1717 och *1720:* ryska plundringar - - - - - - - - - - - 88, 89.
1716—1728: sjöhjelten G. v. Psilander landshöfding på G. - - - - - 89.
1754: öfversten J. Norbys födelse-år (stupade vid Stralsund 1807) - - 38.
1765—1787: C. O. v. Segebaden landshöfding - - - - - - - - - 92, 93.
1772: stiftets styresman började kallas »biskop« - - - - - - - - - 84.
1791: G:s Hushållnings-sällskap stiftadt - - - - - - - - - - - - 36.
1808 d. 22 April—d. 18 Maj: ryska invasionen. Bodisco i 23 dagar rysk guvernör - 89.
1811: Nationalbeväringen ordnad - - - - - - - - - - - - - - 32, 93.
1814 $^{9}/_{7}$: Sällskapet D. B. W. stiftadt - - - - - - - - - - - - 37.
1815 $^{18}/_{11}$: Musikaliska Sällskapet i W. stiftadt - - - - - - - - 37.
1817—1831: J. Cederströms landshöfdinge-tid - - - - - - - - - 92, 93.
1819: Borgare-föreningens söndagsskola inrättad - - - - - - - - - 35.
1821: W. Gymnasium invigdt - - - - - - - - - - - - - - - - - - 94.

1825: Landtposten, s. 31. Fruntimmerssamfundet - - - - sidan 35, 37.
1827: Norra häradets brandstods-förening (södra d:o 1835) - - - - 36, 93.
1830: D. B. W:s sparbank öppnad - - - - - - - - - - - - - - - 36.
1836: Skarpskytte- och jägare-gillet stiftadt - - - - - - - - - - 33, 94.
1841: af stats-medel 75,000 Rdr Rmt låne-understöd till myr-odlingar - 93.
1842: Navigationsskolan s. 35. W. Vågbrytare påbörjad - - - - - - 49.
1843: Folkskole-seminariet inrättadt (indrogs 1866) - - - - - - - - 34.
1847: Landtbruksskolan, s. 34. Kalktillverkningen fri - - - - - - 26.
1851: Riksbankens lånekontor öppnadt - - - - - - - - - - - - - 36.
1854: W. fick nederlagsrätt, s. 46. K. Oscar utdelade till National-beväringen nya bataljonsfanor - . - - - - - - - - - - - - - - 94.
1855: D. B. W:s botaniska trädgård anlagd - - - - - - - - - - - 37.
1858: Filialbanken öppnad (upphörde 1868), s. 95. — Ångfart. »Polhem« s. 31, 95. — Planterings-gillet . . . . . 37, 95.
1859: Undervattenstelegrafen, s. 31, 95. — Bibelsällskapet återupplifvadt, s. 37. — Cellfängelset, s. 35. — Elem.-läroverkets hus . . . 35, 95.
1861: Gotlands hypoteksförening stiftad s. 95; dess verksamhet börjad 1862 36.
1863, 1864: Lands-tinget anslog medel till bränntorfs-beredning . . . 25.
1863—1871: 17 sparbanker på landsbygden inrättade . . . . . 36, 92.
1865: Ångfartygsbolaget »Gotland« stiftadt . . . . . 29, 31, 95.
1868: Telegraf-ledningen Wisby - Klintehamn - Ronehamn . . . . . 31.
1869: Gotlands enskilda bank, s. 36. — Skogsförordning för ön, s. 25, 95. — Gotlands sjukhem . . . . . 35, 36.
1871: postångfartyget »Sofia«. Ny undervattens-telegraf-kabel, s. 31. — Hushållnings-sällskapets verksamhet för ett utdiknings-system . . 95.
1872: Hush.-sällskapets anslag till lån för anläggning af mejerier, och anställning af en landtbruks-kemist. Mejeribolag börja bildas . . 95.

Tillägg:

Sid. 31: Burgsviks post-expedition år 1872 indragen och i stället en post-station inrättad.

Sid. 36: Om Sparbankernas behållning d. $^{31}/_{12}$ 1871 se s. 92. Eskelhem sockens sparbank inrättad 1872. I April 1872 antalet sparbanker på Gotland 19.

GEOGRAFI.

1. Läge och yt-innehåll.

1. Gotland, Sveriges största ö, ligger i Östersjön mellan Ölands och Smålands nordliga del i vester och nordliga delen af ryska provinsen Kurland i öster. Afståndet från Klintehamn på Gotland rakt vester ut till Bödahamn på Öland är $9\frac{1}{2}$, samt från Wisby till Westervik i Småland nära 14, och rakt norr ut till Landsort (vid sydliga inloppet till Stockholms skärgård) nära 18 svenska sjömil*). Från öns östra kust till Kurland är afståndet vidpass 20, och från den sydligaste udden söder ut till preussiska kusten omkring 30 sjömil. Gotlands största längd, med Fårö inberäknad, är i rak sträckning från syd-vest till nord-ost omkring 13, men landsvägs-längden vidpass 16 mil; största bredden, ungefärligen midt öfver landet, är nära 5 mil, från hvilken bredd ön smalnar mot båda ändarna. Till yt-vidden är Gotland näst det minsta bland rikets 24 län, och innehåller, med närliggande öar och holmar, 638,046 tunnland eller något mer än $27\frac{1}{2}$ qvadrat-mil. Om träsk och myrar frånräknas, är yt-innehållet 579,934 tunnland eller vidpass 25 qvadrat-mil.

2. På det geografiska språket heter det, att Gotland ligger mellan 56 graders 55 minuters och 58 graders nordlig latitud, samt mellan 35 graders 45 minuters och 37 graders östlig longitud (från Ferro). — I högtidligt språk har Gotland, för sitt förmånliga läge nästan midt i hafvet, blifvit kalladt »Östersjöns öga«.

2. Öar, holmar och fyrar.

1. Nära vid kusten ligga följande öar: *Fårö* på nord-östra samt *Lilla* och *Stora Carlsö* på vestra sidan. Några mil norr om Fårö ligger *Gotska Sandön*. Bland holmarna märkas: *Westergarns Utholme* på vestra sidan, samt *Skenholmen*, *Furillen*, *Enholmen* och *Östergarnsholmen* på östra sidan. För sjöfartens betryggande äro på det egentliga Gotland 2 samt på dithörande öar och holmar 5 fyrar uppförda, alla under detta århundrade (1817—1867). År 1872 blir ytterligare en fyr inrättad.

*) 1 svensk sjömil är i det närmaste lika med $\frac{7}{10}$ svensk landtmil. När i det följande endast »mil« nämnes, betyder det landtmil.

2. Från det egentliga Gotland eller »Storlandet« skiljes *Fårö,* som fordom hette Farö (de sjöfarandes ö), genom det vidpass 800 till 6,400 (vid Färjestaden 2,270) alnar breda och $1^1/_2$ sjömil långa Fårösund: ön, som utgör ett särskildt pastorat, är ungefär 2 mil lång och $^3/_4$ mil bred, och har på Holm-udden (sedan år 1847) en fyr. — Fem sjömil norr om Fårö ligger *Gotska Sandön,* omkring $^3/_4$ mil lång och $^1/_2$ mil bred, med omkring 5,000 tunnland skog samt 2,000 tunnland flygsands-fält, hvilka i oregelbundna kullar omgifva största delen af ön. I syd-östra delen synas några spår efter odlingar, hvilka mer och mer blifvit inkräktade af sanden, så att ön för närvarande kan sägas framalstra hvarken säd eller odlade foderväxter. Den är bebodd af några få hushåll. För att vägleda seglaren förbi den $2^1/_2$ sjömil norr om Sandön belägna, mycket farliga stenbanken *Kopparstenarna* (3:ne grund, af hvilka det vestliga når upp till vattenbrynet, och det mellersta har endast 6 fots vatten) hafva på Sandöns nordligaste udde 2 fyrar blifvit uppförda, hvilka tändes första gången 1859. — På *Westergarns Utholme* blef 1859 en mindre fyr uppförd. — Söder derom ligga *Lilla* och *Stora Carlsö,* den förra på vidpass $^1/_3$, den sednare på $^3/_4$ sjömils afstånd från närmaste land, 2:ne skoglösa och obebodda klipp-öar, med förträffligt fårbete, rika på sjöfogel samt utmärkta för sina vildt majestätiska, merendels tvärbranta stränder och många grottor. Högsta punkten på Lilla Carlsö vid stranden är 186 fot. — Vid östra kusten, norr ifrån räknadt, ligga: *Skenholmen, Furillen, Fjaugen* och *Klasen,* hvilka med några ännu mindre holmar bilda en liten vacker skärgård; vidare *Asund* och *Enholmen,* båda utanför Slitehamn: å den sednare holmen blef på 1650-talet en fästning, kallad *Carlssvärd,* anlagd, hvilken dock vidpass 140 år sednare, på regeringens befallning, förstördes; på 1850-talet blef der ånyo ett fästningsverk anlagdt; *Östergarnsholmen* med en fyr, som uppfördes år 1817 och 1849 förbättrades; *Laus-holmar,* 3 till antalet, söder om Ljugarns hamn: *Grötlingboholmen* och *Ytterholmen,* mellan hvilka södra inloppet går till Ronehamn; *Heligholmen,* med märkliga klippor och grottor (bland de sednare »Silfvergrottan«), utanför Wamlingbo; med flera mindre holmar. — Utom nämnda på öar och holmar uppförda fyrar, finnas ytterligare 2:ne, anbragta på uddar af »storlandet«, neml. *Hoburgens* och *Fal-uddens* fyrar, den förra färdigbygd 1846, den sednare 1867. På *Närs-holmen,* emellan Östergarn och Faludden, skall år 1872 en fyr inrättas.

3. Uddar.

1. Den lilla halfö, som innehåller Gotlands fyra sydligaste socknar, och som genom den smala Fide socken sammanbindes med det öfriga landet, utskjuter mot syd-vest med *Hoburgs refsudde,* och mot syd-ost med den för talrika skeppsbrott sorgligt ryktbara *Fal-udden:* söder om denna udde ligger, bland flera farliga grund, grundet »Röda hunden«. *Hammar-udd* i Eista socken är Gotlands vestligaste udde. På hvar sin sida om den djupt ingående Kappelshamns-viken, på öns norra kust, ligga *Halls-huk* och *Svarfven* eller *Svarfve-huk.* Längst i öster utskjuter *Bunge-näs,* vid södra inloppet till Fårösund. På Fårö märkas: *Långhammarshammar* och *Norshomen,* de nordligaste uddarna,

Holm-udden den östligaste, och *Ryss-näs*, vid nyssnämnda inlopp till Fårösund, den sydligaste. Norr om Holm-udden sträcker sig det farliga grundet Salvo-ren.

2. Ett litet stycke från Hoburgs refs-udde, på den så kallade »Klefven«, är Hoburgs nyssnämnda fyrtorn uppfördt. Fal-udden, hvars fyr likaledes nyss är omnämnd, har sedan 1859 varit räddnings-station (-plats) med liföräddningsbåt och raket-apparat (inrättning för tågs utkastning medelst raketer). Äfven i *Ejke-vik* på Fårö finnes, sedan nämnda år, en liföräddningsbåt.

4. Hamnar.

1. Öns förnämsta hamnar äro *Fårösund* och *Slite*. *Wisby* hamn har den största ut- och införseln, och är vigtig genom telegraf- och post-ångbåts-förbindelserna med fastlandet. Bland de öfriga hamnarna märkas: *Kylley*, *Sankt Olofsholm*, *Kathammarsvik*, *Ljugarn* och *Rone*, alla på den östra kusten, och på den vestra: *Burgsvik*, *Klinte*, *Westergarn* och *Kappelshamn*, samt på Fårö: *Lutterhorn*. Vid flera af dessa hamnar idkas icke obetydlig handel. Klinte och Rone hafva och Slite får år 1872 telegraf-inrättning.

2. Gotlands kust, med sin stora mängd af vikar och bugter, erbjuder många hamnar och ankarplatser. *Fårösund* och *Slite* kunna räknas bland de bästa hamnarna i Östersjön. Det förra erbjuder en ovanligt rymlig hamn, hvars södra inlopp har 22 fots djup, och å hvars redd, mellan Bungeör och södra inloppet, finnes 30 fots djup; norra gattet deremot har högst 11 fot. Det väl skyddade Slitehamns ena inlopp är segelbart för 24 fot djupgående fartyg; inne i hamnen är 24 och vid lastbryggan 15 till 16 fots vatten*). — Norr om Slite ligga: *Sankt Olofsholm*, som erbjuder en af naturen väl danad nödhamn; vid dess brygga är 20, i hamnen 17 till 18 fot, men en bank i segel-leden har 16 och högst $16\frac{1}{2}$ fot; och *Kylley*, hvarest i hamnen är 10 fot, men som ej kan anlöpas af fartyg, som gå djupare än 9 fot. — Om vi följa samma östra kust söder-ut träffa vi: *Kathammarsvik* (i Östergarns socken), hvars hamn har 20 fots djup, men inloppet tillåter icke fartyg, som ligga djupare än $16\frac{1}{2}$ fot, att dit inlöpa; *Ljugarn*, som har god hamn med 12 till 30 fots djup; *Ronehamn*, som näst Wisby har den förnämsta rörelsen, och hvars inre redd är mycket väl skyddad, men djupet i Bankhålet uti inloppet är endast $10\frac{1}{2}$ till 11 fot; den yttre redden eller Lerhålet, som äfvenledes är väl skyddad, har 24 till 30 fot, men inloppet dit har endast 16 fot*). — Börja vi å vestra kusten söder-ifrån, så möter oss *Burgsviks* hamn, hvars inre redd har 16 till 18 fots djup, men endast 14 fot på banken i inloppet; *Klintehamn*, en vacker handelsplats med liflig rörelse; hamnen har 11 till $11\frac{1}{2}$ fots djup, men i segelleden är icke mer än 10 till $10\frac{1}{2}$ fot; redden har 18 till $18\frac{1}{2}$ fots vatten;

*) Dessa och följande uppgifter om hamnarnas djup gälla medel-vattenståndet, och äro i Juli 1870 benäget meddelade af Wisby Lotsfördelningschef, Kapten A. Pihl. — Sedan dess har i *Slitehamn* (år 1871) djupet invid varfsbryggan genom muddring blifvit större; och i *Ronehamn* har, sistnämnda år, djupet i Bankhålet genom sten-upptagning blifvit 12 fot.

Westergarns hamn, med vidpass 12 fot, men å banken i inloppet 10 till 10½ fot, samt å yttre redden 18 till 20 fot; under Westergarns Utholme är 24 till 36 fots djup; *Wisby* hamn, skyddad af en på 1840-talet påbörjad vågbrytare (som redan kostat vidpass en half million riksdaler, hvaraf nära hälften varit stats-anslag och det öfriga bekostats af staden); inre hamnens djup är 11 till 14 fot, på banken utanför gattet är för närvarande 11½ fots vatten, innanför och längs med vågbrytaren högst 15 fot, och på yttre redden 20 till 25 famnars djup; *Kappelshamns*-viken är öppen för nord-nordostlig vind, men har god ankarsättning; hamnen har 11 till 11½ fots djup vid bryggan och på redden midtför bryggan 24 till 32 fots djup. I samma vik ligger Storugns, Bläse, Hunstäde och Nyhamns lastningsplatser. — Vestkustens hamnar äro, i följd af deras öppna läge mot hafvet, i allmänhet sämre än ost-kustens; men de tillfrysa sednare än dessa, och isynnerhet Wisby hamn tillfryser mycket sällan. — På Fårö märkes: *Lutterhorn*, en god nödhamn, med 10 till 12 fots djup, samt ankarsättningsplatsen *Ejke-vik*. Alla ofvan uppräknade platser, utom den sistnämnda, äro lots-stationer.

3. Angående *Tull-väsendet* märkes: Gotland utgör ett eget tull-distrikt. Under tullkammaren i Wisby äro (1872 ¹/₁) 5 tullinspektors- och 5 tulluppsyningsmans-distrikter: Fårösund, Slite, Burgsvik och Klintehamn samt Ronehamn äro tullinspektors-stationer, men den sistnämnda skall vid innehafvarens afgång förändras till tulluppsyningsmans-station; — Kathammarsvik, Kylley, Westergarn, Ljugarn och Kappelshamn äro tulluppsyningsmans-stationer. Nämnda tio landthamnar, med undantag endast af Kylley och Westergarn, hafva rätt att införa och förtulla varor, och i alla tio få numera de fartyg, som från utrikes ort ankomma barlastade, sjelfständigt inklarera, och de, som gå till utrikes ort, sjelfständigt utklarera.

4. Mindre hamnar och lastningsplatser äro: på norra sidan: Ars-hamn; på östra: Lergraf, Wallavik, Wärna och Lörje, Barläst och Länna (båda i Slite-viken), Botvalda-vik, Närs-hamn, Stockvik och Envik; samt på vestra sidan: Lickershamn (i närheten af Stenkyrke-huk och Jungfruklint).

5. Bergs-bildning.

1. Gotland, hvars höjd öfver hafvet är i medeltal ungefär 100 fot, består till sin hufvudmassa af kalksten, som hvilar på mergel-skiffer (en i skifvor förekommande blandning af kalk och lera). I södra delen af ön finnes sandsten, på Gotländska kallad »grus-sten«, som ligger än i dagen, såsom i Burgsviks-trakten, än öfvertäckt med ett lager af kalksten, hvilket uti sin största mäktighet framträder längst i söder uti det väldiga, fästnings-lika Hoburg. I några sydliga socknar (Fide, Näs, m. fl.) är den närmast på sandstenen liggande kalkstenen af en särskild art, som benämnes oolit (ordagrannt öfversatt: ägg-sten) och som i några af öns sydliga socknar plär kallas »Fidebo-sten«. Denna sten-art är sammansatt af talrika mycket små ägg eller korn, som likna fisk-rom. Den begagnas mycket till bygnads-sten.

— Gotland saknar gråstensberg: den större och mindre gråsten (»bullersten«), som finnes på ön, anses hafva i långt aflägsna tider med is blifvit hitförd från det svenska moderlandets granitberg.

2. Gotlands hufvudmassa räknas till det slag af berg, hvilka länge kallades »öfvergångsberg«, enär de liksom bildade öfvergången från de äldsta bergs-bildningarna (ur-bergen eller gråstens-bergen) till yngre bildningar; men dessa berg kallas numera af den geologiska (om jordens sammansättning undervisande) vetenskapen »öfre (eller yngre) siluriska« (ett namn, som man lånat från en trakt i sydvestra England, der fordom Silurerne bodde, och der denna bergs-bildning är mest utvecklad). — När i den långt aflägsna forntid, under hvilken vattnet ännu betäckte jorden, dessa berg bildades (— hvilket skedde derigenom att en oändlig mängd i vattnet kringflytande smådelar af kalk och andra ämnen sjönk till botten —), blefvo talrika, i det grumliga vattnets djup lefvande växter och djur begrafna i bäddarna eller lagren af den nya massan, och der efterhand förstenade. Så uppkommo dessa talrika och vackra petrifikater (förstenade växt- och djurkroppar), som påträffas i bergen. På den till största delen branta nordvestliga kusten af Gotland, till exempel i närheten af Wisby, ligga lagren i följande ordning: nederst vid hafvet ser man en bädd af blå, tunnskifvig och mycket lerhaltig mergelskiffer, i hvilken bollar af kalksten ligga inblandade. Detta lager öfvergår uppåt till en mergelskiffer som omvexlar med tunna kalkstensband. Dessa tilltaga i mäktighet och mängd ju högre upp man kommer, till dess att man endast anträffar en tät, hård kalk, som ligger i 2 till 3 fot mäktiga hvarf, och som bildar det tredje lagret: här finner man bland försteningarna en rikedom af »enkriniter« (lilje-lika djur), af hvilkas sönderbrutna delar ofta stora klippstycken äro bildade. Dessa trenne lager, som äfven kunna åtskiljas från hvarandra genom olikheten af der befintliga försteningar, betäckas af en hård kalk, som ligger i oregelbnndna massor, och innehåller otydliga lemningar af s. k. korall-djur och enkriniter. Nära nog samma lagrings-förhållanden visar kusten vid Klinte och Ejsta, men den undre bädden är der särdeles rik på i mergeln liggande lemningar af »trilobiter« (tre-flikiga, kräft-lika djur), och det öfre lagret utmärkes af en i stor mängd förekommande mussla, kallad »Pentamerus« (hvilket ord betyder den inuti »femdelade«). — På den sydliga delen af vestkusten är förhållandet med lagrens beskaffenhet väsendtligen olika. I trakten af Burgsvik anträffas lägst ned en på försteningar fattig sandstensbädd, hvars nordliga gränspunkter ligga i Rone och Burgs' socknar. Derpå hvilar en på många egendomliga försteningar rik bädd af oolit-kalk, som ligger i dagen; men när man kommer in i Wamlingbo socken, ser man, t. ex. vid Hoburg, sandstenen och ooliten betäckta af ett lager, som består af vexlande mergel och kalk, och öfverst en hård, marmor-lik, röd- och grön-ådrig, på enkrinit-stjelkar rik kalksten. Denna del af ön anses vara den yngsta. — De talrika, våg-räta linier, som man ser i de gotländska klipporna, antyda, huru småningom, i hvarf på hvarf, i tidrymd efter tidrymd, berget blifvit bildadt. De många liksom utsvarfvade grottorna, de vid Länna (Slite), Kylley, Lickershamn och flerestädes befintliga så kallade sten-jättar (på Gotländska »raukar«), som äro qvarstående lemningar af fordna stenmassor, och de med hvarandra jemnlöpande klapperstens-vallarna (»aurburgar«), samt andra dylika minnesmärken från öns äldsta tider bevitna, huru för många årtu-

senden tillbaka hafvet har svallat öfver och arbetat med det gotländska berget, hvilket småningom lyft sig öfver hafsytan och börjat med att bilda små öar, af hvilka det slutligen blifvit sammanhängande land. De än slipade, än refflade bergs-hällar, som flerestädes finnas, bevisa, att tider funnits, då ön — liksom Grönland ännu i våra dagar — varit betäckt af en ismassa (glacier-is eller land-is), som legat tätt på ytan och genom långsam rörelse format den.

3. Utom till kalkbränning, användes kalkstenen såsom ett godt bygnads-ämne, och vissa lager deraf bearbetas med mycken framgång till vackra grafvårdar, bordskifvor och prydnader af flera slag. Kalkstenen i öns öfversta och bästa lager (t. ex. i stenbrotten vid Kopparsvik, nära Wisby, och dessutom flerestädes) äger en täthets-grad fullt jemförlig med granitens: nämnda kalkstens egentliga vigt är nemligen $2^{6}/_{10}$ till $2^{7}/_{10}$, d. v. s. dess vigt är mer än $2^{1}/_{2}$ gång större än vigten af en motsvarande volym (massa) vatten. — Om den i de sydliga socknarna förekommande oolitens begagnande till mursten är redan taladt. Af sandstenen göras slipstenar, m. m. Några kyrkor i »stor-sudret« (eller öns sydligaste del) äro uppförda af sandsten, och hafva genom flera århundraden väl bibehållit sig, hvilket bevisar denna sten-arts användbarhet äfven till bygnads-sten. Också har denna, utomlands så kallade »Gotlands-sten«, utom ön, till exempel i Danmark, uti förra tider haft vidsträckt afsättning och användning. — Nyligen (1868—1870) anställda försök utvisa, att af vissa mergelskiffer-lager å vestra kusten så kalladt Cement (starkare och i vatten hårdnande murbruk) kan beredas, och snart lär också dylik murbruks-beredning komma till stånd, hvarigenom för ön, såsom man hoppas, en ny och rik inkomstkälla skall öppnas.

4. Gotlands närmaste grundval är efter all sannolikhet s. k. »undersilurisk« kalksten, eller kalksten af samma slag som Ölands, hvilken är äldre och sänker sig mot öster. En fullkomligt liknande kalksten finnes på kusten af ryska provinsen Estland, och sänker sig under Östersjön mot vester. I den skål-formiga fördjupning, som sålunda bildas, hvila Gotland och det ryska Ösel, tvänne i geologisk mening hvarandra liknande syster-öar.

5. Af Gotlands petrifikater finnes något mer än 300 beskrifna och benämnda arter.

6. Höjder och dalar samt hafvets djup.

1. Gotlands i allmänhet släta yta har öfver hafvet en höjd, som vexlar mellan vidpass 50 och 150 fot, och som i medeltal kan sägas vara ungefär 100 fot. Den nordvestra kusten är högre än den östra: den förra har merendels mot hafvet tvärbranta bergsväggar, och utanföre, under vattnet, sänker sig öns grundval med tvära, trapp-lika afsatser, som kallas »pallar«, och sedan är hafvets djup i mycket starkt tilltagande; den sednare (östra) kusten deremot är vanligen långsamt sluttande mot hafvet, hvars djup derutanför ökar sig endast småningom. Detta förhållande förklarar, hvarföre fisket vid östra kusten är till fångstens mängd och beskaffenhet rikare och bättre än vid den vestra. Sjelfva landet mellan dessa kuster kan i allmänhet sägas bilda en slät

yta, med obetydliga både höjder och dalar. De förnämsta bergskullar, som finnas inne i landet, äro: *Thorsburg* (i Kräklingbo socken), *Sandarve kulle* (i Fardhem) och *Bara berg* (i socknen af samma namn). Vid vestra kusten märkas: *Högklint* (söder om Wisby), *Klinte-berget* (i Klinte s:n) och det förut omtalade *Hoburg*.

2. Hela den nordvestra kusten är från Halls-huk till Gnisvärds fiskläge (i Tofta socken) med få afbrott en brant klippvägg, som i allmänhet uppnår femtio alnars höjd, men med några få högre punkter, såsom den öfre terrassen (afsatsen) i Wisby, hvars högsta punkt, vid »*Österport*«, är 131 fot öfver hafvet; samt *Högklint* söder och *Korpklint* norr om staden. Högklint, med 151 fots höjd, erbjuder en herrlig utsigt öfver prinsessan Eugénies närbelägna sommarställe Fridhem och öfver Wisby, och har en egendomlig grotta, kallad »Getsvältan«, hvars tak hvilar på en vid vågornas urhålknings-arbete qvarlemnad pelare. Längre i söder höjer sig *Klinteberget*, $^1/_4$ mil från Klintehamn, med vacker och vidsträckt utsigt öfver odlade bygder, hamnen och *Carls-öarna* i fjerran. Af dessa höga klipp-öar har lilla Carlsö på högsta stället 186 fot. Den högsta och vestligaste af de många små, enstaka klintarna på sydligaste spetsen af Gotland är det förut omnämnda, sagofrejdade *Hoburg*, 125 fot öfver hafvet. — Den låga östra kusten höjer sig i sakta stigande, med undantag af några bergs-kullar vid Laus-viken, i Östergarn *(Grogarns-berg)*, samt vid Slite och Kylley. — Den i allmänhet jemna yta, som sjelfva landet bildar, afbrytes på några få ställen af enstaka höjder, de enda återstoderna af fordom allmänt utbredda, men sedermera förstörda kalkstens-lager. Sådana klintar äro: det vackra *Thorsburg* (202 fot högt), och de i Fardhem (till exempel *Sandarve kulle)*, Linde och Lojsta belägna, samt *Bara berg*. — Endast obetydligare dalsänkningar finnas, och Gotlands backar äro derföre få och medelmåttiga. Jemnlöpande med Fårösund sträcker sig mellan Kappelshamns- och Wägumeviken (den sednare utgör den innersta delen af viken vid Slite), en liten bördig dal, som i forntiden varit ett sund. Från Klintehamn och Westergarn sträcker sig en bred dal fram åt Gothem och Slite, snedt öfver ön, i riktning från syd-vest till nord-ost och afdelande landet liksom i tvänne högslätter, den sydvestra och nord-östra. När man reser ut från Wisby östra vägen, kommer man efter vidpass $^3/_4$ mils färd ned i denna dal, hvars bredd är olika på olika ställen, men som i allmänhet kan sägas vara en mil bred, och hvars fruktbarhet är utmärkt. En annan ganska bördig dal sträcker tig tvärs öfver öns södra del, söder om Mäster-myr.

3. Djupet af hafvet utanför Gotlands kuster tyckes stå i ett visst förhållande till kusternas höjd. Sålunda tilltager djupet vid den branta vestkusten så starkt, att det, på mindre än $^1/_4$ mils afstånd från land, från 3 eller 4 famnar blir 30 till 40 famnar. Mellan Gotland och närmaste svenska fastland är det största djupet 70 till 80, mellan Halls-huk och Lands-ort 100 famnar. Utanför den långsluttande östra kusten träffar man, äfven på flera mils afstånd, icke mer än 25 till 30 famnars djup; men längre ut blir hafvet, mellan ön och ryska fastlandet, allt djupare, och har på djupaste stället vidpass 140 famnar. Här må i förbigående nämnas, att vattnet vid öns kuster icke är särdeles salthaltigt: på 1000 delar vatten har man funnit endast 8 till 9 delar salter, medan i Öresund på samma delar vatten finnas 17 delar salter.

7. Träsk, myrar och åar.

Gotland har inga större och djupare insjöar eller betydligare strömmar. De vattensamlingar, som här förekomma, äro träsk, myrar och åar. *Träsk* kallar man de insjöar, som finnas uti grunda fördjupningar i kalkstens-hällen: deras djup är i medeltal 8 fot. De äro till antalet 62, deraf 25 inom Rute pastorat och på Fårö. Bottnen består af fin sand, bleke eller dy. Flera träsk förekomma inne i myrarna, hvilka sjelfva efter allt utseende engång varit större träsk, som blifvit igenvallade. De största träsken äro: *Ars* eller *Bäste träsk*, af vidpass 1,200 tunnlands yt-vidd, i Fleringe socken, och *Tingstäde träsk*. Vidare märkas: *Fardume träsk* i Rute, omgifvet af natursköna kullar; *Boge vik*, fordom — såsom också namnet angifver — en vik af hafvet, från hvilket den genom en i tidernas längd försiggången uppgrundning blifvit afstängd: med hafvet stod detta träsk i förbindelse genom 7 grafvar, kallade »*Sju strömmar*» och gräfda för att bereda fjellfisken väg till träskets färskvatten. Grafvarnas antal är numera 6, och öfver dem framgår östra vägen till Slitehamn: i dem idkas ett godt fjellfiske. *Lummelunds träsk* är till stor del uttorkadt: derifrån kommer den lilla Lummelunds å, som rinner under jorden och sedan framkommer ur berget i en djup grotta vid Lummelunds bruk, hvarefter den, på sin väg ned till hafvet, bildar flera fall och drifver en mjöl- och grynqvarn, några valkar och ett mindre pappersbruk. Slutligen må nämnas de små, men genom sitt betydliga djup och klara, mörkgröna vatten samt å några ställen branta klipp-stränder egendomligt märkliga *Ram träsk* i Lojsta och *Slotts träsk* mellan Lojsta och Stånga, det förra med 60, det sednare med 30 fots djup. — *Myrarna*, ett slags större och mindre kärr eller lågländta, vattensjuka marker, som sommartiden merendels äro torra, hafva en botten af odlings-bar dy-jord och lera, och flerestädes rika lager af bränntorf, som är utmärkt genom sin stora mängd af brännbara beståndsdelar (förmultnade växt-delar) och sin ringa del af s. k. oorganiska ämnen (kalk, lerjord, sand m. m.). För 50 år sedan upptogo Gotlands myrar vidpass 53,000 tunnland eller en tolfte-del af öns yta. Några myrar hafva blifvit utdikade och till en del odlade. De största äro: *Martebo myr* (omkring 10,000 tunnland); *Mäster myr* (i Hemse med flera socknar), *Elinghems myr* (i Hangvar, Stenkyrka och Tingstäde), *Rone myr*, *Åjle myr* (i Hejde, Wäte och Guldrupe), *Roma myr*, med hvilken flera myrtrakter i kringliggande socknar sammanhänga, *Hangvar myr*, *Hörsne myr*, *Källunge myr* och *Stånga myr*. Rone' och Elinghems samt flera mindre myrar äro torrlagda och till större delen odlade. Antalet större myrar är omkring 80. — I myrarnas dy-jord frodas, utom andra såsom foderväxter (»myr-

foder«) nyttiga starr-arter, den för ön märkliga, till taktäckning å uthus mycket begagnade växten »Ag« (Cladium Mariscus, såsom den kallas på botanisternes eller de växt-lärdes latinska språk). — Af *åar* i egentlig mening, hvilka äfven om sommaren innehålla något vatten, finnas endast några få. Den största är den mer än 3 mil långa »*Stor-ån*«: hon upprinner nedanför den klint, hvilken sträcker sig genom Follingbo, Endre och Hejdeby, och genomflyter sedan Roma, Dalhem och Hörsne, med efter dessa socknar vexlande namn, tills hon i Gothem, der kallad Gothems-å, utfaller på öns östra kust. Den andra i ordningen är *Närs-å*, som är utloppet för vattnet i några små träsk i Lau och Burgs, och som äfven utfaller på östra kusten. Dernäst märkes *Ire-å*, som före aftappandet af Elinghems myr var vattenrikare: hon utfaller i Hangvar på nordvestra kusten. De öfriga åarna äro mycket obetydliga; egentligen endast om våren hafva de vatten, och erbjuda då, liksom de ofvannämnda något större åarna, ett godt id-fiske. Att också lax fångas i Ire-å och kräftor i Gothems-å, må i förbigående nämnas. Äfven med Gothems-å inträffar det, att hon om sommaren icke är öfverallt vattenfylld; vårtiden deremot stiger vattnet stundom så högt, att der befintliga broar och vattenverk bortföras.

8. Jordmån.

Jordmånen består närmast stränderna vanligen och mest af kalkstens-klapper, med hvilka jordsmulor äro blandade, och sand; endast på få ställen af lera. I det inre af landet deremot, äfvensom på vissa låga kust-sträckor, träffas en djup och fruktbar växtjord af svartmylla, mullblandad sand, kalk och lera i mångfaldiga föreningar. På många ställen är dock jordbetäckningen mycket tunn, särdeles på sydliga halfön, der hällen ligger nästan bar. Anmärkningsvärdt är, att strand-åkrarna, som tyckas bestå nästan af idel kalkstens-klapper, äfvensom ör-åkrarna vid stränderna, gifva goda skördar af ren och strid råg; men de äga också en beqväm tillgång till gödsling genom den rikliga mängd af släke eller hafs-tång, som uppkastas på stranden. — På Fårö hafva efterhand hela fält eller drifvor bildat sig af flygsand, omkring den icke obetydliga sandkullen Ulla Hau, hvilka anses utgöra den sydliga slutpunkten för den stora sandmassa, som sträcker sig norr-ut under hafvet, och på Gotska Sandön har sin nordligaste gränspunkt. Sistnämnda ö har en ganska mager jordmån, så att gräsväxt finnes blott på få ställen, men deremot ymnigt med renmossa och mjölonris; flygsanden, som der långs stränderna bildar stora, nästan rörliga kullar och uddar, skulle öfversvämma hela ön, om icke skog funnes.

9. Skog.

1. Skogen gaf fordom åt Gotland dess förnämsta inkomster, och var af ypperlig beskaffenhet, men har på sednare tider blifvit hårdt medfaren i följd af oförståndig vinningslystnad, dervid man vanligtvis tänkt hvarken på återplantering eller på markens odling. För närvarande anses skogen på Gotland, å såväl betes- och ut-marker som ängar, innehålla endast vidpass 270,000 tunnland. Mest finnes tallskog, något blandad med gran. I norra delen af länet är barrskogen rådande. I midten af landet är den i större och mindre mån blandad med löfskog, såsom björk, ek, alm, ask, hassel, rönn, med flera trädslag. Al finnes i märklig mängd på Ava-näset eller nord-östra delen af Fårö, samt i mindre mängd på holmarna i Fardume-träsk och vid ån mellan Furubjers och Tingstäde träsk. Den sydligaste delen från Näs och Grötlingbo är nästan skoglös, och äger endast här och der några björkdungar och litet tallskog. — Till förekommande af skogsförödelse på Gotland utkom 1869 en kunglig förordning, hvars efterlefvande är för öns odling och fruktbarhet så mycket vigtigare, som Gotland ligger nästan midt i hafvet och är anfäktadt af stormar från alla håll.

2. Enligt en för vidpass 25 år sedan gjord beräkning, ansågos af öns socknar endast 30 äga skog, som till trävaru-utförsel var tjenlig; 53 hade skog tillräcklig endast för husbehof, och af dessa socknar aderton blott för kortare tid; 4 ägde väl någon skog, dock icke tillräcklig ens till vedbrand och stängsel, och 6 hade nästan ingen skog. Sedan dess har skogsförödelsen mångenstädes gått ohejdadt fram, och förhållandet är derföre nu sämre än hvad det var för 25 år sedan. — Gotlands-furan eller tallen, riktigt mogen, anses för sin fasthet och kärnfullhet vara den yppersta i Norden. Af öns fordom herrliga ek-skog är föga qvar: genom ett riksdagsbeslut för omkring 40 år sedan blef stadgadt, att dessa ståtliga och nyttiga träd, som tillhörde Kronan, och hvilkas antal var vidpass 25,000 stycken, skulle till markens ägare få försäljas, och de aldraflesta hafva ock, för några få skillingar stycket, blifvit sålda, och till största delen nedfällda. — Gotlands många, af hassel och andra löfträd samt af talrika, sköna och sällsynta blommor smyckade *ängar* prisas för sin fägring: af naturen äro de med moderlig huldhet ordnade till på en gång gräsmarker och lustparker: flera hafva odlats; de, som finnas qvar, äro föremål för de resandes beundran. Löfträdens art är derstädes så omvexlande, gräset är så saftigt grönt, kraftigt och aromatiskt (krydd-doftande), och blomsterprakten så brokig och rik, att Gotlandsängen säges förgäfves söka sin like i Norden. — De löfträd, som växa på svenska fastlandet, finnas, med mycket få undantag, äfven på Gotland; men den gotländska almen (hvars vetenskapliga, latinska namn är »Ulmus campestris«) är af annat slag än fastlandets (som heter »Ulmus montana«); af bok finnas endast några mycket få, planterade på ett par ställen; häggen och grå-alen anses också vara här planterade.

3. *Skogens vård* och vigten af skogsplantering torde hos det uppväxande slägtet icke nog tidigt kunna inpräglas — helst på Gotland, och följande

rader torde derföre här kunna försvara sin plats. Tillvaron af skog omkring betesmarker och åkrar befordrar fruktbarheten. Skogen värnar plantornas brodd för vindarnas åverkan, samt skyddar mot både för stark köld och för stark hetta. Derigenom att skogarna skyla betydligare delar af landskapet, hindra de fuktigheten i marken att borttorka, hvarigenom icke blott källor och vattendrag erhålla sitt behöriga tillopp, utan, genom den fuktighet, träden från marken uppsuga och afdunsta, sprides en ymnigare dagg öfver åkrar och ängar, till växtlighetens underhåll. Att utrota skogen, som är jordens beklädnad mot naturkrafternas våld, och som är markens herrliga prydnad, är ungefär detsamma som att afraka håret af ett djur, med den skilnad, att djurets kropp kan skyddas genom konstlad beklädnad, men ingen klädebonad kan anskaffas tillräckligt stor, för att dermed beskydda ett land eller ens ett landskap. Der skogen blifvit alldeles ödelagd, är, såsom en sorglig erfarenhet i flera länder och isynnerhet på många öar har visat, en återväxt mycket svår eller kanske omöjlig. För ön Gotlands möjlighet af fortgående odling, kanske till och med för dess framtida beboelighet, är en förståndig och verksam skogs-vård ett vilkor. Emedlertid har på sednare tider egennyttan i betänklig mån öfverskridit gränserna för en klok och rättmätig skogs-afverkning, och derigenom våldsamt inkräktat på närmast kommande slägtens naturliga rättighet till det skydd för jordens odling, hvilket skogen skänker. Man har (såsom det heter) tärt på sjelfva kapitalet, i stället för att förståndigt lefva på räntan eller den växande skogens naturliga afkastning, hvilken hvarje slägte, enligt naturens anordning, äger att tillgodogöra sig, under det att sjelfva kapitalet (det vill här säga en jemnt tillväxande skog) bibehålles orubbadt. Ett ordspråk säger, att skogsförödelse skapar rika fäder och fattiga barn. Men för alla de skogs-ägare, som i sina planer och beräkningar innesluta äfven tanken på efterkommandes välgång, är den föreställningen kär och glad, att efter dem skola deras söner, och efter sönerna dessas ättlingar sitta qvar på samma fruktbärande tegar, i samma oberoende och med samma Guds välsignelse omkring sig, som de sjelfva der fått åtnjuta.

10. Luftstreck och växtlighet.

1. Genom sitt läge nästan midt i hafvet och sin obetydliga bredd har Gotland förmånen af ett myckct godt och friskt luftstreck. Ty den luft, som flägtar eller blåser öfver ön, hinner icke fram från närmaste fastland utan att hafva farit en ej obetydlig väg öfver saltvatten, nemligen vester-ifrån vidpass 8 eller 12 mil, och från de andra väderstrecken långt flera mil. Härigenom blir den utmärkt ren och frisk, och under den korta vägen öfver den smala, nästan jemna ön hinner den ej att försämras. — Ön har måttlig vinterköld, måttlig sommarvärme, milda, ofta högst angenäma höstar, men kyliga och långa vårar, och den genomträngande, rifvande och bitande så kallade »Mars-gajsten« (Mars-luften) gör sig då på obehagligt sätt känbar. Den egentliga vinterkölden, börjande vanligast vid medlet af Januari, upphör väl oftast redan omkring början af Mars, då

ock snön till det mesta bortsmälter och kälen snart går ur jorden; men sedan dröjer det oftast länge, innan jemn mild luft inträffar, och nattfroster inverka nu skadligt på den bara, under solskens-dagar tidigt framskjutande höst-sädesbrodden, innan denna riktigt hunnit rota sig. Deraf blir säden åkertunn, isynnerhet om, såsom vanligt vid denna årstid, nederbörd saknas. Regn under sommaren plär falla mindre här än i andra svenska provinser. Endast de vinter-tider, då hafvet i följd af packad och sammanfrusen drif-is lagt sig, hvilket kan inträffa för några dagar eller veckor, någon gång för några månader, blir det omkring 12 till 14 graders köld, och undantags-vis vidpass 20 graders, såsom det heter enligt thermometerns (värmemätarens) beteckning. Men sådana vintrar inträffa, såsom antydt är, mera sällan. — Temperaturen (eller förhållandet af värme och köld) är i medeltal för hela året vanligen vidpass 7 eller 8 graders värme.

En följd af luftstrecket, hvilket är mildare än i andra länder, som ligga i bredd med Gotland, är den nästan sydländska växtligheten. Valnöt- och svarta mulbärs-träden blifva här storväxta, och det förra uppnår ekens höjd; båda gifva vanligen hvarje år mogen frukt, vinrankan trifves på kall jord, utan att om vintern behöfva skydd, men gifver endast sällan mogna drufvor. Samma sädesslag (med undantag af bohvete) och samma kökträdgårds-växter, som i svenska fastlandets sydliga landskaper, trifvas på Gotland. Ön är för botanisterne synnerligen kär för sin stora rikedom på sköna och rara växter, af hvilka många icke återträffas förr än i de sydligaste delarna af Tyskland. Bland ädla fruktsorter, som ön frambringar, må nämnas det berömda stenkyrke-äplet och franska saftpäronet, med flera goda äple- och päron-slag, hvaraf också någon utförsel äger rum. För trädgårds-odling egnar sig ön förträffligt, och man har sagt, att Gotland skulle kunna blifva en Östersjö-ländernas frukt-trädgård, om endast folket med större allvar och kraft ville vinnlägga sig om denna ädla och vinstgifvande näring.

2. Gotlands vidtberömda *Flora* (såsom växtverlden efter namnet på de gamles blomstergudinna plär kallas) omfattar omkring 960 arter af blombärande växter och ormbunkar. Antalet af öns lägre växt-arter (det vill säga af mossor, lafvar, alger och svampar) anses vara ganska betydligt, men är ännu icke vetenskapligt utforskadt och bestämdt.

11. Styrelse.

Gotland med sina närliggande, mindre öar och holmar utgör ett eget län eller landshöfdinge-döme, kalladt Gotlands län. Landshöfdingen har, såsom tillförordnad militärbefälhafvare, tillika ledningen af länets försvars-anstalter. — I afseende på kyrkoväsendet utgör ön ett eget biskops-stift, kalladt Wisby stift.

12. Judiciel och administrativ indelning: domsagor, fögderier, ting och socknar.

1. Gotlands landsbygd indelas i judicielt afseende (med hänsyn till rättskipning) i tvenne domsagor eller härader, som kallas *Norra* och *Södra domsagan*, och som höra under Svea hofrätt. Den förra domsagans tingställe är Alleqvia i Endre socken, den sednares är Skogs i Levide. — I administrativt hänseende (med hänsyn till förvaltning, skatte-uppbörd, m. m.) indelas landsbygden i tvenne befallningar eller fögderier, *Norra* och *Södra*, med samma områden som domsagorna. Norra Fögderiet består af 48 socknar, som utgöra 10 ting och 5 länsmansdistrikter. Södra Fögderiet består af 44 socknar, som utgöra likaledes 10 ting och 5 länsmans-distrikter. Vid början af år 1871 var bland landtsocknarna med hänsyn till folkmängden Lärbro (med 1475 personer) den förnämsta; Akebäck, Björke och Gärum (hvardera med ej fullt 200 p:r) de minsta, och dessa hade, näst en socken i Skåne, den lägsta folkmängden i riket. — Ungefärliga medeltalet af socknarnas folknummer är 486. — Wisby stad har särskild jurisdiktion (rättskipning) och förvaltning.

2. Ting och socknar. Af NORRA FÖGDERIETS 10 ting bestå sju af 4, två af 6, ett af 8 socknar. Fögderiet omfattar således 48 socknar (Wisby norra landsförsamling oberäknad). I nedanstående förteckning anföres vid hvarje socken dess folkmängd vid slutet af år 1870 (enligt mantalsskrifnings-längden för 1871) samt antalet af nuvarande (förmedlade) hemman eller mantal: moderförsamlingarna äro med en stjerna (*) betecknade. Förkortningen p:r betyder personer; h:n hemman.

Endre ting omfattar, utom *Wisby norra landsförsamling* (med 155 p:r, $2\frac{3}{4}$ h:n) följande socknar: *Endre** (395 p:r, 13 h:n) och *Hejdeby* (247 p:r, $7\frac{1}{4}$ h:n); — *Barlingbo** (380 p:r, $13\frac{3}{4}$ h:n) och *Ekeby* (289 p:r, $12\frac{7}{8}$ h:n).

*Dede ting: Roma** (580 p:r, $21\frac{7}{32}$ h:n) och *Björke* (194 p:r, $9\frac{1}{2}$ h:n); — *Follingbo** (460 p:r, $16\frac{7}{8}$ h:n) och *Akebäck* (193 p:r, $6\frac{7}{8}$ h:n).

*Bro ting: Fole** (423 p:r, $15\frac{7}{8}$ h:n) och *Lokrum* (420 p:r, $13\frac{5}{8}$ h:n); *Westkinde** (598 p:r, $14\frac{1}{8}$ h:n) och *Bro* (300 p:r, 8 h:n).

*Lummelunds ting: Martebo** (331 p:r, 10 h:n) och *Lummelund* (395 personer, $11\frac{1}{4}$ h:n); — *Stenkyrka** (1,006 p:r, 16 h:n) och *Tingstäde* (690 p:r, $12\frac{7}{8}$ h:n).

*Forsa ting: Othem** (990 p:r, $8\frac{3}{8}$ h:n) och *Boge* (517 p:r, $8\frac{7}{8}$ h:n); *Hangvar** (1,015 p:r, $13\frac{1}{2}$ h:n) och *Hall* (329 p:r, 7 h:n); — *Lärbro** (1,475 p:r, $29\frac{1}{8}$ h:n) och *Helvi* (616 p:r, 10 h:n).

*Rute ting: Rute** (698 p:r, $10\frac{7}{8}$ h:n), *Fleringe* (398 p:r, $4\frac{3}{8}$ h:n) och *Bunge* (497 p:r, $8\frac{1}{4}$ h:n); — samt *Fårö* (1,234 p:r, $23\frac{3}{8}$ h:n).

*Bäls ting: Hejnum** (312 p:r, $9\frac{3}{4}$ h:n) och *Bäl* (241 p:r, $6\frac{3}{8}$ h:n); — *Källunge** (278 p:r, $12\frac{7}{8}$ h:n) och *Walstena* (372 p:r, $12\frac{1}{4}$ h:n).

*Lina ting: Gothem** (707 p:r, 24 h:n) och *Norrlanda* (387 p:r, 10 1/2 h:n); — *Hörsne** med *Bara* (434 p:r, 17 5/8 h:n).

*Halla ting: Dalhem** (538 p:r, 21 1/4 h:n), *Ganthem* (324 p:r, 8 5/8 h:n) och *Halla* (230 p:r, 9 1/2 h:n; — *Sjonhem** (325 p:r, 7 3/4 h:n) och *Wiklau* (219 p:r, 7 5/8 h:n); — *Wänge** (505 p:r, 13 3/8 h:n), *Butle* (337 p:r, 5 5/8 h:n) och *Guldrupe* (272 p:r, 4 5/8 h:n).

*Kräklinge ting: Östergarn** (725 p:r, 8 h:n), *Gammalgarn* (470 p:r, 8 1/4 h:n) och *Ardre* (493 p:r, 8 3/8 h:n); — *Kräklingbo** (488 p:r, 10 1/2 h:n), *Ala* (306 p:r, 5 1/2 h:n) och *Anga* (376 p:r, 7 1/8 h:n).

Dessa 10 ting bilda 5 *länsmans-distrikter,* nemligen: Endre och Dede ting ett, Bro och Lummelunds ett, Forsa och Rute ett, Bäls och Lina ett, samt Halla och Kräklinge ett.

Af SÖDRA FÖGDERIETS likaledes 10 ting bestå sju af 4, två af 5 och ett af 6 socknar. Fögderiet omfattar således 44 socknar (Wisby södra landsförsamling oberäknad).

Stenkumla ting omfattar, utom *Wisby södra landsförsamling* (125 p:r, 2 3/8 h:n), följande socknar: *Stenkumla** (576 p:r, 11 3/4 h:n), *Westerhejde* (516 p:r, 6 1/2 h:n) och *Träkumla* (218 p:r, 5 1/8 h:n); — *Wall** (341 p:r, 12 1/4 h:n) och *Hogrän* (353 p:r, 12 3/8 h:n); samt *Atlingbo* (262 p:r, 11 3/4 h:n).

*Banda ting: Eskelhem** (865 p:r, 20 1/2 h:n) och *Tofta* (677 p:r, 12 h:n); — *Sanda** (897 p:r, 20 1/8 h:n), *Mästerby* (452 p:r, 13 3/8 h:n) och *Westergarn* (367 p:r, 6 3/8 h:n).

*Hejde ting: Hejde** (639 p:r, 14 3/4 h:n) och *Wäte* (595 p:r, 15 3/4 h:n); — *Klinte** (1,121 p:r, 13 7/8 h:n) och *Fröjel* (642 p:r, 14 1/2 h:n).

*Hablinge ting: Hablingbo** (683 p:r, 20 1/4 h:n) och *Silte* (441 p:r, 10 h:n); *Eista** (658 p:r, 17 1/2 h:n) och *Sproge* (405 p:r, 6 1/2 h:n).

*Hoburgs ting: Öja** (894 personer, 15 7/8 hemman) och *Hamra* (313 p:r, 6 1/8 h:n); *Wamlingbo** (830 p:r, 18 7/8 h:n) och *Sundre* (236 p:r, 7 5/8 h:n).

*Grötlinge ting: Hafdhem** (760 personer, 22 1/2 hemman) och *Näs* (448 p:r, 13 7/8 h:n); *Grötlingbo** (719 p:r, 13 5/8 h:n) och *Fide* (300 p:r, 3 7/8 h:n).

*Hemse ting: Rone** (1,098 personer, 18 1/4 hemman) och *Eke* (263 p:r, 7 5/8 h:n); *Alfva** (464 p:r, 14 3/8 h:n) och *Hemse* (426 p:r, 8 3/8 h:n).

*Fardhems ting: Fardhem** (368 personer, 9 3/4 hemman), *Linde* (383 p:r, 8 3/4 h:n) och *Lojsta* (300 p:r, 7 3/8 h:n); *Levide** (578 p:r, 14 5/8 h:n) och *Gärum* (194 p:r, 5 7/8 h:n).

*Burgs ting: När** (1,192 personer, 17 25/32 hemman) och *Lau* (563 p:r, 12 h:n); *Burgs** (921 p:r, 15 3/4 h:n) och *Stånga* (644 p:r, 13 1/2 h:n).

*Garda ting: Alskog** (576 personer, 12 3/4 hemman) och *Lye* (348 p:r, 10 h:n); *Garda** (468 p:r, 11 3/4 h:n) och *Etelhem* (494 p:r, 10 1/4 h:n).

Södra fögderiets 10 ting bilda 5 *länsmans-distrikter,* nemligen: Stenkumla och Banda ting ett, Hejde och Fardhems ett, Burgs och Garda ett, Hablinge och Hemse ett, samt Hoburgs och Grötlinge ett.

13. Kyrklig indelning: tredingar och pastorater.

1. Wisby stift, som till område är alldeles lika med Gotlands län, indelas i 3:ne tredingar eller prosterier, nemligen: *Norra*, *Medel-* och *Södra tredingen*. Norra tredingen omfattar 15 pastorater, bestående af 28 socknar och 1 stadsförsamling, och har 29 begagnade kyrkor. Medel-tredingen har 15 pastorater, bestående af 35 socknar, med 33 begagnade kyrkor. Södra tredingen innehåller 14 pastorater, som bestå af 29 socknar, med 29 begagnade kyrkor. Tillsammans: 44 pastorater, 92 socknar och 1 stadsförsamling (Wisby norra och södra landsförsamling oberäknade) samt 91 begagnade kyrkor.

2. Tredingar, pastorater och socknar. I nedanstående förteckning är inom klammer ( ) anmärkt hvarje pastorats natur och klass: R. betyder: Regalt (eller att pastor utnämnes af Regeringen); R. Pr.: Regalt och Prebende eller att det är anslaget såsom löneförbättring åt biskopen eller någon lektor); K.: konsistorielt (eller att pastoratet väljer sin själasörjare bland 3:ne af konsistorium föreslagna; 1., 2. och 3. betyda: 1:a, 2:a och 3:e klassen; L. betyder kyrkoherdarnas (ungefärliga) lön, enligt nyligen fastställda regleringar, efter medelmarkegångspris (enligt Westerlings Matrikel, 1871). Den socken, af hvilken pastoratet har sitt namn, eller moderförsamlingen, är tryckt med lutande stil.

NORRA TREDINGEN: *Wisby* domkyrko-församling med norra och södra landsförsamlingen (R.; L. 4,340 rdr). — *Endre* och Hejdeby (R.; Pr.; 2; L. 2,500 rdr). — *Fole* och Lokrum (K.; 2; L. 3,654 rdr). — *Westkinde* och Bro (K.; 2; L. 3,500 rdr). — *Martebo* och Lummelund (K.; 2; L. 2,760 rdr). — *Stenkyrka* och Tingstäde (K.; 2; L. 3,550 rdr). — *Hangvar* och Hall (K.; 3; L. 2,100 rdr). — *Rute*, Fleringe och Bunge (K.; 2; L. 3,400 rdr). — *Fårö*, hvartill Gotska Sandön hörer (K.; 2; L. 3,000 rdr). — *Lärbro* och Helvi (R.; Pr.; 1; L. 4,600 rdr). — *Othem* och Boge (K.; 3.; 2,500 rdr). — *Hejnum* och Bäl (K.; 2; L. 2,450 rdr). — *Källunge* och Walstena (K.; 2; L. 3,200 rdr). — *Barlingbo* och Ekeby (K.; 2; L. 3,245 rdr). — *Follingbo* och Akebäck (K.; 2; L. 2,920 rdr).

MEDEL-TREDINGEN: *Roma* och Björke (R.; 2; L. 3,480 rdr). — *Dalhem*, Ganthem och Halla (K.; 1; L. 4,000 rdr). — *Hörsne* och Bara (K.; 3; L. 2,260 rdr). — *Gothem* och Norrlanda (K.; 2; L. 3,120 rdr). — *Kräklingbo*, Anga och Ala (K.; 3; L. 3,000 rdr). — *Östergarn*, Gammalgarn och Ardre (K.; 3; L. 2,350 rdr). — *Wänge*, Butle och Guldrupe (K., 3; L. 2,935 rdr). — *Sjonhem* och Wiklau (K., 3, L. 1,520 rdr). — *Stenkumla*, Westerhejde och Träkumla (K., 2, L. 3,550 rdr). — *Wall* och Hogrän (K., 2, 3,000 rdr). — *Atlingbo* (R., 3, L. 1,370 rdr). — *Eskelhem* och Tofta (K., 2, L. 3,600 rdr). — *Sanda*, Mästerby och Westergarn (K., 2, 4,000 rdr). — *Hejde* och Wäte (K., 1, L. 4,000 rdr). — *Klinte* och Fröjel (K., 2, 3,590 rdr).

SÖDRA TREDINGEN: *Eista* och Sproge (K., 2, L. 2,865 rdr). — *Levide* och Gärum (K., 2, L. 2,360 rdr). — *Fardhem*, Linde och Lojsta (K.,

2, L. 2,800 rdr). — *Garda* och Etelhem (K., 2, L. 2,685 rdr). — *Alskog* och Lye (K., 2, L. 2,705 rdr). — *När* och Lau (K., 1, L. 4,200 rdr). — *Burgs* och Stånga (K., 1, L. 3,860 rdr). — *Rone* och Eke (K., 2, L. 3,500 rdr). *Alfva* och Hemse (K., 2, L. 3,030 rdr). — *Hablingbo* och Silte (K., 2, L. 4,120 rdr). — *Hafdhem* och Näs (K., 1, L. 4,000 rdr). — *Grötlingbo* och Fide (K., 2, L. 3,225 rdr). — *Öja* och Hamra (K., 2, L. 2,840 rdr). — *Wamlingbo* och Sundre (K., 2, L. 2,800 rdr).

3. Wisby norra och södra landsförsamling begagna stadens kyrka. Bara sockens kyrka är ruin, och Träkumla har man låtit så förfalla, att den icke kan begagnas. De församlings-områden, som förut tillhört Elinghem's och Gann's längesedan förstörda kyrkor, äro sammanslagna det förra med Hangvar och det sednare med Lärbro. — I stiftet finnas 5 *regala* pastorater: Wisby, Lärbro, Endre, Roma och Atlingbo, af hvilka 3 äro prebenden, nemligen de 2 förstnämnda för stiftets biskop, och Endre för en lektor vid elementar-läroverket. Westkinde upphörde år 1863 att vara lektors-prebende och är konsistorielt. — Enligt nu gällande klassifikation höra 6 pastorater till 1:a klassen, 29 till 2:a och 8 till 3:e. Wisby pastorat är ej uppfördt i någon klass. Efter förslag af 1871 års prestmöte har När blifvit uppflyttadt till 1:a och Follingbo till 2:a klassen, men Hablingbo nedflyttadt till 2:a och Östergarn till 3:e. — *Kaplaniernas* antal var förut 9, neml. ett i Wisby samt ett i hvartdera af de 8 pastorater, som hafva 3 sockenkyrkor, och med boställen i följande församlingar: Fleringe, Guldrupe, Dalhem, Westerhejde, Mästerby, Ardre, Anga och Lojsta; men kaplanierna i Westerhejde, Fleringe och Anga äro redan indragna, och af de återstående skola Guldrupe och Dalhem indragas när nuvarande innehafvare afgått. — *Löneregleringar* för presterskapet äro i alla församlingar fastställda, och voro (år 1871) i 12 pastorater tillämpade. — *Orgel* eller *Orgel-melodikon* fanns (1871) i 28 landskyrkor. — *Kyrko-kassorna* i stiftet utgjorde (1870) omkring 145,000 rdr. Största behållningen hade Hogrän (17,000 rdr) och Atlingbo (16,000 rdr); den minsta hade Källunge (13 rdr). — *Kyrko-magaziner* funnos (1871) blott i 13 socknar. — För ön är egendomligt, att i presterskapets aflönings-belopp ingår äfven *krono-tionden*, hvilken mycket länge härtill varit använd. Äfven åligger det församlingarna, att bygga och underhålla husen å prestboställena. — Vid prestval röstas efter gamla, oförmedlade hemmantalet. — Hvad angår *separatister*, eller sådana som söndrat sig från lutherska kyrkoläran (hvilka härstädes icke i stadgad ordning öfvergått till annat, inom riket erkändt kyrko-samfund) må nämnas, att år 1871 fanns det något mer än 500 baptister, de flesta i stiftets 4 sydligaste socknar; af metodister finnas många i Wisby (med eget bönehus) och några på Östergarn. I några få socknar finnes en och annan mormonismens anhängare.

14. Indelning i afseende på sjukvården.

1. Landsbygden är indelad i 3:ne provincial-läkare-områden, nemligen *Slite*, *Wisby* och *Hemse* distrikt. I Wisby finnas länets lazarett och kurhus samt hospital, med särskild läkare. Wisby har egen stads-läkare. I länet finnes 3:ne apotek, nem-

ligen i Wisby, på Slite och i Hemse. Barnmorskornas antal är 44. — Länet är deladt i 2:ne djurläkare-distrikter, det Norra och det Södra.

2. Vid slutet af 1600-talet omnämnes för hela länet endast en medicus (läkare); år 1773 bestämdes arvode åt en medhjelpare; 1802 anbefalldes tillsättandet af en ny provincial-läkare, och sedan den tiden hade länet 2:ne sådana, den ene med Norra, den andre med Södra häradet till distrikt, men båda boende i Wisby. 1861 bestämdes provincial-läkare-distrikterna till tre. *Slite distrikt,* med läkarens station på Slite, omfattar 10 pastorater i öns nordliga del, nemligen: Fårö, Rute, Lärbro, Othem, Hejnum, Gothem, Källunge, Hörsne, Stenkyrka och Hangvar. — *Wisby distrikt,* med läkarens station i staden, innehåller 19 pastorater i öns medlersta del, nemligen: Endre, Barlingbo, Roma, Follingbo, Fole, Westkinde, Martebo, Dalhem, Sjonhem, Wänge, Östergarn, Kräklingbo, Stenkumla, Wall, Atlingbo, Eskelhem, Sanda, Hejde och Klinte; samt *Hemse distrikt,* med läkarens station i Hemse, omfattande 14 pastorater: Eista, Hablingbo, Hafdhem, Grötlingbo, Öja, Wamlingbo, Rone, Alfva, Fardhem, Levide, Burgs, När, Alskog och Garda. — Vid denna fördelnings uppgörande (1861) hade Hemse distrikt omkring 13,700 invånare, Wisby distrikt 18,000, Slite distrikt 11,350: det sistnämnda mindre folkrikt, men till området ganska vidsträckt. — Lazaretts- och hospitals-läkaren är för närvarande tillika regements-läkare, likasom de 3:ne provincial-läkarne äfven äro bataljons-läkare vid National-beväringen. — I sammanhang härmed må nämnas, att *apotek* fanns i Wisby redan år 1721, det på Slite tillkom 1856 och det i Hemse 1864. — I afseende på barnmorskornas antal intager Gotlands län, der i medeltal en sådan finnes för hvarje 600-tal af qvinnor, ett af de främsta rummen bland rikets län. — Före 1863 fanns blott en läns-djurläkare, med station i Wisby; men nämnda år anslog landstinget lön åt en särskild djurläkare för södra delen af ön, med station i Hemse.

15. Folkmängd, hemmantal, fastighets-värde, krono-uppbörd och fattigvård.

1. I anseende till folkmängd står Gotland lägst bland rikets 24 län. Vid början af år 1871 utgjorde befolkningen ett antal af vidpass 54,000 personer, deraf mer än hälften var af qvinkön. Folkmängden i Wisby stad var vid början af år 1872 6,223 personer, deraf likaledes mer än hälften af qvinligt kön. Folkmängden i länet har på något mer än 100 år fördubblats. — Under de 5 åren 1866—1870 hafva vidpass 600 personer utflyttat till Amerika. — Antalet af nuvarande eller förmedlade hemman är i Norra häradet $549^{19}/_{32}$ och i Södra $548^{13}/_{32}$, tillsammans 1,098 (deraf $1{,}032^{33}/_{64}$ skatte- och de öfriga krono-hemman). — Samtliga fastigheter i länet uppskattades (år 1871) till ett värde, i rundt tal, af 34,829,750 rdr; deraf jordbruksfastigheter 27,078,800 rdr, andra fastigheter 5,478,600 rdr; och

menigheters, allmänna undervisningsverks och barmhertighetsinrättningars, m. fl:s, bevillnings-fria fastigheter 2,272,350 rdr. — Stadens samtliga fastigheter voro uppskattade till 4,380,600 rdr, deraf jordbruksfastigheter till 492,700 rdr, andra fastigheter till 3,350,700 rdr, menigheters, m. fl:s bevillnings-fria fastigheter 368,500 rdr; staten tillhörig fast egendom i staden till 169,000 rdr. — Krono-uppbörden var (år 1870) i rundt tal 271,860 rdr (tull- och post-medel oberäknade), och af nämnda uppbörd utgjorde allmänna bevillningen vidpass 34,700 rdr (deraf för staden 13,505 rdr, för norra fögderiet 10,009 rdr och för södra 11,212 rdr). Nämnda krono-uppbörd kan sägas hafva åtgått till betäckande af statens utgifter nämnda år för verk och inrättningar på ön. Endast i 2:ne norrländska län (Westerbottens och Jemtlands) var krono-uppbörden mindre. — Hvad Fattigvården angår, utgör hvarje församling ett särskildt fattigvårdssamhälle, med undantag af Hörsne och Bara, hvilka förenat sig om gemensam fattigförsörjning. Antalet af fattigvårds-samhällen, med beräkning jemväl att Wisby stad med dess 2:ne landsförsamlingar utgöra särskilda sådana samhällen, är 94. Fattighuset i Wisby är rymligt och äfven inrättadt med afseende på der intagna hjons sysselsättning med åtskilligt arbete; men de öfriga församlingarna kunna anses hafva endast fattigstugor, afsedda för nödställdes inrymmande. År 1870 var i hela länet antalet af understöds-tagare, som erhöllo full försörjning, omkring 550; af sådana, som icke erhöllo full försörjning, 1050; utgifterna i och för fattigvården uppgick nämnda år, för hela länet, till omkring 49,000 rdr rmt.

2. *Gotlands folkmängd,* som år 1751 utgjorde 24,562 personer, bestod år 1858 af 49,193, och hade således behöft 107 år för att fördubblas. *Stadens* folkmängd, som år 1800 var 3,730 personer, hade vid början af år 1872 ännu icke hunnit fördubblas, utan utgjorde då 6,223 personer (deraf 3,475 af qvinkön). — *Länets* folkmängd var, enligt mantalslängden för 1871, 53,946 personer, deraf 28,205 af qvinkön. *Norra häradet* hade af mankön 11,255 (deraf 5,044 skattefria), af qvinkön 11,909 (deraf 6,021 skattefria): summa 23,164 personer. — *Södra häradet* hade af mankön 11,768 (deraf 5,335 skattefria), af qvinkön 12,825 (deraf 5,945 skattefria): summa 24,593 personer. — Staden hade, enligt nämnda längd, af mankön 2,684 (deraf 1,399 skattefria), af qvinkön 3,471 (deraf 1,594 skattefria), hvartill kommo några i staden kyrko-, men ej mantals-skrifne, så att summan då beräknades vara 6,189. — Med afseende på *befolkningens täthet* kan nämnas, att i medeltal bo på qvadratmilen 2,158 invånare. — Antalet *oförmedlade hemman* är $1{,}219\,^{792}/_{1000}$; nuvarande, *förmedlade* 1,098. Af dessa sednare äro i Norra H. $513\,^{49}/_{64}$ skatte- och $35\,^{53}/_{64}$ krono-hemman, s:a $549\,^{19}/_{32}$; i Södra H. $518\,^{3}/_{4}$ skatte- och $29\,^{21}/_{32}$ krono-hemman, s:a $548\,^{13}/_{32}$. Af krono-hemmanen tillhöra $5\,^{19}/_{32}$ Roma kungsgård och $2\,^{3}/_{8}$ Wisborgs kungsladugård, samt af de återstående utgöra vidpass 54 hemman boställen åt presterskapet och några få andra tjenstemän. S. k. frälse-hemman finnas icke. — Wisby stads jordar beräknas i värde lika med $26\,^{13}/_{100}$ mtl. — *Fattigvårdskostnaden* är i stigande. År 1856 hade i länet 380 p:r

full fattigförsörjning, 608 understöd till större eller mindre del, och omkostnaderna gingo till 25,000 rdr. År 1865 hade de förres antal vuxit till omkring 550, de sednares till 1,050, och omkostnaderna till 49,000 rdr. Om man betraktar Wisby stad särskildt, är tillväxten ännu sorgligare: på 1820-talet funnos i stadens fattighus 12, mest gamla qvinnor, och för öfrigt var det blott ett inskränkt antal fattiga, som erhöllo ett ringa månads-understöd. År 1870 voro, i medeltal, 46 personer, deraf 20 af mankön, å fattighuset intagna, och utom fattighuset erhöllo 351 dels familjer dels enskilde understöd till större eller mindre del. Kostnaderna för stadens fattigvård voro år 1842 omkring 2,000 rdr rmt, år 1863 omkring 11,500 rdr, år 1870 något mer än 20,000 rdr. — Af år 1869 i länet lefvande födde 1,107 barn voro 79, och af 150 i staden födde 20 af oäkta börd. — *Dödlighets-procenten* (antal döde på 100 invånare) var 1865—1868 i medeltal $1^{55}/_{100}$, och Gotland räknas bland de 4 län, der dödlighets-förhållandet står lägst. Hvad Wisby angår, var dödlighets-procenten nämnda år i medeltal 2.

3. Till Gotland *inflyttade Tyskar* utgjorde vid början af 1871 vidpass 80 personer, deraf 17 voro hemmans-ägare, som innehade nära 16 mantal. Endast en af dem är svensk undersåte.

16. Jordbruk.

1. För vidpass 100 år sedan var vanligtvis sädes-afkastningen på Gotland (liksom merendels på det svenska fastlandet) otillräcklig för befolkningens eget behof. Längesedan har dock häruti en lycklig förändring inträdt, och ön har, med undantag af ett par missväxt-år samt några få år med klena skördar, alstrat spannmål utöfver det egna behofvet. Spannmåls-utförsel har också under de flesta år ägt rum, och från 6 eller 12 tusen tunnor, som på de sista åren af nästförflutna och de första åren af nuvarande århundrade vanligen utskeppades, har utförseln betydligt stigit, och vissa år varit 50, 60, ett år (1870) till och med 86 tusen tunnor. Årliga förbrukningen för hvarje person af råg, korn och hvete antages uppgå till ungefär 2 tunnor, så att för länets folkmängd, som numera är i rundt tal 54,000 personer, åtgå ungefär 108,000 tunnor. Jordbruket är numera, såsom det bör vara, öns modernäring. — Landsbygdens 1,098 mantal, hvilka till aldrastörsta delen ägas af allmogen, voro år 1870 delade i 5,749 bruknings-delar, af hvilka den största (Roma kungsgård) utgjorde $5^{19}/_{32}$; den minsta är troligen $^{19}/_{56320}$ mantal. Antalet af större egendomar och herregårdar är obetydligt, och utom nyssnämnda kungsgård kunna endast 6 eller 7 egendomar så anses. — På några få ställen, isynnerhet i medlersta delen af länet, är vexelbruk införd, mest af så kallade ståndspersoner; hos allmogen (liksom i allmänhet hos allmogen i det öfriga Sverige med undantag af Malmöhus län i Skåne) är det åldriga treskiftes-bruket ännu rådande, likväl med en del af åkern till foderskörd. Der åkern består af kalkstens-klapper, strand-ör och

sand, råder vanligtvis tvåskiftes-bruket. Jordbruket borde stå på en högre ståndpunkt, än den, som det för närvarande innehar. För de framsteg, som emellertid redan hafva skett och som lofva vidare utveckling, har man, bland annat, att tacka hushållnings-sällskapets uppmuntrande och belönande åtgärder, landtbruks-skolans verksamhet och enskilde jordbrukares vackra föredömen. Oaktadt allmogens alltmer och mer egnade uppmärksamhet åt jordens brukning och oaktadt dess håg för nyodling, som alltjemnt fortgår — ehuru det ännu mångenstädes begagnade sättet för verkställandet, nemligen flåhackning och bränning, ingalunda är det bästa sättet —, torde man likväl ännu kunna säga, att det ofta betydliga spannmåls-öfverskott, som här vanligen äger rum, mindre är jordbrukarens förtjenst än den fruktbara jordmånens och det gynnsamma luftstreckets. — Enligt officiella (af embetsmyndigheter gjorda) beräkningar och omdömen har skörden på Gotland under de 57 åren från och med 1815 till och med 1871 så utfallit, att den varit »ymnig« ett år, »god« 21 år, »medelmåttig« 20 år, »under medelmåttan« 13 år, »missväxt« 2 år. Bland rikets län anser man de båda skånska länen (Malmöhus' och Kristianstads) samt Gotland vara de län, i hvilka »goda år« äro allmännast. — I ordning efter utsädets myckenhet odlas här: potatis, råg, korn, hvete, hafre, blandsäd, ärter. — På de sednare åren har vår-hvete börjat odlas och med framgång. — Afkastningen, sedan utsädet är afdraget, beräknas vanligen till mellan 5:e och 8:e kornet af potatis och hvete samt af de andra sädesslagen mellan 4:e och 7:e kornet. På kalkstens-klappern eller strand-åkrarna, som gödslas med släke (sjötång), odlas, såsom ofvan nämndt är, endast råg, hvilken under namn af »strand-råg« är mycket eftersökt såsom fri från ogräs-frö och gifvande ett ovanligt hvitt mjöl. Ofta klagas öfver bristande omsorg vid sädens rengöring, så att öns råg och korn, mer än samma sädesslag i andra provinser, äro blandade med gåshafre (råg-svingel), tran-ärter och åkerlök. Lin och hampa odlas på långt när icke till länets behof, och en orsak till den obetydliga hågen för denna odling anses vara, att från Ryssland kommande, med nämnda varor lastade fartyg härstädes ofta stranda, hvilkas laster till billigt pris pläga å auktion försäljas. De för sin fina smak fordom mycket efterfrågade (äkta) Bunge-rofvorna odlas ej mera. Potatisen är känd för sin goda beskaffenhet. Gotlands senap anses för den bästa i Sverige. Sockerbetan har på de sednare åren börjat odlas, dock ännu endast till kreaturs-foder; hon synes särdeles väl trifvas, och har visat sig här uppnå en betydande sockerhalt (12 till 13 procent sockerhalt, det vill säga 12 till 13 delar sockerämne af 100 delar betor). Utbredd odling af denna växt och densammas bearbetning till socker och sirup skall utan tvifvel blifva af stort inflytande på länets ekonomiska (hushålls-) ställ-

ning). Odling af raps har jemväl börjat med ganska god framgång, dock ännu utan allmännare spridning. Af bayersk humle hafva å några ställen gjorts större planteringar, som dock icke hafva lyckats. Af gotländsk humle odlas något litet här och hvar, till husbehof. — Håg för trädgårds-skötseln är allmän, så att få bebygda lägenheter finnas, som icke hafva åtminstone en liten täppa med grönsaker, bärbuskar, fruktträd och blommor; men mycket är i detta hänseende att göra, och på de sednare åren har denna närings-gren visat flera tecken till lif och utveckling; från sällskapet D. B. W:s botaniska trädgård i Wisby hafva både föredömen och väckelser, frön och växter spridt sig öfver ön. — Att »ängen är åkerns moder«, samt: att landtbrukaren från en väl skött ladugård får sitt »bästa guld« — är ett par sanningar, som ännu icke blifvit nog behjertade af allmogen på ön, der foder-odlingen icke står i ett rätt förhållande till sädesodlingen, och der uti ladugårdarna, i allmänhet taladt, det s. k. svält-systemet beklagligen ännu är allrådande. — För jordbrukets högre lyftning äro ännu saknaden af en planmessig och fullständigt genomförd afdikning samt den ofta vidunderliga ägoblandningen betydande hinder. Gårdar finnas, som hafva sina ägor spridda på 20 till 30 ställen och inom flera socknar, och som hafva att underhålla gärdesgårdar, hvilka utgöra en längd af 3, 4 eller 5 mil. Detta hinder kan endast genom laga skiften häfvas, men ännu har icke den för Gotland särskildt utgifna kungl. förordningen af d. 15 Juli 1859 om laga skiftens verkställande burit de frukter, som man hoppats. — Med införandet af nya förbättrade åkerbruksredskap går det bland allmogen visserligen framåt, ehuru långsamt. Bland landtbrukets här egendomliga saker pläga lien (»sigden«) och räfsan (»rifvan«) i följd af deras behändiga anordning, likasom ock »tunen« eller gärdesgården, ådraga sig fastlänningens uppmärksamhet.

2. Siffer-uppgifter om jordbruket. *Den odlade jordens användning.* Af de 579,934 tunnland eller 3,247,630 qvadrat-ref *), som Gotlands hela ägovidd af fast mark utgör, ansågos år 1869, enligt officiella uppgifter och i jemna tio-tal, 4,950 qvadrat-ref vara träd-, humle- och kålgårdar, 429,020 åker och annan odlad jord, och 319,190 naturlig äng. Af den odlade ägovidden voro 126,950 qv.-ref brukade till höstsäd, 99,260 till vårsäd (deraf 93,880 till stråsäd och 5,400 till baljväxter), 27,410 till potatis, 2,800 till andra rotfrukter, 680 till spånadsväxter, 45,380 till gräs och andra foderväxter (deraf till bete 2,000 och till skörd 43,380), samt till andra växtslag 800; i träde lågo 125,400 qv.-ref. — *Utsädes-beloppet* beräknades af hösthvete till 28,070 (af vårhvete 44) kubikfot *), af råg 98,660, af korn 78,860, af hafre 18,680, af blandsäd 5,190, af ärter 5,010, af potatis 151,770, af lin och hampa 690 kub.-fot; af bönor och vicker detta år obetydliga belopp. — *Skördebeloppet,* utan afdrag af utsädet, var nämnda år: höst-

*) $5^{6}/_{10}$ qvadrat-ref lika med 1 tunnland. — $6^{3}/_{10}$ kubikfot lika med 1 tunna (rågadt mått).

hvete 204,010 kub.-fot, vårhvete 220, råg 648,030, korn 613,430, hafre 127,260, blandsäd 39,450, ärter 35,760, potatis 1,045,720, andra rotfrukter 192,150; lin och hampa, frö 200 kub.-fot, spånads-ämnen 633 centner; hö 258,580 centner, och raps 7,976 k.-fot.

Till jemförelse må här, i jemna hundra-tal tunnor, meddelas skördebeloppen, utan afdrag af utsädet, för de fem åren 1865—1869:

År	*1865:*	*1866:*	*1867:*	*1868:*	*1869:*
Hvete	21,600	31,300	20,200	15,400	32,400,
Råg	81,300	109,800	81,300	41,000	102,800,
Korn	66,800	56,600	54,500	43,100	97,300,
Hafre	13,700	15,500	13,000	10,300	20,200,
Blandsäd	4,200	3,400	3,600	2,600	6,200,
Potates	157,500	151,100	115,400	86,600	166,000.

Vidden af nyodling var år 1869 4,228 qvadr.-ref, af vattenaftappning 3,277, af underdikning 1,198, af skogsplantering 17 qv.-ref. — Antal planterade fruktträd nämnda år 1,425 stycken.

3. Af Gotlands hela ägo-vidd af fast mark beräknades (år 1865) den odlade jorden till omkring 62,660 tunnland, af hvilka 10,000 tunnland ansågos vara af god, 39,945 af medelmåttig och 12,715 af svag beskaffenhet; af den naturliga ängen, som utgjorde omkring 58,650 tunnland, ansågos 8,400 vara af god, 36,650 af medelmåttig och 13,600 af svag beskaffenhet. — Med bruknings-sättet var förhållandet följande: 1,500 tunnland sköttes i vexelbruk, 49,160 i treskiftesbruk, af hvilka dock mellan 3,000 och 4,000 användes till foderväxter flera år å rad, och 12,000 tunnland i tvåskiftes-bruk. — Att ofvanstående officiella siffer-uppgifter erkännas vara endast ungefärliga, bör bemärkas.

4. Spanmåls-utförseln. Vid slutet af *1790-* och början af *1800-*talet utgjorde denna utförsel under 8 på hvarandra följande år mellan 6,000 och 12,000 tunnor, och år *1812:* 14,000 tunnor. — År *1855:* vidpass 52,000 tunnor. — År *1856:* vidpass 44,000 tunnor. — År *1862:* vidpass 57,000 tunnor. — År *1863:* vidpass 59,000, och år *1864:* vidpass 54,000 tunnor. — År *1866* utskeppades 51,650 tunnor, deraf ensamt från Wisby 33,196 tunnor. Från Wisby var förhållandet mellan de särskilda sädesslagen följande: mest korn, dernäst råg och hvete; från landthamnarna mest korn och dernäst råg, af hvete ett mindre belopp. — År *1867* utfördes 34,116 tunnor (deraf ensamt från Wisby 22,626 t:r). — År *1868,* då skörden var under medelmåttan, utfördes från Wisby 93,363 kubikfot och från landthamnarna 52,084 kubikfot, eller från hela ön 145,448 kubikfot, motsvarande 23,087 tunnor, men samma år infördes vidpass 15,718 tunnor säd, hufvudsakligen råg, så att utförseln af spannmål och mjöl öfversteg införseln med endast 7,369 tunnor. — År *1869* utskeppades från ön 61,735 tunnor, mest korn. Men införseln var 13,249 tunnor, mest råg; utförseln öfversteg således införseln med 48,486 tunnor, hvilka voro värda minst 582,000 rdr, hvartill såsom en afkastning af jordbruket kunde läggas 1,670 tunnor utskeppad raps till ett värde af 50,000 rdr. Af 1869 års utskeppning gick 37,795 kubikfot korn och 11,450 kubikfot hvete till utrikes ort. — År *1870* utskeppades 85,996 tunnor, nemligen från Wisby 44,444 och från landthamnarna 41,552 t:r — den största spannmålsutförsel som från ön hittintills ägt rum. Enär sistnämnda år ingen

spannmål infördes, så kunde mer än 1,100,000 rdr antagas härigenom hafva influtit. — År *1871* utskeppades 55,393 t:r, hvaraf från Wisby 29,411 och från sex landthamnar 25,982 t:r spannmål.

17. Kreaturs-skötsel.

1. Ladugårdarna äro på Gotland, såsom redan blifvit anmärkt, icke hvad de borde och kunde vara. Ännu har allmogen vanligtvis — flera berömliga undantag böra erkännas — mindre håg för denna vigtiga del af landthushållningen. De på ön inhemska kreaturs-arterna anses vara af rätt god beskaffenhet, och skulle säkerligen genom omsorgsfullare skötsel kunna blifva betydligt förbättrade; men så länge fodertillgångens inskränkthet föranleder till djurens utsläppande på bete tidigt på våren och deras qvarhållande der till vinterns början, såsom fallet vanligen och beklagligen är, kan någon förbättring icke vara att förvänta. — Oaktadt fodertillgången är ringa, men spannmålsförrådet ganska godt, faller det vanligtvis aldrig bonden in, att gifva sina hästar någon säd. Också äro dessa djur i allmänhet och isynnerhet på vårtiden bedröfliga att åse. I södra delen af ön finnas ännu qvar s. k. skogshästar (skogs-»russ«), som väl äro mycket små (vanligtvis blott 6 till 8 qvarter höga), men som blifva ganska starka och härdiga dragare. I sitt vilda tillstånd gå de hela året ute i skogarna, der de om vintern lefva af gran- och en-ris samt ljung och mossa. De infinna sig vanligtvis endast under stark köld vid gårdarna, för att å gödselhögarna stilla sin hunger med den utkastade halm, som begagnats till strö (»benfoder«) för kreaturen. Skogshästen har stark kroppsbygnad, fina, men senfulla ben, och de näpnaste små, men starka hofvar. Dessa hästar fasttagas icke förr än de skola säljas eller tämjas. Sedan de blifvit tamda och erhållit god skötsel, få de ett helt annat utseende; det långa tofviga håret fälles och ersättes af en kort fin »lo« (lugg); buken blir smärt och en särdeles stor liflighet utmärker deras rörelser. I förhållande till sin storlek hafva de en ovanlig uthållighet. Det är ej sällsynt, att de draga både plog och harf, och utan svårighet springa de 4 till 5 mil på lika många timmar. För sjukdomar äro de i tama, liksom i vilda tillståndet, föga mottagliga. Genom den tilltagande inhägnaden af utmarkerna minskas dock detta hästslag mer och mer. — För upphjelpande af häst-afveln på ön hafva flera åtgärder, genom anskaffande af beskällare, vidtagits. Sednast hafva genom hushållnings-sällskapets försorg och för dess medel 2:ne norska hingstar af Gudbrandsdals-slaget år 1867 blifvit anskaffade; den ena är (1872) stationerad (anställd) på Warplösa i Björke, der länets landtbruksskola är i verksamhet; den andra vid Liffride i Stånga. — Till upphjelpande af nöt-

kreaturs-afveln hafva Ayrshire-tjurar (från södra Skotland) blifvit till ön införda. — För icke många år sedan hitfördes lefvande kreatur från Småland, och Wisby måste till en stor del köpa kött från Kalmar och Stockholm: nu har på de sednaste åren förhållandet blifvit något gynnsammare, och utförsel från ön af slagtboskap till Stockholm tyckes hafva börjat (år 1867 omkring 500, år 1869 576, år 1870 496, år 1871 424 nötkreatur), och detta betyder kanske, att en ny och bättre tid håller på att inträda för den gotländska ladugården. — Det var vid början af 1800-talet, som allmogen på ön först började lära sig att använda oxar vid landtbruket i stället för eller jemte hästar, som dittills ensamt varit använda. — Oaktadt får-afveln bedrifves i ganska stor skala, utgör den dock nu mera blott en obetydlighet mot hvad den varit i förflutna århundraden, då den utgjorde en af landets betydligaste rikedoms-källor. Naturbeskaffenheten hos ön, hvars kalkberg på så många ställen är öfvertäckt af ett, med fårsvingel och fina krydd-artade örter beväxt, tunnare lager af mylla, anvisar just fårskötsel såsom en särdeles lämplig näring. Men i samma mån som åkerbruket började tillväxa, började ock fårskötseln att åsidosättas, och fårens antal förminskades alltmer, isynnerhet sedan betesmarkerna genom jordlotternas inhägnande allt mer och mer inkräktats. I »Stor-sudret«, som består af stora, för odling till större delen oanvändbara, med fårsvingel, ljung och en bevuxna hedar, drifves får-afveln någorlunda i stort, derigenom att der ännu underhålles en stor mängd får, som gå ute både vinter och sommar, trotsande det råa vinter- och vår-vädret. Äfven på Carls-öarna, på hvars klippgrund finnes nyssnämnda slags bete, samt på Fårö och Sandön underhålles en mängd sådana får. De lefva i vildt tillstånd, och äro i följd af sin skygghet och sina snabba språng särdeles svåra att fånga — mången gång måste de jagas som villebråd. Som skydd mot kölden få de på Carls-öarna hålla till godo med bergsgrottorna, och på andra ställen med uppstaplade små skjul, kallade »gifter«, i hvilka äfven någon gång, efter starkt snöfall, man »gifver« dem foder. Nyssnämnda får äro små, hafva fula kroppsformer, grof, till färgen hvit, grå eller svart ull; slagt-vigten vexlar mellan 1 och $2^1/_2$ lispund; ull-mängden är omkring 3 skålpund med 2 till 3 skålpund lödja. Detta fårkött är för dess villebråds-lika, angenäma smak mycket eftersökt, och öfverträffar det, som fås i andra provinser. Det finnes hemmansdelar i »Stor-sudret«, som vinterföda 300 till 500 får. — De i medlersta och norra delarna af ön befintliga »bolamben« eller hem-fåren, som under vintern hållas i hus, äro större än de förutnämnda och lemna en medelfin ull; deras slagtvigt uppgår till omkring 2 eller 3 lispund och ull-vigten är 3 till 6 skålpund. Sedan år 1836 har på Wisborgs kungsladugård ett s. k. schäferi (får-hjord) af Southdown's-får (det engelska

namnet uttalas ungefärligen: Sautdaun) varit förlagdt, med ändamål att förbättra öns får-afvel. 1866 års riksdag anslog för nämnda ändamål 6,000 rdr, och för denna summa hafva 23 tackor och 2 baggar af det skotska Cheviot-slaget inköpts och hitkommit dels på hösten 1867, dels i Januari 1868: detta schäferi är förlagdt på Roma kungsgård.

2. *Underhållna kreatur* år 1870 (i jemna hundratal): hästar 11,000, oxar 8,500, tjurar 1,000; kor 14,100, ungnöt under 2 år 4,800, får 38,600, getter 700, och svin 5,700. — Afkastningen af fårskötseln var nämnda år, enligt Tullkammarens årsberättelse, sedan öns eget behof blifvit fyldt, inskränkt till utskeppning af några tunnor saltadt kött samt af några centner ull. Enligt Tullkammarens berättelse för 1871 är utförseln af kött i stigande, men af hästar, ull och skinn i tillbakagående.

18. Skogshushållning.

1. Att denna länge varit en bedröflig misshushållning, är i det föregående anmärkt. Gotlands skog lemnade fordom det ypperligaste timmer till både hus- och skepps-bygnad, men den har på sednare tider blifvit alltför hårdt anlitad. Att år 1870 för ett nybygdt fartyg ett större mast-träd ansågs, oaktadt gjorda försök, icke kunna härstädes erhållas, utan måste hämtas hit från fastlandet, kan, bland annat, anses såsom ett bevis, hur skogen blifvit medtagen. — Det bör för den återstående gotländska skogens framtid vara en lycka, dels att nyligen (d. 10 Sept. 1869) en kunglig förordning utkommit till förekommande af skogsförödelse på ön, hvilken förordning lägger uppsigten å skogens vård främst och nästan uteslutande i kommunalstyrelsernas händer; dels ock att den förträffliga bränntorfven uti myrarna i vissa trakter af ön börjat begagnas till bränsle. Man bör hoppas, att torfberedning, för hvars uppmuntrande och befrämjande landstinget åren 1863 och 1864 hade till hushållningssällskapets förfogande ställt 3,000 rdr rmt, måtte öfverallt, hvarest torftillgångar finnas, blifva med kraft och ifver omfattad, både för eget behof och för utskeppning. — Sedan år 1859 har en jägmästare här varit anställd, hvilken är den ende vid skogs- och jägeri-staten anställde tjensteman, som finnes inom länet. Gotland hörer till skogs-statens 4:e distrikt. — De allmännaste anledningarna till skogstillgångens minskning hafva varit och äro: kalktillverkningen, hvartill bränntorf borde begagnas; trävaru-utförseln (som i sjelfva verket numera lärer gifva föga, kanske ingen behållning åt skogs-ägaren); det brukliga stängselsättet, som förstör mycken ungskog; den oinskränkta betningen, särdeles af getter, hvarigenom hufvudsakligen barrträdsplantorna förstöras; de mer än 200 sågarna, som äro dels vatten-, dels häst-, dels ång-sågar, de sistnämnda (år 1871) 8 till antalet.

Med några af dessa sistnämnda synes syftemålet beklagligen hafva varit, att åstadkomma ansträngd och fullständig nedhuggning, med flyttande af förödelsens redskap från det ena skogshemmanet till det andra. En bedröflig, men öfvergående orsak till skogsförödelse hafva de verkställda laga skiftena oskyldigtvis varit, i det de påskyndat afrödjning af skogsmarken i följd af den fruktan, som rådde hos flertalet af allmogen och äfven hos andra jord-ägare, att nemligen icke, i händelse af mistning, erhålla full ersättning för växande skog. — Å vissa löfträd, isynnerhet asken, brukas ett slags »klappning« eller toppskogsbehandling, för anskaffande af foder åt kreaturen, med den förderfliga påföljd, att få af dessa qvistiga träd finnas, som icke helt och hållet invändigt ruttna. På några få ställen, t. ex. Roma kungsgård och Warplösa i Björke, har en skogshushållnings-plan blifvit upprättad. Sådd af skogsfrö, såsom af tall och björk, har af några få hemmans-ägare blifvit berömligen verkställd, och af landtbruks-skolans lärlingar verkställes understundom tallplantering och sådd å den till skolan hörande skogsmark.

2. Af skogens alster *utskeppades* år 1870 hufvudsakligen: 32 centner tjära, 192,760 k.-fot bjelkar och sparrar af fur och gran, och 380,100 k.-fot bräder och plankor af nämnda trädslag. Utförseln var detta år mindre än året förut. — År 1871 utfördes 16 c:r tjära, 239,200 k.-f. bjelkar och sparrar, och 450,800 k.-f. bräder och plankor. Utförseln skedde för det mesta till utländska Östersjö-hamnar.

19. Kalk-tillverkning.

1. Kalk-ugnarna voro fordom för ön betydliga inkomstgrufvor, men sedan många kalkbruk blifvit anlagda å in- och ut-rikes orter, der Gotlands-kalken förut hade säker afsättning, är denna närings-gren numera icke så lönande. Utskeppningen af rå kalksten, som på 1600- och 1700-talet var vanlig, har på de sednaste åren åter börjat, nemligen till preussiska och ryska hamnar samt äfven till några svenska platser. — Kalk-tillverkningen, som förut varit fästad vid 39 privilegierade (särskildt berättigade) ugnar, men år 1847 lemnades fri åt jordägarne, bedrifves mest uti den s. k. kronokalkugnen i Wisby samt uti flera större kalkugnar i landets norra del, i närheten af landthamnarna derstädes, af hvilka ugnar några äro bygda på ett mer ändamålsenligt och bränslebesparande sätt, — äfvensom i några mindre ugnar och s. k. milor här och hvar i skogstrakterna. — Utförseln af kalk, osläckt och släckt, som år 1860 var 1,755,729 och år 1864: 1,336,488 kubikfot, har alltsedan med hvarje år blifvit mindre och mindre.

2. Gotland hörer till 8:e bergmästare-distriktet. Kalktillverkning samt brytning och huggning af kalk- och sand-sten äro de enda slag af bergsbruk, som på ön förekomma.

20. Binäringar.

A. 1. *Fisket*, dels och förnämligast i öppna hafvet, hufvudsakligen af strömming och derjemte af torsk, flundror, id och jemväl aborre och gädda, med flera fiskslag, dels i öns färskvatten, har på de sednare åren varit föremål för mycken uppmärksamhet, och har höjt sig till en alltmera vigtig och lönande näring. Med understöd af staten och hushållnings-sällskapet hafva på sednaste tiden flera för fiskets befrämjande nyttiga åtgärder blifvit vidtagna. Undersökningar hafva blifvit anställda, undervisning meddelad, belöningar utdelade; föreningar för försäkring af fiskredskap och båtar hafva väl erhållit understöd, men synas dock icke vilja taga någon fart. Flera salteri-bolag hafva bildats. Omisskänlig omtanka om fiskets vårdande visar sig ock i de mellan fiskvattens ägare skedda föreningar och öfverenskommelser i afseende på fiskets bedrifvande, hvilka erhållit vederbörlig stadfästelse. — Införseln af norsk sill och andra fiskvaror, som i långliga tider och icke så längesedan dragit betydliga summor från ön, till exempel år 1850 112,000 rdr, och andra år mer eller mindre — har alltmer och mer förminskats. År 1869 infördes endast *en* kubikfot saltad sill. Detta bevisar, att strömmingsfångsten blifvit allt rikare; sjelfva fisket är förbättradt, och fångsten bättre vårdad och nedsaltad. Till och med utförsel i alltmer ökad mängd af både färsk och saltad strömming till hufvudstaden, och af saltad strömming både till hufvudstaden och aflägsnare orter, har på sednare åren vanligen ägt rum. Men 1871 var fisket under sommaren mindre gifvande än föregående året, så att, då år 1870 endast 980 t:r sill infördes, år 1871 en införsel af 1,631 t:r saltad sill ägde rum; på hösten inträffade dock god fångst både af strömming och fjällfisk.

2. Hvarken hafsvattnet vid öns kuster eller färskvattnet i träsk och åar erbjuder någon egendomlig fisk-art, och äfven i hänsyn till antalet af de färskvattens-arter, som finnas, är ön underlägsen alla det svenska moderlandets provinser. De vid och på Gotland förekommande fisk-arterna anses vara till antalet 45. De egentliga hafs-arterna äro 25, af hvilka 22 förekomma uteslutande i hafvet, och de öfriga 3, nemligen blanklaxen, grålaxen och vanliga flundran, äfven i öns färskvatten. Af 20 färskvattensfiskar lefva 5 icke utom sitt naturliga område; dessa fem äro: gers (Gotl. »buck«, »käulbass« och »snorvasing«), stensimpa med fläckade bukfenor, damm-ruda (»karuse«), sarf (»svarf«), och igelnejonöga. Deremot förekomma icke mindre än 15 såväl i färskvatten som i hafvet, af hvilka må nämnas: aborre (»aburre« eller »burre«), gädda, löja (»lye«), sutare (»skomakare« eller »lindare«), vanlig id, mört, sik, lake (»ylle«), ål, vanligt nejonöga (»nigenaugen«), m. fl.

3. Vid Gotlands 107 fisklägen idkades år 1869 fiske af 870 egentliga fiskare och 1,156 fiskande bönder, törpare och backstugusittare, tillsammans

2,026 personer. Båtar för sill-(strömming-)fiske funnos 645 stycken och för torsk- eller annat hafs-fiske 926. Värdet af båtar och fiskredskap uppskattades till vidpass 351,000 rdr. Fångsten för nämnda år beräknades till 29,800 tunnor strömming och 4,062 t:r annan saltad fisk, hufvudsakligen torsk och flundror. Fjällfisket ansågs hafva gifvit 8,400 rdr. Hela inkomsten af årets fiske kunde uppskattas i rundt tal till 550,000 rdr. — De största fisklägena finnas å syd-östra kusten, och det förnämsta bland dem är *Herta* i Burgs socken. Här funnos år 1869 100 fiskare, hvilkas båtar och garn värderades till omkring 21,000 rdr.

B. *Brytning och tillhuggning af sandsten* isynnerhet vid Burgsvik i öns sydvestra del utgör der en mycket vigtig binäring. Stenen hugges till slipsten, blocksten, m. m. Utförseln af slipsten har olika år vexlat mellan vidpass 20,000 och 28,000 stycken.

C. En af allmogen någorlunda allmänt idkad hus-slöjd är *väfnad*, mest af vadmal för eget behof och, till mindre del, för försäljning och utförsel, samt af värken (half-ylletyg).

D. *Jagt* idkas å själ (»kut«), hare, räf (öns enda större fyrfotade rofdjur), samt å morkulla, orre, rapphöns, and, beckasin, ejdergås (»ad«) och annan sjöfogel. (Här må i förbigående nämnas, att på Gotland finnas vidpass 190 fogel-arter, af hvilka 131 häcka eller lägga ägg härstädes). — Det slag af den gotländska jagten, hvilket i större mån kan anses för binäring, är dock endast själ-jagten, som isynnerhet på några ställen, såsom på Fårö och på Näs-udde, gifver god inkomst genom försäljningen af späck och skinn. — I och för jagtvården har lands-tinget anslagit årligen 500 rdr i 3 år (1870—72) till belöningar för dödande af öns förnämsta skadedjur räfven och hönshöken; och jägare-gillet har utsatt belöningar för kråkors dödande.

E. *Beredning af bränntorf* har, såsom ofvan är nämndt, visserligen begynt, men i smått och endast i några få myrar. Den bör dock snart för öns eget bränsle-behof och för utförsel blifva en mycket vigtig handtering. I de många myrarnas utmärkta bränntorfs-lager, — som beräknats innehålla en bränsletillgång motsvarande minst 50 millioner famnar ved — har ön en djup, men ännu så godt som obegagnad rikedoms-källa.

F. *Biskötsel* idkas ännu obetydligt, men sedan en person med understöd af hushållnings-sällskapet åren 1864—1865 fått inhemta det s. k. Dzierzon'ska sättet för biskötsel, och större håg derigenom blifvit väckt för denna näring, är det att hoppas, att densamma skall alltmer och mer tilltaga.

G. 1. *Tjärbränning* idkas i några socknar, som dertill hafva tillräckliga rå-ämnen. Den obetydliga utförseln af tjära är omnämnd sid. 26.

2. I en gammal förteckning på de förnämsta så kallade Hansestäderna, i hvilken hvarje stad hade sin benämning efter den utskeppning, som der hufvudsakligen ägde rum, kallas Wisby »ett tjär- och beck-hus«, hvilket namn antyder, att i Wisby handeln med tjära fordom varit betydlig.

21. Handel och Sjöfart.

1. De varor, som från ön utföras, äro förnämligast: spannmål, kalk och kalksten, trävaror, slip- och block-sten. Dernäst må nämnas: potatis, fårkött, strömming, ull, själspäck, skinn, slagtboskap, vadmal, ägg, frukt och marmor-arbeten (bordskifvor, m. m.). De förnämsta afsättnings-platserna äro: för spannmål Stockholm och Norrland samt Norge och några andra utländska orter; för kalk och kalksten holsteinska, meklenburgska, preussiska och ryska hamnar, jemte Stockholm och andra inrikes orter; för trävaror mest holsteinska och meklenburgska platser; för slipsten Finland samt orter i södra Sverige. — Införseln består af bränvin, andra spritdrycker och viner, socker och sirup samt kaffe och tobak (— af alla dessa varor äro införseln och åtgången alltför stora i förhållande till såväl folkmängden som inkomsten af öns utförsel —), salt, jern, stenkol, läder, tegel, tyger af många slag, med mera, samt grannlåter och onyttigt kram. — En bokhandel finnes i staden. — Platser för varubytet äro: Wisby stad och de tio ofvan uppräknade, med stapelstadsrättigheter (1827—1857) begåfvade landthamnarna, samt de uti socknarna i alltför stor mängd och kanske mer till allmogens skada än nytta på de sednare åren anlagda landthandels-lägenheterna. — Gotlands handelsflotta bestod vid slutet af år 1871 af 2 ångbåtar och 91 segelfartyg, om 1991 nylästers drägtighet. Landtmannaseglationen sker numera endast med några få mindre farkoster, som allmogen i landets södra del använder för utskeppning af slipsten, m. m. — År 1870 var antalet af handlande på Gotland 162, deraf i Wisby 84; antal betjening 76 personer. — Marknader hållas vid Slite i början och vid Wisby i medlet af September, samt å Sandesrum i Grötlingbo i början af Oktober: de kallas alla kreaturs-marknader. — Skepps-varf finnas i Wisby samt vid Slite och Klintehamn, men skeppsbyggeriet har beklagligen på sednare tid så godt som upphört.

2. År 1870 var antalet handlande, som idkade grosshandel eller försålde varor i bod, i Wisby 69 män och 15 qvinnor med 45 personers betjening, samt erläggande en bevillning af 2,165 rdr; på det öfriga Gotland 75 män och 3 qvinnor, med 24 personers betjening, samt erläggande en bevillning af 947 rdr. — Gotlands handelsflotta bestod vid slutet af 1871 af 2 ångfartyg (»Wisby« och »Gotland«, hvartdera om 60 hästkrafter, det förra mätande 39½, det sednare 37 nyläster), och 91 segelfartyg, neml. 3 briggar, 19 skonertar och galeaser, 5 koffar, 22 slupar och 12 jakter. År 1872

tillkommer ett för fraktfart bestämdt ångfartyg. — Fartyg och båtar, tillhöriga landtmän, voro 1869: 5 st. om 37 nyläster. — År 1871 utklarerades från Wisby och de 10 landthamnarna till utrikes orter 274 och till inrikes 411 fartyg; från utrikes orter inklarerades 318 och från inrikes 400, oberäknadt sådana fartyg, som tillfälligtvis eller med regelbundna turer ankommit och afgått. — Uppbörden vid Wisby tullkammare och underlydande landthamnar var år 1871: 79,996 rdr; 1870: 57,362 rdr; 1869: 62,441 rdr; 1868: 57,981 rdr och 1867: 58,864 rdr.

22. Fabriker och handtverk.

1. Någon i stort drifven fabriks-rörelse finnes icke inom länet, och handtverkeriernas tillverkningar afse, med få undantag, endast länets behof. — I afseende på näringsflit och företagsamhet må emedlertid nämnas: 3:ne bayerska bryggerier med icke obetydlig tillverkning (2 i Wisby och 1 på Klintebys i Klinte); 5 ångmjölqvarnar (2 i Norra och 3 i Södra häradet); en mekanisk verkstad med gjuteri i Wisby; 2:ne ångbrännerier (det ena i Wisby och det andra på nyssnämnda Klintebys); 8 ångsågar; 1 mindre pappersbruk; 12 färgerier (deraf 3 i staden), 5 garfverier (deraf 3 i staden); 3:ne boktryckerier, från hvilka lika många vecko-tidningar samt 2 månads-tidningar utgifvas, i staden (hvars första boktryckeri anlades år 1811), samt för öfrigt vanliga handtverk. — År 1872 bildades i Wisby ett bolag för anläggning af en tändsticks-fabrik. Särskildt förtjenar stenhuggeriet och marmor-expositionen (-utställningen) vid skeppsbron i Wisby att omnämnas: finare och gröfre arbeten af Gotlands marmor och vanlig kalksten förfärdigas der, och anläggningen har inom kort vunnit mycken och välförtjent uppmärksamhet och afsättning. Man hoppas att i densamma kunna se ett återuppvaknande af den utmärkta och öfver hela ön allmänna stenhuggare-konst, som i fordna tider och under flera århundraden blomstrade på Gotland, och om hvilken de talrika kyrkorna och öfriga bygnadsverk bära vitnesbörd — en konstflit, hvartill öns rika naturliga tillgångar synnerligen böra uppmana.

2. I Wisby funnos år 1869: handtverkare af mankön 165, af qvinkön 7, med 98 arbetare: å landsbygden 31 handtverkare med 31 arbetare. Handtverkare och fabrikanter i Wisby erlade nämnda år en bevillning af 1,106 rdr, de å landsbygden 63 rdr.

23. Kommunikationer (samfärdsels-medel).

Öns allmänna landsvägar utgöra en längd af nära 50 mil, häradsvägarna af 57 mil, sockenvägarna af 8 mil, summa väglängd 115 mil. Gotlands landsvägar räknas bland de bästa i riket: de

äro från början med mycken omsorg anlagda; landets yta är nästan öfverallt jemn, och till underhållet finnes nästan allestädes tjenligt väg-grus. Jemförer man förhållandet mellan väglängd och folkmängd, så utgör medeltalet för hela riket $1^1/_4$ mil för hvarje tusental invånare; men Gotland har $2^4/_{25}$ mil för nämnda antal invånare, och är näst Jönköpings län det, som bland alla länen har jemförelsevis tyngsta väg-underhållet. — Gästgifveriernas antal är 56 (1 i Wisby, 30 i Norra och 25 i Södra häradet (deraf år 1870 20 med införd entreprenad). — Mellan Klintehamn och Wisby har på de sednare åren en diligens (för resande och paketer inrättad vagn), 2 gånger i veckan sommartiden underhållit förbindelsen. — År 1870 skedde undersökningar för tillämnad anläggning af en jernväg mellan Wisby och Hafdhem. — Postförbindelsen med moderlandet underhålles sommartiden medelst ångfartygen »Wisby« och »Gotland«, af hvilka det ena går mellan Stockholm, Wisby och Kalmar, och det andra mellan de 2 förstnämnda städerna, och hvilka fartyg ägas af ett bolag på ön. Sedan postverkets ångfartyg »Polhem« i 13 vintrar med utmärkt framgång underhållit vinterpostförbindelsen (mellan Wisby och Westervik, eller i nödfall mellan Westergarns utholme och Horns brygga i Westerviks skärgård eller ock Grankulla vik å Ölands norra udde), blef nämnda ångfartyg år 1871 aflöst af det större, starkare och snabbare postångfartyget »Sofia«. — I Wisby finnes ett postkontor (der äfven lokalbrefvexling är anordnad). För länets inre brefvexling finnes en landtpost, inrättad år 1825 af landshöfdingen Jakob Cederström och förträfflig genom sin enkelhet och billighet: den blef 1852 väsendtligen rubbad och omskapad. Post-expeditioner finnas i Hemse samt å Burgsvik och Klintehamn, och post-stationer å Fårösund, Ljugarn, Slite, Ronehamn och Katthammarsvik. — Gotland åtnjuter sedan år 1859 den dyrbara förmånen af telegrafförbindelse med moderlandet och andra länder. Nämnda år blef en undervattens-telegraf inrättad mellan Kopparsvik vid Wisby och Skanvik vid Westervik: kabeln kostade 180,000 och nedläggningen 20,000 rdr. Sedan denna kabel tjenstgjort i nära 12 år, och många gånger varit i olag, samt åter blifvit satt i brukbart skick; väcktes 1870 fråga om dess fullständiga iståndsättning; men då dess läge befunnits vara särdeles otjenligt, isynnerhet å Westerviks-sidan, så blef en ny kabel i Aug. 1871 nedlagd mellan Kronvalls fiskeläge ($1^1/_3$ mil söder om Klintehamn) och Bölinge i Böda-viken på Öland). Denna kabel kostade 160,000 rdr; den är $^1/_3$:del kortare än den tills vidare qvarliggande och begagnade gamla kabeln, och anses hafva ett utmärkt och mot isgång skyddadt läge på en jemn och klippfri hafsbotten. — Mellan Wisby, Klintehamn och Ronehamn inrättades telegraf-ledning år 1868, och år 1872 kommer staden att genom telegraf-ledning sättas i förbindelse med Slitehamn. —

Blott en färja finnes inom länet, nemligen mellan Fårö och »storlandet«.

2. Wisby telegraf-station är af 2:a klassen och var år 1870, i hänseende till verksamheten, den 25:e i ordningen bland stationerna i riket; Klintehamns är af 3:e kl:n och var den 108:e i ordningen; Ronehamns, som i början var s. k. privat-station och som nämnda år var den 74:e i ordningen, blef 1871 förklarad för stats-station af 3:e kl:n. Slitehamns blir, tills vidare, en privat-station.

24. Försvars-väsende.

1. På Gotland har den stora tanken af allmän folkbeväpning redan i mer än ett halft århundrade, enligt tids-omständigheterna och lokala (orts-) förhållanden, varit satt i verket. Öns nästan hela, till vapenföring dugliga manskap har för försvaret af sin fosterbygd åtagit sig vapen-öfning och tjenstgöring, enligt en år 1811 med berömligt fosterlandssinne frivilligt ingången, af Konungen stadfästad öfverenskommelse eller »konvention«. I beväringens leder inträder ynglingen numera året näst efter det, då han fyllt 18 år, vapen-öfvas årligen tills han fyllt 30 år, men qvarstår sedan, såsom pligtig att deltaga i försvaret, till och med 50:e året. Äfven de, som hafva fyllt sistnämnda år, kunna ända till 60 års ålder, vid behof, uppbådas, för att i krig biträda såsom arbets-manskap med yxor och spadar. Beväringen är indelad i artilleri (som för närvarande, år 1872, består af omkring 300 man i 3 så kallade batterier, med 24 refflade kanoner) samt jägare- och infanteri-trupper (omkring 7,800 man, som bilda 30 kompanier i 4 bataljoner); öfver- och under-befäl utgör ett antal af 287; härtill komma åtskilliga tjenstemän samt musikanter, så att beväringens hela antal är vidpass 8,500 man. — För flottans behof skall Gotland uppställa 260 båtsmän, som äro fördelade på 2 kompanier, och höra under Carlskrona station: nästan alla båtsmän äro med torp försedda. Hvarje båtsman anskaffas och underhålles af tillsammans 3 eller 4 hemman. Någon annan rotering (skyldighet att uppsätta och underhålla krigsfolk), än nämnda båtsmans-rotering, åligger icke Gotlands jord.

2. Vid beväringens inrättande (år 1811) började vapen-öfningen vid 15:e året, framflyttades år 1845 till 17:e året och år 1857 ytterligare till året näst efter det, då ynglingen fyllt 18 år. — Under beväringens första år vapen-öfvades, enligt frivilligt åtagande, samtliga vapenföra manskapet (hvars hela öfningstid, med 6 dagar årligen, skulle sammanräknad komma att utgöra något mer än 200 exercis-dagar); men från och med år 1817 blefvo, för att minska mötes-kostnaderna, endast jägarne och artilleriet kallade till årliga öfningar. Till och med det 30:e året vapen-öfvas den beväringspligtige såsom jägare eller artillerist; men efter 30:e året införes han i rullorna såsom infanterist. År 1862 blef medgifvet, att husbönder, arrendatorer, hufvudmän för rörelse och deras högst oundgängliga biträden

få uppföras i rullorna efter infanteriet såsom en särskild trupp, benämnd »landstorm«. — Manskapet mellan 45 och 50 år bildar en särskild afdelning, under namn af »reserv«, som endast i nödfall skall kallas till krigstjenst. — Allt öfver- och under-befäl har årligen vid s. k. »befälsmöte« särskilda öfningar, nemligen 6 dagar för allt öfver- och underbefäl vid jägarne och infanteriet; och 13 dagar för allt öfver- och underbefäl vid artilleriet, med en veckas förutgången öfning för det underbefäl, som förut icke bevistat något befälsmöte vid detta vapen. Sedan år 1862 hafva årliga officersmöten under 6 dagar för alla och dessutom 10 dagar för de yngre officerarne ägt rum. Beväring-manskapet har icke uniform; kan icke kommenderas utom ön; har rätt att sjelft välja sitt underbefäl; är icke underkastadt skymfande straff, och står under krigs-artiklarna endast när det är samladt i trupp eller under befäl. Manskapet öfvas 6 dagar årligen, än kompani- och än bataljons-vis, och har för begagnandet af egna kläder i slitnings-penningar 12½ öre för dag. — År 1870 erhöllos nya gevär af s. k. Remington-modellen. För att öfvas med dessa gevär hölls år 1871 ett fyra dagars kompani-möte med samtliga infanteriet och landstormen. — Artilleri-afdelningen, som erhållit 24 nya, refflade kanoner, har en värfvad, i Wisby förlagd stamtrupp af 75 man. — Aflöningar, m. m., för National-beväringen voro år 1812 nära 25,000 rdr, och enligt sednast fastställda stat (af år 1867) omkring 139,363 rdr rmt (utom möteskostnader och tillfälliga utgifter för gevärstransporter, m. m.). — I Wisby finnas tyghus, militär-förråd och gevärs-verkstad, samt strax utanför staden särskildt tyghus och krut-durk.

3. *Befästade platser* voro i förra tider: *Wisborgs slott,* i sydvestra hörnet af Wisby, hvilken stad med sin tornförstärkta ringmur, sina skansar och vallar sjelf var, under medeltiden, ett slags fästning; och *Carlsvärds fästning* på Enholmen vid Slite, anlagd 1653, på regeringens befallning raserad 1788; mindre fästen, kasteller (»kastaler«) och skansar hade i fordna tider funnits på flera ställen af ön. — År 1853 och de närmast följande åren bygdes ett försvarsverk å den nyssnämnda Enholmen: 2:ne med bombfria hvalf och grofva kanoner försedda strandbatterier blefvo färdiga, hvarefter arbetet afbröts.

4. Gotlands National-beväring står under en militärbefälhafvare, hvartill landshöfdingen i länet tillförordnas. — Till bildande af säkra skyttar för kriget och jagten har det af landshöfdingen von Hohenhausen år 1836 stiftade »*skarpskytte- och jägare-gillet*« samt de inom kompanierna bildade, talrika »*skytteförbunden*«, hvilkas antal 1870 var 83, verksamt bidragit.

5. År 1811, vid sin första uppsättning, bestod beväringen af 7,048 man. År 1870 hade dess styrka vuxit till 8,496 man, i följd af befolkningens tillväxt, och oaktadt värnepligten år 1811 inträdde 3 år tidigare. År 1870 utgjorde artilleriet 307 man, jägare och infanterister 6,658, reserv 1,152, spel 76; officerare 111, under-officerare 176; åtskilliga tjenstemän, m. fl., 16, — summa: 8,496 man. — Artilleriet består af ett 12-pundigt och två 6-pundiga batterier: det ena 6-pundiga batteriet har värfvadt manskap. Jägare och infanterister äro fördelade på 4 bataljoner: till södra bataljonen (år 1870 2,350 man) höra 8 kompanier, nemligen Hoburgs, Grötlinge, Hafdhems, Hemse, Hablinge, Fardhems, Burgs och Närs; — medel-bataljonen (1,730 man) består af följande 7 kompanier: Garda, Klinte, Sanda, Hejde, Sjonhems, Thorsburgs och Östergarns: — Wisby-bataljonen (1,690 man) har lika-

ledes 7 kompanier, nemligen Eskelhems, Stenkumla, Dede, Wisby infanteri, Wisby jägare, Endre och Bro; — norra bataljonen (2,040 man) utgöres af Halla, Lina, Bäls, Lummelunds, Tingstäde, Forsa, Rute och Fårö kompanier.

25. Undervisnings-anstalter.

1. För den gotländska ungdomens undervisning funnos vid början af år 1872 77 folkskolor, deraf en högre (på Klintehamn); samt 23 småskolor; en lägre landtbruks-skola; ett fullständigt högre elementar-läroverk i Wisby; för öfrigt ett artilleri-läroverk och en navigations-skola dersammastädes. Vidare må nämnas borgareföreningens söndags-skola och fruntimmers-samfundets slöjdskola, båda i staden, samt flera enskilda skolor i staden och på landet. År 1871 undervisades i samtliga folk- och små-skolorna vidpass 6,656, i enskilda skolor 420, i hemmen 441 barn. Barn inom skol-åldern, som saknade undervisning, ansågos utgöra ett antal af 383. Elementarläroverket har de sista 6 åren haft i medeltal 227 lärjungar; landtbruks-skolan har 14 lärjungar.

2. Gotland har redan i flera år haft det med hänsyn till sin folkmängd och socknarnas antal (92 samt 1 stadsförsamling med 2 landsförsamlingar), i jemförelse med andra landskap, mycket betydliga antalet af mellan 70 och 80 författnings-enligt inrättade *Folkskolor,* deraf (år 1871) 1 högre, 75 fasta och endast 1 flyttande; samt 23 småskolor. Planterings-land funnos vid 48 skolor, men voro ordnade endast vid 18. Med afseende på väglängden till skolan är på Gotland förhållandet så gynnsamt, att (nämnda år) endast vidpass 220 hade mer än $^1/_2$ mil, och 1,336 mer än $^1/_4$ mil. I anseende dertill, att alla folkskolor, med ett enda undantag, äro fasta, äfvensom med hänsyn till den villighet och raskhet, hvarmed presterskap och allmoge tidigt ordnade folkskole-väsendet, kan Gotland anses intaga en framstående plats bland rikets stift. — Det i Wisby år 1843 inrättade *folkskolelärare-seminariet,* som beredde och bildade behöfliga lärare, och som kostade Staten endast vidpass 2,660 rdr (elev-stipendierna inberäknade), blef, oaktadt landstingets anhållan och 1865—1866 årens riksdags hemställan om dess fortfarande, genom Regeringens år 1864 fattade beslut, kort efter sistnämnda år indraget — ett hårdt och, såsom det tyckes, oförtjent slag för den i löftes-rik utveckling stadda folkskole-saken på ön. — En flyttande *undervisnings-anstalt för bildande af lärare och lärarinnor för småskolorna* har genom anslag af lands-tinget åren 1867, 1868, 1870 och 1871 varit inrättad (än i Hogrän och än i Lärbro). Under nämnda 4 år hafva 40 lärjungar, mest unga qvinnor, i denna väl skötta läro-anstalt erhållit fullständiga afgångsbetyg och sedan fått anställning. — En *lägre landtbruks-skola* inrättades år 1847, och är nu, efter att på Stenstu i Endre, Rosendal i Follingbo och Nygårds i Westerhejde hafva varit i verksamhet, alltsedan 1865 förlagd till den af hushållnings-sällskapet för detta ändamål arrenderade egendomen Warplösa i Björke. Skolan, som utom föreståndaren har 1 underlärare och 2 verkmästare, åtnjuter 4,000 rdrs stats-anslag och skall undervisa 12 frilärlingar. Utom dessa 12 voro 1871 2 extra lärlingar antagna.

Wisby fullständiga *högre elementar-läroverk*, hvars hus invigdes 1859, hade höst-terminen 1871 15 ordinarie lärare (1 rektor, 4 lektorer, 10 adjunkter) och en extra lärare samt 3 exercitie-mästare (öfnings-lärare i musik, gymnastik och teckning), och 216 lärjungar, af hvilka 107 tillhörde den klassiska linien (der latinska och grekiska språken läsas) och 67 den moderna linien; 42 tillhörde den till båda linierna förberedande 1:a klassen. — Af lärjungarna voro 86 från landsbygden. — Läroverkets aflönings-stat är vidpass 43,400 rdr. För behöfvande lärjungar har läroverket 2 stipendier (understöd), det ena stiftadt af konung Oscar såsom kronprins 1829 (100 rdr årligen), det andra af enkefru G. Casström, född Fahlsten, 1865 (50 rdr årl.).

För öfrigt finnas i Wisby följande undervisnings-anstalter: ett *artilleri-läroverk;* — en *navigations-skola*, som började 1842, sedan hvilket år till och med vårterminen 1871 98 sjökaptener af 1:a klassen, 180 af 2:a klassen (eller styrmän af 1:a klassen) och 491 styrmän af 2:a klassen blifvit ut-examinerade; under de 13 åren 1857—1870 har årligen i medeltal antalet lärjungar varit 26 och ut-examinerade 19; läse-året 1870—1871 var antalet lärjungar 22, af hvilka 12 ut-examinerades (3 såsom sjökaptener af 1:a kl., 3 af 2:a kl., 6 såsom styrmän af 2:a kl.); skolan har en föreståndare och ordinarie lärare samt en underlärare; aflöningar m. m. år 1870: 3,750 rdr. Före och någon tid jemte denna navigations-skola fanns en af sjömanna-sällskapet på Gotland år 1840 inrättad förberedande sjömans-skola; — *Borgareföreningens söndagsskola*, stiftad 1819; år 1869 hade der, från skolans stiftelse, nära 1,000 lärjungar, mest handtverks-lärlingar, erhållit undervisning; — *Fruntimmers-samfundets slöjdskola*, stiftad 1823, med 24 lärjungar; — samt *Barnhemmet i Wisby*, stiftadt 1864, der år 1871 13 värnlösa flickor erhöllo omvårdnad och undervisning, och 2:ne *barnhem vid Fridhem*, stiftade och underhållna af prinsessan Eugénie, det ena för gossar, det andra för flickor.

3. Bland anstalter för kunskapers spridande må slutligen nämnas: elementar-läroverkets boksamling samt dess naturhistoriska, antiqvariska (fornsaks-) och etnografiska (folkslags-beskrifvande) samlingar (bildade till en stor del genom gåfvor af skolans fordna lärjungar och dessas målsmän); militär-biblioteket i Wisby (grundlagdt af landshöfding Jakob Cederström, 1819); stads-biblioteket (grundadt genom landshöfdingskan Ebba Gyllenrams och flera fruntimmers omsorger 1868; samt socken-biblioteker, hvilka finnas i 50 socknar, och, som man hoppas, snart skola finnas i alla.

26. Åtskilliga inrättningar.

1. I Wisby finnes för sjukvården (utom förut nämnda länslazarett, kurhus och hospital) ett *provisoriskt* (tillfälligt) *sjukhus* (för farsoter), inrättadt 1860; och söder om staden *Gotlands sjukhem* (för obotliga sjuka), uppbygdt och inredt på bekostnad af prinsessan Eugénie, och invigdt 1869. — En ändamåls-enlig fångvård kom till stånd genom det år 1859 färdiga *cellfängelset*, som har 34 celler (enskilda fång-kamrar). — Följande låne-inrättningar finnas: *Riksbankens lånekontor*, *Gotlands hypoteks-förening* och *Gotlands enskilda bank*. — Aderton sparbanker funnos

vid början af år 1872, nemligen i Wisby sällskapet D. B. W:s, för hela länet, samt i Klinte, Bunge, Burgs, Wänge, Martebo, Mästerby, Stenkumla, Alfva, Sanda, Kräklingbo, Lärbro, Hejde, Tingstäde, Garda, Atlingbo, Hangvar och Hogrän, af hvilka Burgs, Alfva och Hangvar's äro pastorats-sparbanker). — Länets *hushållnings-sällskap* stiftades 1791, och är det äldsta i riket; *norra häradets brandstods-förening* inrättades 1827 och *södra häradets* 1835. — *Förliknings-kommittéer* funnos 1871 i Burgs, Rone, Fardhems och Eskelhems pastorater. — För öfrigt finnas många inrättningar och stiftelser med allmän-nyttigt och välgörande ändamål.

2. Fullständigare uppgifter. Länets *Hospital* kan emottaga 25 sinnessjuka. *Lazarettet,* hvars hus uppfördes åren 1838 och 1839, har 27 och *Kurhuset* 25 sängar, tillsammans 52, eller en sjuksäng för hvarje 1,030-tal af länets invånare. Utrymmet å lazarettet är tidtals otillräckligt. *Gotlands Sjukhem* är anordnadt för 12 sjuksängar; i Mars 1872 vårdades der 12 sjuklingar. — Följande må nämnas om anstalterna för penningars upp- och utlåning: *Lånekontoret,* inrättadt år 1851, med en grundsumma af 470,000 rdr. (Den 31 Dec. 1871 utgjorde utestående lån med omsättnings-rätt summa 156,852 rdr; handels-lån och vexlar 127,666 rdr; beviljade kreditiver 218,400, hvaraf voro lyftade 99,010 rdr; kassabehållningen i postremissfonden var 93,563 rdr; på upp- och afskrifning under året insatta medel 1,160,567 rdr; under året hade 973 st. postvexlar uttagits till belopp af 1,855,796 rdr; för nästföregående år hade 854 sådana vexlar uttagits till belopp af 1,707,603 rdr). — *Enskilda Banken,* öppnad 1869. (D. 31 Dec. 1871 var delägarnes antal 174, och grundfonden 1,051,500 rdr; utelöpande sedlar utgjorde 593,515 rdr; obegagnad sedelutgifnings-rätt 273,634 rdr; utlemnade försträckningar genom lån, kreditiver och vexlar 1,381,047 rdr). — *Hypoteks-föreningen* har från och med 1862, då den började sin verksamhet, till slutet af 1871 åt 928 delägare utlemnat afbetalnings-lån af 2,750,510 rdr, hvaraf afbetalts 159,839 rdr. — Angående de för skapandet af allmänt välstånd vigtiga *Sparbanks-inrättningarna* kan antecknas: I D. B. W:s sparbank i Wisby, öppnad år 1830 för hela länet, var d. 1 Jan. 1871 delägarnes antal 4,142, och deras tillgodohafvande 412,239 rdr; från sparbankens stiftande hade der insatts summa 1,412,551 rdr, och den ränta, som kommit delägarne till godo, utgjorde nära 335,000 rdr. Vid början af år 1872 hade delägarnes tillgodohafvande vuxit till 483,000 rdr. — *Klinte sparbank,* stiftad 1863, med en ansvarssumma år 1869 af 16,064 rdr; *Bunge d:o,* öppnad 1864, med en ansvarssumma d. $^1/_1$ 1871 af 28,300 rdr; *Burgs* d:o, öppnad 1867, hvars ansvarssumma nyssnämnde dag var 11,560 rdr; landsbygdens öfriga 14 sparbanker hafva tillkommit sedan år 1868, och deras verksamhet utvidgas alltjemnt och småningom. Med hänsyn till antalet sparbanker i förhållande till ytvidden var Gotland redan 1869 det 3:e i ordningen bland rikets län. Hvad angick förhållandet till folkmängden stod Gotland nämnda år främst bland länen, alldenstund der fanns en sparbank för hvarje 5,408:e invånare. Vid nämnda års slut var på Gotland hvar 11:e person sparbanks-delägare; hvarje delägare hade i medeltal 85 rdrs innestående behållning. År 1869 var summan innestående behållning i länets dåvarande 10 sparbanker nära 411,000 rdr, hvilken summa sedan dess har betydligt förökats. — Redan år 1864 hade genom hushållnings-sällskapets försorg tillfälle varit beredt att

å landskansliet få inlemna insatser i *ränte- och kapital-försäkrings-anstalten* i Stockholm, och år 1870 beslöt sällskapet D. B. W. att genom sin sparbanksstyrelse öfversända dylika insatser, hvarigenom många kommit att begagna nämnda välgörande inrättning. — *Norra häradets brandstods-förening,* på enkla och förträffliga grunder inrättad af landshöfdingen J. Cederström, började 1827 sin verksamhet: vid början af 1871 var dess försäkringssumma 11,534,500 rdr. År 1835 kom genom landshöfdingen v. Hohenhausens bemödanden *Södra häradets brandstods-förening* till stånd, på samma grunder som norra häradets, och hade i Okt. 1871 en försäkringssumma af 14,314,500 rdr. I sistnämnda förening hade i medeltal för de 5 åren 1866—70 ersättningarna utgått med 3,500 rdr årligen; sammanskottet på 100 rdrs försäkringsvärde hade utgjort nära 3 öre, och förvaltnings-kostnaden varit 275 rdr. — Den för landthamnarnas underhåll bildade *landthamns-fonden* hade vid 1871 års början en behållning af 64,000 rdr.

Bland allmännyttiga stiftelser i Wisby må märkas: *Sällskapet D. B. W.* (De Badande Wännerna), stiftadt 1814, som ådagalagt fosterländsk verksamhet genom inrättandet år 1815 af en friskola för i början 12, sedermera 120 fattiga gossar, hvilken skola i följd af folkskoleväsendets offentliga ordnande blef obehöflig och upphörde 1848, och genom stiftandet af länets första sparbank, genom anläggandet, år 1855, af botaniska trädgården i Wisby, samt genom välgörenhet i flera riktningar. — *Bibel-sällskapet,* åter upplifvadt år 1859. — *Musikaliska sällskapet,* stiftadt 1815. — *Fruntimmers-samfundet,* stiftadt 1823, hvars slöjdskola förut är omnämnd. — *Planterings-gillet,* stiftadt 1858 af landshöfdingen G. Bildt. — *Skyddsföreningen,* grundlagd 1863 af prinsessan Eugénie, och af den frikostigt välgörande stiftarinnan begåfvad med medel att bereda behöfvande qvinnor arbetsförtjenst genom handaslöjd. — Bland *understöds-anstalter,* likaledes i staden, må nämnas: köpmans-gillets, skeppare-gillets samt fabriks- och handtverks-idkares pensions-inrättningar, skeppare-societetens understödsinrättning; borgerskapets begrafnings-kassa; Carlsdags-fonden (stiftad 1819); Carl Johans-fonden (1843); barnhemmet, och föreningen för allmänna sjukhjelps- och begrafnings-kassan (1869). — Genom varaktiga anordningar för välgörande ändamål hafva många gotländska män och qvinnor förvärfvat sig rätt till tacksam hågkomst.

27. Landskaps-vapnet.

1. Gotlands sköldemärke är ett hvitt lam, bärande en korsprydd fana, på röd botten. Det är den bibliska bilden af Guds lam med segerfanan.

2. I gamla sigiller från olika tider är vapnet något olika: än är det en vädur, än ett lam, med eller utan gloria (strålring, helighetens tecken) kring hufvudet, vanligen med fana, och stundom med nattvards-kalken, hvaruti blod rinner ur lammets eller vädurens bröst, samt med liljor och dufvor deromkring. — Landshöfdinge-embetets nuvarande sigill visar en vädur med fana i en sköld med blå botten; Wisby stads sigill har samma sinnebild på röd botten. — I sigiller, gjorda efter år 1859 (då *hertigen af Gotland OSCAR CARL AUGUST* föddes, och då ön, som förut hade titel

af grefskap, blef upphöjd till hertigdöme), har kronan på skölden blifvit förändrad från greflig till hertiglig. — Norra häradets sigill framställer bilden af ett ekträd; södra häradets har samma sinnebild som landskapet.

28. Antalet af riksdags-ombud.

Till riksdagen sänder länet för närvarande, med hänsyn till sin folkmängd, fyra ombud: ett i första kammaren, valdt af landstinget (som räknar 20 ledamöter från landsbygden och 6 från staden), samt tre i andra kammaren, nemligen ett för hvartdera häradet och ett för staden. För väljandet af sina riksdagsmän har landsbygden antagit det omedelbara valsättet (utan elektorer eller valmän); stadens ombud väljes, enligt riksdags-ordningen, omedelbart. — Valbara till riksdagsmän i första kammaren (det vill säga: ägande fastighet af minst 80,000 riksdalers taxerings-värde, eller årlig inkomst utaf minst 4,000 rdr af penningförmögenhet eller arbete) voro enligt 1869 års taxering: i Norra häradet 7, i Södra 16, i Wisby 41 personer.

29. Namnkunnige män födde på Gotland.

1. Det lilla Gotland har ägt den stora lyckan, att hafva skänkt åt Sverige en af dess förträffligaste, nyttigaste och mest berömde män. Denne man är *Kristoffer Polhem*, född i Wisby 1661, död i Stockholm 1751. Genom sina många vetenskapliga skrifter samt både talrika och snillrika uppfinningar och utmärkta arbeten till bergs- och landt-brukets, sjöfartens och andra näringars samt krigsflottans gagn har han förvärfvat sig odödlig ära. Han har med rätta blifvit kallad »den svenska mekanikens fader«, det vill säga, att han var i vårt fädernesland den egentlige grundläggaren af läran om maskin-bygnad och konst-rik slöjd. Hans rykte sträckte sig vidt utom Sveriges gränser. Härtill kommer, att den store mannen i sitt enskilda lif var enkel, blygsam och flärdlös, from och ädel, och i allt föredömlig. Han var också af alla älskad och ärad. — Äfven bland Sveriges krigs-hjeltar nämnes med högaktning en gotländsk man: *Johan Norby*. Han föddes 1754. Fadren var köpman först i Wisby, och sedan på Bönders gård i Klinte. Sonen egnade sig åt krigs-yrket; utmärkte sig i Finland för synnerlig mandom under Gustaf den 3:s krig med Ryssland, och var under freden för sina kunskaper och sin duglighet mycket använd och rådfrågad rörande artilleri-vapnets förbättrande. Slutligen blef han öfverste för Wendes artilleri-regemente, och anförde det under Gustaf den 4:e Adolfs krig med Fransmännen i Pommern. Der blef han den 21 Febr. 1807 i en träffning utanför

Stralsund skjuten i pannan och dog en hjeltes död. Fäderneslandet ansågs hafva i honom förlorat icke blott en oförfärad stridsman, utan ock ett lofvande fältherre-ämne. Såsom menniska var han ädel och älskvärd, vänfast och vänsäll. — För öfrigt äro flera i Danmarks och Sveriges samt särskildt i foster-öns historia märklige män födde på Gotland.

2. En något utförligare skildring af *Polhems* lif torde här vara på sin plats. Han föddes d. 18 Nov. 1661 i Wisby, der fadren, Wulf Kristoffer Polhammar, var köpman. Redan i sin späda barndom faderlös, hölls han någon tid af sin fattiga moder i Wisby skola; men sedan hon blifvit omgift, togs han af sin sparsamme stjuffader ur skolan. Kort derefter fick han komma till en farbroder, som var tjensteman i Stockholm, och som drog försorg om hans undervisning; men denne hans välgörare dog snart, och vid 12 års ålder stod den unge Kristoffer ensam och hjelplös. Han blef antagen till gårdskrifvare på en herregård nära Upsala; derefter blef han inspektor på en annan gård i Upland, och tjenade der i 12 år. Under denna tid lyckades det honom icke blott att få i ordning en fullständig snickare-, svarfvare- och smeds-verkstad, med verktyg, som han sjelf uttänkt och förfärdigat, utan ock att — under oerhörda ansträngningar och försakelser — förvärfva sig kunskaper och utveckla sina utomordentliga anlag för mekaniken. Efter hand blef han bemärkt, uppmuntrad och använd, och blef snart en vetenskapsman af hög rang och var derjemte en praktisk (en handlingens) man i detta ords rikaste betydelse. Han blef befordrad till bergs-mekanikus; upphöjdes i adligt stånd, dervid fäderne-namnet »Polhammar« förändrades till »Polhem«; blef kommerse-råd och en af vetenskaps-akademiens förste ledamöter, samt erhöll från kejsaren i Ryssland och konungen i England lysande anbud, att träda i deras tjenst, men stannade qvar i sitt fädernesland, och gagnade det på det mest utmärkta sätt genom sina verk och uppfinningar uti många riktningar. Bland hans mycket talrika verk är bygnaden af stora skeppsdockan i Carlskrona och sprängningsarbetet vid Trollhätta kanal de dristigaste. Ärad, beundrad, lycklig såsom make och fader, begåfvad med ypperlig helsa, verksam och nyttig hela sitt lif igenom, uppnådde han den höga åldern af nära 90 år. Han dog i Stockholm d. 31 Augusti 1751. — Sin foster-ö hade Polhem icke kommit i tillfälle att särskildt gagna med sitt snille och sitt arbete: han var på fastlandet ständigt och fullt upptagen af vigtiga värf. Om hans förhållande till Gotland vet man endast, att han höll sin moder, som med sin familj hade flyttat ut till Mällings gård i Ejsta, i mycket kär hågkomst, och sände henne ofta gåfvor, bland hvilka omtalas en af honom uppfunnen vändplog, hvilket redskaps ändamål och användning man på Mällings i början icke förstod, samt ett vägg-ur och åtskilligt annat prydligt husgeråd. Men — Polhems minne skall i oändlig grad kunna gagna hans foster-ö; ty liksom han, medan han lefde, sände vändplogen till Mällings för att bearbeta denna gårds åkertegar, så sänder han oss ännu sitt råd och sitt föredöme, för att bearbeta det gotländska folkets sinne och göra det mer mottagligt och fruktbart för odlingens frön. Gotlands framtid, som skall byggas på grundvalarna af gudsfruktan, arbete, själs-bildning, förbättrad slöjd och förståndig hushållning, kan icke ställas under ett mera mäktigt och lyckosamt beskydd än under minnet af Polhems dygder. Och förstode man rätt och följde man

troget förebilden af honom, som genom egen kraft bröt sig sjelf en väg till ära och lycka — då skulle snart hvarje hinder för hans fosterbygds blomstring försvinna, och öns välgång, med Guds hjelp, byggas på ovansklig grund. Kristoffer Polhems namn och betydelse böra derföre tidigt och djupt inpräglas i hvarje Gotlännings själ.

3. Bland de många män för öfrigt, som genom framstående verksamhet i fred eller krig, eller genom utgifna skrifter vunnit namnkunnighet, kunna, för det knappa utrymmets skull, endast några få nämnas, såsom:

Petrus de Dacia (Peter från Norden), född i Wisby på 1200-talet, svartbrödra-munk, för sin lärdom i astronomi (vetenskapen om himlakropparna) och andra ämnen ryktbar äfven utom Sverige; rektor vid högskolan i Paris.

Sören Povelsen Judichær, med tillnamnet »*Gotländer*«; gotländsk prestson, född 1599 i Grötlingbo på Domararve, af hvilken gårds namn »Judichær« är en latinsk öfversättning; han genomgick Wisby skola, kom till Danmark, der han fortsatte sina studier, och fick en kyrkoherde-plats samt blef kontrakts-prost; han skref psalmer och omarbetade den danska psalmboken; isynnerhet är han bekant såsom författare till den första danska vers-lära och rim-konst. Han dog 1688.

Ole Nielssen Judichær, prest-son från Wamlingbo, född 1661, blef student i Köpenhamn, ingick i den danska sjöstaten, blef »fabriksmästare« på Holmen (såsom det ställe heter i Köpenhamn, der flottans verkstäder och förrådshus finnas), utmärkte sig synnerligen såsom byggmästare af krigsskepp, blef slutligen högste befälhafvare på Holmen och amiral, samt var af konung Fredrik den 4:e högt värderad. Men med eller utan skäl misstänkt för underslef, blef han förvist från hufvudstaden, och dog i Nestved 1730.

Hans Nielssen Strelow, född i Wisby 1587, superintendent (stiftsstyresman) på Gotland, död 1656; bekant för sin i Köpenhamn år 1633 tryckta »Guthilandische Cronica«, hvilken innehåller äfven mycket sällsamma saker och i flera stycken är alldeles otillförlitlig.

Thomas Ihre, rådmans-son, född i Wisby 1659, professor i Upsala, domprost i Linköping, död 1720; bekant genom utgifna lärda arbeten och såsom fader till den utmärkte språkforskaren, professorn och kansli-rådet Joh. Ihre, hvilken författat en stor och berömd svensk ordbok.

Nils Olofsson Norby, prest-son, född i Klinte 1675, studerade vid svenska och utländska högskolor; utgaf lärda skrifter, och blef namnkunnig för sin stora språk-kunskap (han talade latin, grekiska, tyska och hebreiska, samt förstod arabiska, syriska, kaldeiska och persiska). Afslog erbjudna professors-platser i Greifswald och Åbo. Kyrkoherde på När 1727, der han dog 1742, högt ansedd äfven för sin fromhet. Den verlds-berömde naturforskaren Carl von Linné har i sin »Gotländska resa« (år 1741) omtalat Norby med stor aktning: »Norby var en genomlärd man, af oändlig mycken lectyr (beläsenhet), sådan vi icke förmodat att här finna liggande gömd bakom buskarna«.

Bröderne *Göran Mathias* och *Jakob Niklas Donner,* i många riktningar berömligt verksamme män samt högt aktade köpmän och skeppsredare, med stor och vidsträckt rörelse; den förre död 1808, den sednare 1809.

Tvillingbröderna *Olof Immanuel* och *Johan Fredrik Fåhræus*, köpmans-söner af gammal bonde-slägt från Fårö, födde på Slite 1796, som genom arbetskraft, skicklighet och redbarhet hunno upp till statens högsta värdigheter, och såsom medlemmar, den ene efter den andre, af statsrådet verksamt befordrat utvecklingen af rikets handel och näringar. Den sednare dog 1865 såsom general-tulldirektör; den efterlefvande har, sedan han lemnat landshöfdinge-platsen i Göteborgs län, erhållit förtroendet att för nämnda län vara ledamot af riksdagens första kammare, och att, år efter år, väljas till ordförande i riksbankens styrelse. Han äger äfven vetenskapligt anseende, och räknas bland Sveriges förnämste entomologer (insektkännare).

Flera vore att nämna; men vi hänvisa till *P. A. Säve's* »Gotländska minnen« — en bok, som förtjenar att läsas i hvarje gotländskt hem.

30. Folklynne, folklekar och mun-art.

1. Att i korthet och med riktighet skildra det egendomliga i en befolknings lynne, är en ytterst svår uppgift. Om det gotländska folklynnet har man i tryckta arbeten och offentliga handlingar funnit olika, mer och mindre fördelaktiga omdömen. Vi anföra här, med några förkortningar, ur tvenne tryckta skrifter följande åsigter, hvilka visserligen i några delar strida mot hvarandra, men hvilka derigenom kunna mana gotländske läsare till helsosam sjelfpröfning. — I det ena arbetet*) heter det: Folket är lifligt och raskt, isynnerhet strand-boarna, och visar i allmänhet större hyfsning och belefvenhet i umgänget än i flera andra landskap; är ganska ömtåligt för förolämpande ord och åthäfvor, är dock icke fallet för slagsmål, men ofta nog för rättegångar. Gotlänningen älskar i hög grad vällefnad och beqvämlighet; men öfverlastar sig sällan i samqväm, och är, när så fordras, färdig till ansträngningar, är oförskräckt i faror, och inskränker sig utan jämmer till det nödtorftiga. Han är härdig i köld och oväder på hafvet, samt har mycken lätthet att fatta, och visar mekanisk fintlighet, synnerligast vid inrättningar, som underlätta arbetet. I följd af Gotlands afskilda läge, har hos dess inbyggare mycket bibehållits af äldre tiders sedvanor och lefnads-sätt, ej mindre vid firandet af helger och andra högtidligheter, än i folknöjena (så t. ex. samlas ungdomen på söndagseftermiddagarna och förlustar sig med raska och manliga lekar, af hvilka många äro af gammalt ursprung). En äkta nordisk gästfrihet och oförställd välvilja möter man öfverallt, och i allmänhet råder här välmåga, ordentlighet och snygghet. — I det andra arbetet**) beskrifves folket på följande sätt: Gotlänningarne, hvilka i allmänhet hafva ett fördelaktigt utseende, äro

*) »Beskrifning öfver skandinaviska halfön« af P. B. Sköldberg.
**) »Gotlands konsthistoria« af C. G. Brunius.

fromsinte, fåordige och välvillige. Sällan förmärkes någon liflighet och raskhet (i arbetsföretag). Vi beklaga den resande, som måste brådska. På ön råder den forntida gästvänligheten: presterne och allmogen upplåta med största välvilja sina boningar för främlingar. Det är bedröfligt, att det herrliga Gotland visar så ringa skicklighet i slöjd och konst. Orsaken till mindre företagsamhet härrörer dock ingalunda från bristande anlag hos befolkningen, utan från fordna, långvariga, högst missgynnande förhållanden, såsom krigs-oroligheter under flera århundraden, omvexlingar tidt och ofta af styrelse och öfverhet, förtryck och utsugning genom ståthållare, som hade ön i förläning, samt, äfven efter sista återföreningen med Sverige, styfmoderlig behandling. Men ett helt annat förhållande har numera inträdt.

2. Angående detta lika vigtiga som svåra ämne må vidare till pröfning följande anteckningar anspråkslöst meddelas:

Samma hufvudsakliga dygder och fel, som anses tillhöra det svenska fastlandets folk, bemärkas ock hos öboarna i det gotländska landskapet. I sedlighet, laglydnad och hörsamhet för öfverhetens bud torde öns befolkning i allmänhet kunna mäta sig med befolkningen i de svenska orter, hvilka med hänsyn till dessa dygder nämnas såsom framstående. Gröfre förbrytelser, brott mot den personliga säkerheten äro på ön sällsynta; men man har anmärkt, att när grofva dåd någon gång inträffat, hafva de begåtts icke af hastigt mod och i bråd skillnad, utan efter lång öfverläggning. Till största delen äro länsfängelsets gotländske invånare endast bötes-fångar, eller sådane, som med förlusten af sin frihet och med kost af vatten och bröd godtgöra det penning-straff, hvartill de blifvit dömde. I bruket af starka drycker har på de sednare åren och i jemförelse med de sorgliga tider, då husbehofs-bränningen var nästan allmän, mycken inskränkning ägt rum; men ännu är förbrukningen af in- och ut-ländska rus-drycker beklagligen ansenlig, och vid marknader och tingsfärder samt vid många prest-val hafva deraf visat sig bedröfliga verkningar. — Såsom för öns allmoge i allmänhet egendomligt plär man anmärka: dess hyfsning, dess vänliga, stillsamma väsende; dess höflighet (som dock stundom urartar till ovärdig flathet och alltför beskedlig efterlåtenhet), samt dess kärlek till foster-ön och fäderne-torfvan. Vidare har man anmärkt: böjelsen att lefva väl (det vill säga i öfverflöd af mat och dryck, hvilket öfverflöd vid gästabuden gränsar snart sagdt till öfverdåd), samt, hvad den förmögnare delen af allmogen angår, böjelsen att bo väl (det vill säga i obehöfligt stora, kostsamma och grannt inredda stenhus, hvilket dock endast då kan rättvisligen klandras, när de ståtliga tvåvånings bonings-husen sticka bjert af mot illa bygda och skötta ladugårdar samt försummade jordar). Men en sanning är, att Gotlänningen, oak-

tadt sin fallenhet för vällefnad och beqvämlighet, kan, både till lands och sjös, ådagalägga mycken raskhet, hurtighet och ansträngning, nemligen när nödvändigheten, behofvet eller lusten manar honom; men om nämnda driffjädrar saknas, så går arbetet ofta makligt och trögt. Man förebrår också en stor del af befolkningen dess stora böjelse för rättegångar, ofta i följd af endast förflugna ord eller andra lumpna småsaker; vidare: dess inbördes afundsamhet, samt dess brist på sparsamhets-anda och på både enskild och samfäld företagsamhet. Såsom ett i ögonen fallande bevis på sistnämnda brist åberopar man, att när nya mil-stolpar ej längesedan (vid slutet af 1840-talet) skulle uppsättas i det sten-rika Gotlands södra härad, blefvo de, färdighuggna, införskrifna från Öland. Märkbart är hos många ett envist fasthållande vid gamla arbetssätt och hushålls-vanor, och en stark motvilja att tillegna sig, hvad som redan på andra ställen efter mång-årig pröfning befunnits vara gagneligt och godt. Man har hört sägas, att intet svenskt landskap lärer finnas, der husbönderna så talrikt och tidigt, som på Gotland, sätta sig i ro och mot betingade undantags-förmåner, som kallas »levision«, öfverlemna gårdsbruket till son eller måg, hvarigenom här — likasom öfverallt på fastlandet och utomlands, der detta bruk äger rum — icke allenast ett spändt förhållande, tvister och rättegångar högst beklagligen ofta uppstå mellan föräldrar och barn, utan föräldrarnas merendels ännu goda arbetskrafter dragas ock, med få undantag, i förtid från landtbruket. Ofta har man också hört klagas öfver småaktig njugghet i fråga om befordrandet af goda, allmän-nyttiga ändamål. Men härvid måste uttryckligen erkännas, att för flera stora och vigtiga angelägenheter har allmogen visat just en föredömlig beredvillighet och nitälskan, till exempel vid national-beväringens, vid den gamla (cederström'ska) landtpostens och vid folkskole-väsendets ordnande — det sistnämnda med nästan lika många af sten uppförda skolhus som socknar. Tidigare och bättre än i de flesta andra stift kom folkskole-saken här till stånd, och denna ådagalagda nitälskan länder folket till stor heder, och bör vara en borgen, att det vill verksamt fortsätta hvad som haft en så löftesrik begynnelse. Äfven har Gotlands folk, när missväxt eller annan olycka drabbat andra orter, alltid visat kärleksfull hjelpsamhet, och stundom, när rikare skördar det medgifvit, en verkligt hedersam frikostighet. Sin utskyld till Kronan anser Gotlands-bonden för en hedersskuld, hvilken han, äfven under svåra år och bekymmersamma omständigheter, med alla krafter sträfvar att punktligt afbörda sig. — I allmogens sällskaps-lif fortlefva många gamla högtidliga bruk och vördiga plägseder, såsom vid bröllop och andra tillfällen. Allmänt känd är hågen hos både yngre och äldre för hurtiga, från forntiden qvarlefvande täflingsspel med boll och sten och stång och hopp och språng. Bland

dessa lekar må några här nämnas: att spela pärk, kasta varpa, störta stång, hoppa stikel, springa kapp och draga hank. De äro folknöjen af ett friskt och manligt slag. Dels vid de muntra slåtter-ölen, dels vid särskildt »våg« (utmaning) och för öfrigt såsom en vederqvickelse på lediga stunder förekomma dessa ganska ansträngande kropps-lekar. Vid »våg« är det än tvenne partier inom socknen, — stundom bondsönerna och tjenstedrängarna, stundom »gubbarne« (eller de gifta) och »drängarne« (de ogifta) — som med hvarandra i svettig lek pröfva sina krafter; än är det socknens ungdom som utmanar en grannsockens. Bondflickorna deltaga såsom täflande med gossarne vanligen endast i kappspringning och hank-dragning, och hafva dervid å sin sida vissa små företräden. När den förut omnämnde, på både natur och folk lifligt uppmärksamme och skarpsynte forskaren Carl von Linné med några sina lärjungar reste på Gotland år 1741, antecknade han i sin dagbok: »vi förnöjdes af pärk-spelandet, med hvilket artiga bollspel bönderne här allmänt roa sig; vi hafva icke sett det i Sverige, ehuru det är allmänt i Holland och på Gotland: det fordrar temlig hastighet och vighet«. — Angående dessa täflings-lekar, som stärka både kropp och själ, bör man önska, att de aldrig, i följd af insmygande dystra grubblerier, må utdö i Gotlands friska och täcka bygder! — Gotlänningens läraktighet och fallenhet för vapen-öfning är fördelaktigt vitsordad. Hos många af allmogen röjes så kallad mekanisk färdighet, till exempel vid tröskverks-bygnad och annan slöjd, samt musikaliskt sinne och kärlek till sång och spel. Många dels vemodigt ljufva, dels glädtiga folkvisor, många muntra valser och ystra polskor hafva framklingat bland folket i detta vackra, ensliga land, kring hvilket hafvets vågor sjunga beständigt sin än milda, än vilda sång.

Om folkets utseende torde intet egendomligt vara att anteckna. Man ser här både stor- och små-växta, både vackra och icke vackra, både ljust och mörkt hår, både blåa och bruna ögon. Att många hafva dåliga tänder anses härröra från det starkt kalkhaltiga dricksvattnet och det sura mjuka bröd, som nästan allmänt begagnas. — Äfven på Gotland har qvinnan beklagligen öfvergifvit fordna tiders enkla och redbara allvar i drägt och prydnad: hon är i allmänhet fallen för grannlåt och för nya, utländska, i vårt luftstreck opassande klädesätt. Men hon är huslig och arbetsam, hon älskar sitt hem, och om hennes stora kärlek till blommor bär äfven den minsta stuga, i staden och på landet, ett leende vitnesbörd. Och många qvinnor, heldst i strand-socknarna, äro ovanligt starka och hurtiga: de kunna, när det gäller, sköta plog, yxa och åror lika bra som mången karl.

Vid detta försök att skildra folk-egendomligheten måste naturligtvis uttryckligen erinras såväl att från ofvannämnda om-

dömen många undantag gifvas, som ock att antydda egendomligheter framträda med några olika skiftningar i länets norra och södra del, samt till och med i olika trakter af dessa delar. Om strandboarna — en betydlig del af befolkningen — kan sägas, att de äro icke blott raske och säkre jägare, utan ock mycket ifrige och härdige fiskare, som i små öppna båtar flera mil till sjös modigt kämpa med storm och vågor; men också säges det, att bland dem många, som äga jordbruk, mer älska sin båt och sina garn, än sina dragare och sin plog. Hos strandboarna är ofta lynnet hårdare och råare än hos folket inne i landet: hos de förra qvarlefver ännu mycket af det gamla vikinga-sinnet med dess både dygder och fel. Att den tidiga bekantskapen med hafvets faror bildar duglige sjömän och djerfve lotsar, är naturligt. Under den tid, då vinterposten fördes mellan Böda på Öland och Klintehamn, ådagalade ofta de gotländske postbåt-förarne (likasom ock deras öländske kamrater) i kampen med storm, köld och is den manligaste djerfhet och en nästan otrolig härdighet mot lidande och nöd: mången af dem har på dessa resor, som gåfvo endast en medelmåttig dagspenning, men stundom ett öfvermått af äfventyr och faror, tillsatt lif och lemmar. — Vid strandningar och skeppsbrott hafva mycket ofta kustboar för räddning af besättningar och skepp vågat och stundom spillt sina lif bland bränningar och brottsjöar; men vid dessa strandningar hafva ock, jemte nämnda drag af oförskräckthet och sjelfuppoffring, stundom och på vissa ställen företett sig en egennytta och en vinnings-lystnad, hvilka varit lika tadelvärda, som det svek eller den vårdslöshet å redares eller skepps-befälhafvares sida, hvaraf ofta skeppsbrotten förorsakats. Öfver dessa företeelser har allmänna tänkesättet uttalat sin tydliga och stränga dom, och man har mycken anledning att hoppas, att dylika enstaka drag af orättfärdighet icke mer skola oförskyldt kasta någon skugga på Gotlands vänliga, godmodiga, laglydiga folk.

3. *Allmogens språk* är särdeles egendomligt och för personer från fastlandet svårt att förstå. Det är bredt och hårdt och släpande. I följd af öns aflägsenhet och dess under flera århundraden iråkade afsöndring och förgätenhet har den gotländska mun-arten bibehållit sitt forntida skaplynne med hårda konsonant-ljud och breda dubbel-vokaler, samt med en stor och dyrbar mängd af äkta forn-nordiska (isländska), uttrycksfulla ord, hvartill kommer en mängd tyska och danska ord och talesätt, som äro lemningar från de tider, då Gotlands folk än med Tyskar och än med Danskar stod härstädes i nära beröring. Äfven om den svensk-talande Gotlänningen heter det på fastlandet, att han liksom »sjunger«, då han talar. Hans tungomål röjer honom genom ett eget tonfall, och man säger, att det ljuder vänligt och godt. »Ehuru släpande, låter dock« — enligt hvad en resebeskrifvare yttrat — »detta uttal ej illa, heldst med ett bildadt fruntimmers lena stämma«.

31. Wisby.

1. Gotlands enda stad, sjö- och stapel-staden Wisby, är belägen på öns nordvestra kust och nästan midt emellan sydligaste spetsen och Fårö's nord-ostligaste udde. Staden är säte för landshöfdingen i Gotlands län och för biskopen i Wisby stift; har högre elementar-läroverk, navigations-skola, folkskola och 6 småskolor, slöjdskola för fattiga flickor, söndags-skola för handtverkslärlingar, samt flera enskilda undervisnings-anstalter för barn af båda könen. Bland derstädes befintliga verk och inrättningar märkas för öfrigt, utom läns-styrelsens embets-verk (lands-kansli, lands-kontor, landt-ränteri och landtmäteri-kontor), tullkammare, postkontor och telegraf-station; länets sjukvårds-inrättningar; riksbankens lånekontor, Gotlands enskilda bank, Gotlands hypoteks-förening och sällskapet D. B. W:s sparbank. I Wisby finnes ett mycket besökt badhus med kallvattenkur-anstalt. Bland stadens vackra lustvandrings-platser må nämnas: D. B. W:s botaniska trädgård, student-alléen, silfverhättan, strand-vägen, slottsparken och palissaderna. — Stadens näringar äro: handel och sjöfart, fabriks- och handtverks-rörelse (2 bayerska bryggerier, ett ång-bränneri, några färgerier och garfverier, ett stenhuggeri, kakelugns-fabriker, snickare-verkstäder, m. m.), samt åkerbruk och fiske. — Utförseln består förnämligast af spann-mål, trävaror och kalk, samt potates, fårkött och strömming; införseln består af salt, kaffe och socker samt andra kryddvaror, stenkol, spritdrycker och fabriks-varor. Å södra byrummet vid Wisby hålles årligen i September en kreaturs-marknad. — Skepps-varf finnes härstädes. — Sedan år 1854 har staden haft neder-lags-rätt, det vill säga: rätt för köpmännen att införa och i ma-gazin upplägga utländska varor utan erläggande af tull, hvilken först då kommer i fråga, när varorna ur magazinet uttagas till försäljning. — Stadens folkmängd var vid början af år 1872 6,223 personer, deraf 3,475 af qvinligt kön.

Wisby, hvars begynnelse man anser sig kunna hänföra till medlet af 1000-talet, var på 1100- och 1200-talen samt under en del af 1300-talet Nordens förnämsta handelsstad. Här samlades en stor mängd utländske köpmän, af hvilka isynnerhet Tyskar voro talrika. Wisby blef en svensk-tysk stad, och en af de mäk-tigaste medlemmarne i det omkring år 1240 till handelns skydd mot näfrätt och sjöröfveri stiftade Hanse-förbundet. Detta för-bund omfattade de förnämsta handelsstäderna vid Östersjön och Nordsjön samt i det inre af Tyskland. Under nämnda århun-draden var staden vidtberömd för sin rikedom och prakt. Der funnos då, inom och straxt utom staden, 3 kloster med egna kyrkor, 11 församlings- eller socken-kyrkor, bland dem 4 för särskilda utländska folkslags köpmän, och ett Helge-Ands-hus

(eller hospital, hvilket ord på den tiden betydde ett herberge för sjuka och nödställda) med 2 kyrkor — alla rika genom erhållna gåfvor och testamenten. Klostren voro: ett Gråbrödrakloster med kyrkan Sankt (Heliga) Katarina; ett Svartbrödrakloster med kyrkan S:t Nikolaus, och utom staden: Solberga Bernhardiner-nunne-kloster med egen kyrka. Församlings-kyrkorna voro: Sankt Maria (invigd år 1225) för de tyska, Ryska kyrkan för de ryska, S:t Gertrud för de nederländska, S:t Jakob för de liflandska köpmännen; vidare: S:t Peter, S:t Olof, S:t Clemens, S:t Drotten, S:t Lars, S:t Hans och S:t Mikaël. Helge-Ands-husets kyrkor voro: Helge-Ands-kyrkan inne i staden och S:t Göran utanför norra stadsmuren. Klostren och Helge-Ands-huset äro i grund förstörda, och af kyrkorna är blott en, nemligen S:t Maria, den nuvarande domkyrkan, bibehållen; 11 äro ruiner, och 4 (nemligen Solberga klosterkyrka, Ryska kyrkan, S:t Jakob och S:t Mikaël) längesedan nedbrutna och jemnade med marken. Wisborgs slotts-kyrka, som tillkom på 1400-talet, och Mindre hospitals-kyrkan, som uppbygdes på 1600-talet, äro likaledes alldeles förstörda. — De vackra tempel-ruinerna, hvilkas murar mångenstädes prydas af vinrankor och murgrön; den väldiga ringmuren med 3 starkt befästade hufvudportar och talrika försvars-torn, samt många märkliga, omkring 500 år gamla borgare-hus, som med sina grofva murar, pelarburna hvalf och smala, höga, upptill trappstegs-formade gaflar ännu qvarstå — allt detta bekräftar historiens vitnesbörd om stadens fordna herrlighet. — Genom nyssnämnda fornlemningar, som alla äga bygnads-historisk betydenhet; genom sin ålderdomliga, oregelbundna anordning med många smala, slingrande, högst sällan räta gator; genom sina parker, trädgårdar och lustvandringsplatser; genom en öfverallt mötande blandning af ruiner och grönska, af förgängelse och blomstring, af forntid och nutid — genom allt detta är Wisby en af norra Europas märkvärdigaste städer, är likasom ett stycke af Medeltiden, qvarglömdt i en vrå af Norden. Äfven vidtbereste forskare och konstnärer pläga här finna talrika föremål för sin uppmärksamhet och beundran.

2. Större delen af Wisby är belägen på sluttningen under en på många ställen lodrät bergsklint, som sträcker sig längs med stranden; den andra mindre delen ligger uppe på nämnda klint. Genom några branta backar och anlagda trappor stå nämnda stadsdelar i förbindelse med hvarandra. Sluttningen under klinten är ovanligt rik på goda källor. Under hedna tiden hade här varit ett mycket besökt offerställe eller "wi". Namnet Wis-by betyder således »offerställets stad«. Vid en liten vik af hafvet erbjödo der ett par, med fasta landet sedan förenade holmar en då rymlig skepps-hamn, och tidigt, troligen omkring medlet af 1000-talet, började Wisby blifva säte för stadslif, sjöfart och handel. Särdeles på 1100- och 1200-talen samt under en del af 1300-talet var staden en samlingsplats för tyske, ryske, lifländske, nederländske och andre utländske köpmän. Isynnerhet var antalet

stort af tyske handlande, med hvilka de infödde köpmännen förenade sig, och så bildade sig i den svensk-tyska staden det stora, verldsbekanta köpmans-samhälle, som gjorde Wisby till den förnämsta stapelplatsen för Nordens handel, och till en af hufvudstäderna i det mäktiga Hanseförbundet. I stadens Råd, som bestod af 36 ledamöter, utgjordes den ena hälften af infödde och den andra af tyske män. Hansestaden på Gotland, som länge var fri och oberoende och i allt styrde sig sjelf, blef i följd af detta sitt oberoende en för handlande och sjöfarande synnerligen behaglig frihamn, och förvärfvade sig förmånliga handels-rättigheter flerestädes i Europa och isynnerhet i länderna öster om Östersjön. Dessa länders varor, äfvensom den del af Indiens och Persiens dyrbara alster, som genom Ryssland längs floden Wolga och andra floder fördes till ryska staden Nowgorod, spriddes genom köpmännen i Wisby vidt omkring. Genom sitt läge nästan midt i Östersjön blef Wisby en hufvudplats för varu-bytet mellan norra Europas östliga och vestliga länder. Ofantliga rikedomar samlades i denna stad. Af dess varmt katolska och prakt-älskande borgerskap uppfördes många sköna kyrkor, till Helga Trefaldighetens, till Jungfru Marias och flera helgons ära, många gilles-hus för andakts-öfningar och högtidligt sällskaps-lif, och talrika starka och prydliga boningshus. Åt stadens befästande med vallar, murar och torn egnades storartad omsorg. Af köpmän och skeppare, som från Tyskland och andra länder sammanträffade i Wisby, hade angående sjöfarten mångahanda beslut och stadgar blifvit öfverenskomna, hvilka blefvo till efterrättelse antagna äfven i andra länder; och de blefvo sedan, jemte från andra orter hämtade sjöfarts-stadgar, samlade i den lagbok, som fick namnet »*Wisby sjörätt*«. Redan tidigt hade Wisby sin egen »*stadslag*«: den lagbok, som är utgifven med detta namn, anses vara från medlet af 1300-talet. Såväl under den hanseatiska blomstrings-tiden, som ock sedermera, hade staden eget *mynt*-hus, der silfvermynt med stadens eller öns namn och vapen präglades. — De talrika strider, belägringar, plundringar och förstöringar, för hvilka staden var utsatt än från Danmarks, än från Tyske Ordens-riddarnes, än från Lübecks och än från Sveriges sida, skola i Gotlands historia omnämnas. — Efter striden år 1361, då danske konungen Valdemar den 4:e intog och plundrade den på höjden af sin välmakt stående staden, började småningom dennas förfall, hvartill sedan täta krigsolyckor och eldsvådor, förtrycket under danska ståthållare, samt i allmänhet förändrade handels-förhållanden efterhand bidrogo (såsom upptäckten år 1498 af en ny väg kring Goda-hopps-udden till Ost-indien, hvilken blef beqvämare än landvägen genom Ryssland). Och redan före början af 1500-talet hade Wisby nedstigit från sin höga rang såsom den nordiska handelns hufvudstad och såsom Östersjöns drottning, ehuru det då ännu var en icke obetydlig handelsplats. Men under de följande århundradena blef dess förfall allt större. Det svenska moderlandet, hvarmed ön år 1645 blef åter förenad, vårdade sig nemligen mycket länge föga om det aflägsna landskapet, och det är egentligen först på sednare tider, som landet och staden började erhålla ynnestfullt understöd i flera riktningar, hvarigenom och i följd af allt mera vaknande företagsamhet lif och rörelse i landets och stadens näringar uppstått. — Enligt den gamla riksdags-ordningen var Wisby den 9:e i ordningen bland rikets städer. Vid början af år 1870 var det i hänseende till folkmängden den 16:e i ordningen.

3. *Statistiska uppgifter.* 1871 års *bevillning* för Wisby stad var (ören oberäknade) 13,530 rdr, nemligen efter 1:a artikeln: personlig skydds-afgift för 1,285 mankön à 40 öre och 1,877 qvinkön à 20 ö., 890 rdr; efter 2:a artikeln: af fastighet 1,823 rdr och af kapital, rörelse och tjenst 9,614 rdr, summa 11,437 rdr; och efter 3:e artikeln: af Gotlands enskilda bank 1,198 rdr och för karakters-fullmakter några riksdaler, summa 1,202 rdr. 1870 års bevillning uppgick till 12,744 rdr. — Om stadens *fastigheter* och deras uppskattnings-värde se sidan 18. — Stadens *jordar* beräknades år 1870 till 8,000 qv.-ref åkerjord, 280 qv.-ref ängs-mark och 13,978 qv.-ref betesmark, summa 22,258 qv.-ref. — År 1871 beräknades, i rundt tal, stadens *utgifter,* till aflöningar, väg-, vakt- och lys-hållning, gator, skuld-afbetalning, fattig- och sjuk-vård, hamn-arbeten, m. m., till 79,200 rdr; för kyrkans behof 7,640 rdr och för folkskoleväsendet 7,245 rdr, s:a 93,700 rdr. Denna summa betäcktes till en del genom stadens, kyrkans och folkskolornas inkomster af olika slag; men den återstående delen fylldes genom dels personlig taxering (2,530 rdr), dels taxering på grund af fastighets- och inkomst-bevillning (40,100 rdr). Förhållandet mellan kronobevillningen (af fastighet och inkomst) och kommunal-utskylderna har på de 5 åren 1866—70 varit följande: 1866 (för 1867 års behof) såsom 1 rdr till 2 rdr 93 öre för icke-fastighets-ägare, men såsom 1 rdr till 3 rdr 37 öre för ägare af fastighet; — 1867 såsom 1 rdr till 3 rdr 98 ö.; — 1868 såsom 1 rdr till 3 rdr 38 ö.; — 1869 såsom 1 rdr till 3 rdr 77 ö.; — 1870 såsom 1 rdr till 3 rdr 68 ö.; — år 1871 (för 1872 års behof) blir förhållandet genom något ökad taxering något högre. — Till *fattigvården* behöfdes år 1870 20,030 rdr, hvaraf en del betäcktes genom donationsräntor (omkring 1,400 rdr) och ersättning af statsmedel (vidpass 1,100 rdr). — Af de *lån,* som staden för sina *hamn-arbeten* erhållit från Handels- och sjöfarts-fonden, neml. 150,000 rdr till vågbrytaren och 31,950 till inre hamnen, återstodo vid början af 1872 utaf det förra lånet 97,500 rdr, af hvilket lån, från och med 1868, årligen $^1/_{20}$ afbetalas med 3 procents ränta; det sednare lånet är inbetaldt. — Med afseende på de mycket betydliga kostnader, som staden nedlagt på sin hamns utvidgning och förbättring, och den skuld, som staden derigenom sig åsamkat, hade Kungl. Majestät i nåder tillåtit Wisby, såsom den egentliga förenings-punkten mellan ön och fastlandet samt tillika länets hufvud-ort i fråga om rörelse och handel, att vid såväl sin egen hamn som de allmänna landthamnarna få uppbära, under namn af »*stadspenningar*«, vissa afgifter å handeln och sjöfarten, hvilken tillåtelse år 1866 blef förnyad och utsträckt till slutet af år 1875. Dessa stadspenningar utgjorde 1869: 19,549 rdr, 1870: 22,638 rdr. Tolags-medlen utgjorde 1869: 8,509 rdr, 1870: 9,827 rdr. — Till byggandet af *vågbrytaren* jemte 2 hamn-armar hade en kostnad beräknats af 178,500 rdr, hvaraf staden förband sig att erlägga 60,000 rdr; men endast till sjelfva vågbrytaren har (1842—1869) åtgått af stats-anslag 254,437 rdr samt af stadens medel (i rundt tal) 280,000 rdr. Till inre hamnens förbättrande samt sprängning och muddring å banken i inloppet har (1852—1871) af stadens medel erfordrats vidpass 260,000 rdr. — Vid 1871 års riksdag beviljades ett stats-anslag af 130,000 rdr till vågbrytarens sammanbyggande med land, mot vilkor att staden skulle på sin bekostnad inom 10 år till ett djup af 14 fot uppmuddra hela den blifvande yttre hamnen: sammanbygnads-arbetet tog sin början vid slutet af 1871. På vågbrytaren uppfördes 1869 på stadens bekostnad en

hamn-fyr, som lyser $^1/_2$ mil till sjös. — Stadens andel i bränvinsförsäljningsafgiften var, i jemnt hundra-tal, 1863 18,500 rdr, 1870 11,000 rdr, 1871 och 1872 10,800 rdr. — Den gamla, vidsträckta hamnen, med sina 3 inlopp, hvarigenom så ofantliga rikedomar fordom inströmmat till Wisby, hade dels genom landets småningom fortgående höjning blifvit förminskad, dels och isynnerhet genom oförsvarlig vårdslöshet under århundraden fått till största delen tillgrunda, barlast-fyllas och förstöras, och af densamma återstår numera endast södra delen, den lilla så kallade »inre hamnen«. — Att staden har egen lagskipning genom *rådsturätt,* är förut omnämndt; dess förvaltning handhafves af *magistrat* samt *stadsfullmäktige* (till antalet 27). — Staden inom murarne är delad i 4 *rotar:* Strand-, Norder-, Sankt Hans- och Klinterotan; hvarje rote har 4 qvartér. — Antalet af (till största delen bebygda) *tomter* inne i staden är vidpass 980, och utom staden omkring 300, af hvilka flertalet ligger öster-ut, och bygderna der sammanfattas under namnet Österby.

4. Om *stadens märkvärdigheter* må i korthet nämnas:

Domkyrkan SANKT MARIA upbygdes (i rundbågs-stil eller med halfcirkeln rådande i hvalfbågar, portar och fönster) af de i staden boende Tyskarne och invigdes 1225. Största inre bredden är 75, hela längden 173 fot. Efter medlet af 1200-talet anses kyrkan hafva blifvit mot öster förlängd, och då erhållit de båda östra tornen, samt har för öfrigt, liksom flera af de andra kyrkorna, på olika tider blifvit delvis förändrad. Kyrkan företer nu en blandning af rundbågs- och spetsbågs-stil; uti de 3:ne tornens lanternor (flersidiga trä-öfverbygnader) och i det mot slutet af 1400-talet tillbygda södra kapellets gafvelfält, hvilket, liksom nyssnämnda tornlanternor, tillkommit efter en stor eldsvåda 1744, råder en smaklös stil, som står i strid med kyrkans ursprungliga anordning. — Hvalfven uppbäras af 8 pelare i 2 rader. Kyrkan upplyses af 14 fönster; några äro smala och rundbågiga från dess äldsta tid; de flesta sedermera utvidgade, breda, spetsbågiga, och med midtposter, som uppbära spetsbågar, rosor och klöfverblad. — Koret och de båda sidogångarnes östligaste delar ligga 3 trappsteg högre än den egentliga kyrkan, och högkoret 4 steg högre än koret. — Af de 6 portarna äro den mot vester och 2:ne på södra sidan rundbågiga och ursprungliga: af de båda sistnämnda är den östliga perspektivisk (fördjupad) och har ett spetsigt röste eller gafvelfält; framför den vestliga är det nämnda södra kapellet bygdt, hvars port deremot är spetsbågig, perspektivisk och rikt smyckad med figurer och löfverk samt med ett spetsigt röste, hvaruti Kristus uppstigande ur grafven är föreställd; å röstets vattenlister äro 7 vackra fialer (småtorn). På kapellets framsida äro 4 sträfpelare, af hvilka 2:ne varit smyckade med ståtliga, på fina pelare å vackra bär-stenar hvilande, nu till stor del förstörda baldakiner (betäckningar), under hvilka helgonbilder stått. Öfver alla sträfpelarne har det funnits vidunderligt formade vattenrännor, af hvilka 2:ne äro qvar, föreställande den ena: en grinande, på en stång framkrypande man; den andra: djefvulen med horn i pannan och kedja om halsen; en tredje vattenränna (Simson uppbrytande lejonets gap) ligger på kapellets vind. — Af de 3:ne tornen står ett mot vester och 2:ne mot öster: det förra är fyrkantigt, de sednare nedtill fyrkantiga, upptill åttkantiga, smärta och af beundransvärd skönhet: tornens träbetäckningar voro före 1744 enklare och

vackrare. — På kyrkans norra sida, utanför dess ena port, uppfördes 1788 en simpel sakristia. — Orgelverket ombygdes 1837. — Predikstolen, förfärdigad i Lübeck af valnöt och ebenholtz, skänktes 1684 af (i nämnda stad födde) borgmästaren Wolter. — Dopfunten, af slipad rödspräcklig Gotlandsmarmor, står numera i norra sidogångens östligaste del: den anses lika gammal som kyrkan. — Altarbordet och dess skifva (en enda häll, 6½ fot bred, 10½ fot lång) äro af slipad kalksten. Derpå stod fordom ett prydligt altarskåp, som 1684 såldes till Källunge kyrka, för att lemna plats åt en smaklös prydnad af sandsten (Adam och Eva vid kunskapens träd). Denna borttogs 1808 och ersattes af en ännu smaklösare anordning, bekostad af handl. J. Dubbe (vid foten af ett med en sol, skyar och englar utstyrdt berg låg Lammet med segerfanan, och bakom altaret en på bräder målad skog). Vid en reparation 1830 förändrades denna anordning: altarbordet inflyttades till östra muren, och derpå ställdes ett kors, vid hvars fot lades det nyssnämnda Lammet och öfver alltsammans upphängdes den nyssnämnda solen, för hvilken föga lyckliga anordning det medlersta af korväggens 3 fönster (hvilkas tretal betecknar tre-enigheten) blef undandoldt. På korets norra vägg märkas: en oljemålad minnestafla öfver den här begrafne borgmästaren i Lübeck, amiralen Thinnapfel (död 1566 i det stora skeppsbrottet utanför Wisby); en minnestafla af sandsten öfver danske länsherren Emmerik Kaas' fru Ingeborg Tidemand (död 1577), samt en oljemålning, framställande danske länsherren Eiler Hardenbergs fru Karine Rosenkrantz och dotter Mette (döda 1549), hvilkas vackra grafsten med deras lågt upphöjda bilder ligger framför altaret. På södra väggen hänger en af prinsessan Eugénie skänkt oljemålning (de vise männen tillbedjande Kristus-barnet, kopia efter Caravaggio). I högkoret och koret ligga många länsherrar och andra märklige män begrafne: grafstenarna öfver Henrik Rosenkrantz (död 1537) samt Herrman Juel (d. 1607) och hans fru, med deras bilder i låg upphöjning, äro värda uppmärksamhet. I östligaste delen af södra sidogången ligger den stympade grafstenen öfver Olof och Filip Axelson Thott (döde 1464). Kyrkans golf är sammansatt af grafstenar, bland hvilka många äro från 12-, 13-, 14- och 15-hundratalen med märkliga inskrifter och bilder, erinrande om gotländska, tyska, nederländska, danska och andra utländska män och slägter. På kyrkans väggar sitta flera rikt utsirade minnestaflor, hvarpå hela familjer äro afbildade. — I syd-östra tornets nedra afdelning förvaras, bland andra se-värda saker, en S:t Gertruds-bild i hvit marmor, samt gamla svärd och harnesk, som förut hängt å kyrkans väggar och pelare. I nord-östra tornet finnas likaledes hvarjehanda forn-prydnader, och i sakristian förvaras, bland kyrkans skrudar, en mycket prydlig kor-kåpa från Medeltiden. — På kyrkans vind befinnas många utaf kyrkans fordna, af trä förfärdigade bilder och taflor: en Kristusbild, en Maria med barnet, en riddar S:t Göran till häst (som ursprungligen tillhört Wisborgs slottskyrka), jemte talrika minnes-taflor, samt prydnader af sten, deribland en af de vackra fialer, som fordom stått på sträfpelarne å kapellets framsida, m. m. — Före kung Valdemars plundring 1361 skall kyrkan hafva ägt många skatter af guld och silfver: apostlabilder, relik-kärl och kalkar, samt (om krönikan är sannfärdig) t. o. m. en »bild af klart guld stor som ett 5 års barn«. — Ringmuren kring kyrkogården blef vid början

af 1860-talet nedbruten, och af dess 4 portar bibehöllos endast 2, af hvilka den norra är gammal och märklig, med sittplatser inuti och med högspetsig, trappformig betäckning.

Om de *kyrkor, som äro ruiner,* och som, i allmänhet taladt, i vidpass fyra århundraden stått öfvergifna och förfallna, må i korthet anföras: År 1532 blefvo af danske konungen Fredrik den 1:e de redan då öde kyrkorna med tillhörande tomter och jordar skänkta till Wisby hospital, som derigenom skulle få årlig inkomst genom tomthyror och arrenden. År 1783 hitkom befallning från den af ett par serafimer-riddare då bestående öfverstyrelsen öfver rikets hospitaler, att ruinerna skulle på auktion försäljas, med skyldighet för köparen att desamma nedrifva och att marken jemna; men lyckligtvis infann sig ingen köpare. Af närboende och andra blefvo ofta ruinerna dels begagnade till mycket opassande ändamål, dels till större och mindre del skamligt plundrade på grafstenar och vanlig huggen sten, som blef till nybygnader använd. I detta afseende har dock allmänna tänkesättet alldeles förändrats. Under landshöfdingen von Hohenhausens tid (1831—1849) och genom hans åtgärder kan omvårdnaden om dessa den nordiska bygnadskonstens klenoder egentligen sägas hafva begynt. Vi skola nu uppräkna dessa fornlemningar. De äro alla, liksom den nyssnämnda Sankt Maria, uppförda af dels huggen, dels tuktad kalksten.

S:T NIKOLAUS, som tillhörde det troligen omkring år 1240 anlagda Dominikaner- eller Svartbrödra-klostret, var ursprungligen uppförd i rundbågs-stil, men har i många delar blifvit förändrad, och företer nu en blandning af rund- och spets-bågar. Långhuset eller skeppet, der församlingen hade sin plats, är aflångt fyrkantigt med femsidigt kor; största inre bredden är nära 65 fot, hela kyrkans längd 199 fot. De starkt spetsiga hvalfbågarna uppbäras af 10 fyrkantiga pelare i 2:ne, ingalunda snör-räta rader, af hvilka pelare de 2:ne, som stå närmast koret, hafva sina östliga hörn afsnuddade. Å sidomurarna finnas, till stöd för sido-skeppens (-gångarnes) hvalfbågar, halfpelare midtemot de fristående pelarne. På 2:a pelaren från koret i södra raden märkes en upphöjd sköld, som bildas af stenarna i pelaren, på hvilken sköld är inristadt det obekanta namnet "Jacob Charra" och derunder ett monogram eller bomärke, liknande den grekiska bokstafven π. — Långhuset har 22 fönster, dels smala, rundbågiga och par-vis sittande, dels sedan utvidgade, breda och spetsbågiga, samt öfver sydöstra porten ett vackert rundt fönster, föreställande en dubbel-ros med 4 inre och 8 yttre kronblad, af fint arbetad kalksten och bildad af 13 sammansatta stycken. Å vestra gafveln äro 3 olika stora, spetsbågiga fönster, hvilka, liksom de öfriga spetsbågiga, varit rikt smyckade med fina midt-poster, rosor och blad. — Koret företer en blomstrande spetsbågs-stil: det har troligen tillkommit kort före år 1400, då också långhusets östligaste hvalf-afdelning samt de nuvarande pelarne och hvalfven anses hafva blifvit uppförda. Koret har 5 spetsbågiga, blad- och ros-prydda höga fönster, mellan hvilka äro fina halfkolonner, och på yttre sidan är det förstärkt af 4 sträfpelare af finhuggen sten. I korets södra vägg, midt emot hög-altarets plats, märkes en större nisch (murfördjupning) med sittbänk, och öster derom ett dubbelt väggskåp, hvars ena hälft i sin botten har en fyrbladigt urhålkad sten med afledningsrör, hvari det vatten

utslogs, som begagnats vid altarkärlens sköljning. — I norra sidomuren finnas ingångar till 2:ae trappor, som sträcka sig från öster till vester, och af hvilka den vestliga fortsättes med en smal spiral- (skrufformigt uppåtstigande) trappa, hvilken leder till kyrkans loft, der hvalfkuporna, likasom spetsiga ättehögar, resa sig ur en grönskande omgifning af gräs, buskar och små löfträd. Den som begifver sig ditupp, bör med stor försigtighet följa befintliga gångstigar. Den östliga af nyssnämnda trappor, hvilken också med spiralformig fortsättning ledt upp till loftet, har stått i förbindelse med en (förstörd) utbygnad, genom hvars nedra del en hvalfbetäckt »klostergång« framgått. — I södra sidomuren finnes en smal kammare (ett botgörings- eller förvaringsrum). — Utsidan af vestra gafveln prydes å sin öfra del af 2:ne stora runda fördjupningar, hvardera föreställande en tolfbladig ros, bildad af tegelsten, samt dessutom af 2:ne fördjupade rundlar, en större nisch, 2:ne korsformiga fördjupningar, och deröfver 8 små, i en rad ordnade rundbågiga nischer, samt några ljus-öppningar för loftets räkning. — På kyrkans tak har troligen en s. k. tak-ryttare (på tak-åsen anbragt liten tornspira) varit anbragt för inrymmande af en klocka. I nyssnämnda runda, rosformiga (till den släta murens prydnad anbragta) fördjupningar skola, enligt en gammal saga, dyrbara karfunkel-stenar ha' varit infattade, hvilka lyste i mörkret och tjenstgjorde såsom fyrar. Kung Valdemar (så fortsätter sagan) lät år 1361 utbryta dessa ädelstenar; men skeppet, som skulle föra dem och annat byte till Köpenhamn, råkade ut för storm och strandade vid Carls-öarna. — Den fordna kyrkogården är nu trädgård, prydd af ett väldigt valnöts-träd, ett par mulbärs-träd och af vinstockar, hvilkas yppiga löf hölja en stor del af södra tempelmuren. Denna trädgård tillhör ett forntida, i gammal stil ut- och invändigt nyligen omsörgsfullt iståndsatt boningshus, som för närheten till S:t N. kallas »Nikolina«. — När Lübeckarne år 1525 sköflade norra delen af staden, blef klostret alldeles förstördt, och kyrkan, liksom öfriga kyrkor i denna stads-del, förvandlad till ruin. Den räknas bland de herrligaste i Norden.

S:T GERTRUD, de nederländske köpmännens kyrka, som ligger vidpass 100 steg i syd-ost från S:t Nikolaus, är nästan alldeles förstörd. Dess inre längd har varit 63, dess bredd 23 fot: koret har haft ett halfrundt utsprång i öster. Å vestra muren i dörrfältet öfver ingången är bilden af nederländska abbedissan (klosterföreståndersken), sedermera helgonet Gertrud inristad, bärande på venstra handen en liten kyrka, till erinran om hennes nit att anlägga kyrkor och kloster, och på sidorna om bilden äro thott'ska och bonde'ska vapensköldarna inhuggna, troligen till erinran om Ivar Axelsson Thott, höfvitsman på Gotland (1464—1487), och hans gemål Magdalena Bonde, konung Carl den 8:e Knutssons dotter, hvilka förmodligen till kyrkan gjort någon betydligare gåfva.

HELGE-ANDS-KYRKAN, det fordom närbelägna Helge-Ands-husets ena kyrka, är till sin anordning ensam uti sitt slag i Norden. Uppförd troligen vid början eller midten af 1200-talet, och med alla sina delar kanske samtidiga, består hon af en åttkantig bygnad i 2:ne afdelningar, den ena öfver den andra, med ett för båda afdelningarna, medelst öppningar mot öster, gemensamt aflångt fyrkantigt kor. Midt i nedra afdelningens takhvalf är en åttkantig öppning af 7 fots tvärmått, troligen anbragt på det att sången i den

nedra afdelningen skulle kunna förena sig med sången i den öfra. Nedra afdelningens inre bredd är vidpass 47 fot, korets bredd 27, hela kyrkans längd 84 fot. I nedra afdelningen, som röjer yngre rundbågsstil, uppbäras hvalfven af 4 åttkantiga, 14 fot höga pelare; i syd-östra och nord-östra sidomurarna äro altar-nischer, med ett smalt rundbågigt fönster i hvarje nisch; inne i syd-vestra och nord-vestra sidomurarna leda till öfra afdelningen trappor, som genom pelarburna bågar varit öppna inåt kyrkan, och som utifrån erhålla belysning, den ena genom en aflångt sexbladig, den andra genom en fyrbladig fönster-öppning. — En fordom prydlig rundbågig port finnes å södra sidan; en motsvarande å den norra är tillmurad: dessutom har en mindre port utifrån ledt in till den sydvestra (längesedan förstörda) trappgången, hvilken port också är förstörd och tillmurad. — Koret har i öster utvändigt rak gafvelmur, i hvilken är en stor, nästan mer än halfcirkelformig nisch för högaltaret: midt i nischen är ett rundbågigt fönster. På hvardera sidan om denna nisch har det funnits 3:ne små sakristior, den ena öfver den andra, af hvilka 3:ne äro qvar. — I öfra afdelningen, som röjer äldre spetsbågsstil, uppbäras hvalfven af 4 runda, 10 f. höga pelare. Äfven här finnas nischer för sido-altaren. En trappa i muren leder upp till den fordna vinden, derifrån man har en herrlig utsigt. — Hvad har meningen varit med detta tempels egendomliga anordning? Har man i saknad af tillräcklig tomtplats funnit sig nödgad att, för vinnande af nödigt utrymme, bygga en kyrka i 2 våningar? Hafva »barmhertighets-systrar«, som bestridt sjukvården i Helge-Ands-huset, haft sin särskilda plats i öfra afdelningen? — Från år 1525 anses kyrkan hafva varit ruin. — Denna åttkantiga kyrkas n. v. höjd är utvändigt vidpass 56 fot. I murarna äro flera djupa remnor, minnen (såsom det tros) efter en jordbäfning 1540. Hur ståtligt denna på mångfaldigt sätt förstörda kyrkas yttre fordom har varit, kan man ännu föreställa sig: enhvar af dess 8 sidor har upptill slutat med ett spetsigt röste eller gafvelfält, med 2:ne klockhål, och inom denna gafvel-krans, som påminnt om uddarna på en furste-krona, har en åttkantig tornspira rest sig i höjden. Öfver koret har varit vanligt kroppås-tak. — I närheten ligga nu, på Helge-Ands-husets tomt, länets lazarett och hospital, af hvilka det sednare fått tillträda Helge-Ands-husets genom testamenten och gåfvor erhållna rika egendom af åkrar, ängar, betesmarker och stadstomter. — I närheten låg Mindre Hospitalskyrkan, uppförd 1627—33, och nedrifven 1790.

S:T KLEMENS — troligen uppförd i förra hälften af 1200-talet, uti yngre rundbågs-stil, och invigd åt ett helgon, hvilket dyrkades såsom de sjöfarandes beskyddare — består af ett långhus, hvars hvalf uppburits af 4 i två rader ställda pelare, ett fyrkantigt torn i vester, samt ett aflångt fyrkantigt kor med rak altarvägg. Å långhusets södra sida finnes ett vapenhus (undandoldt af en i sednare tid uppförd bygnad), hvilket genom en synnerligt ståtlig, längesedan tillmurad, port stod i förbindelse med kyrkan; å korets södra sida märkes en större tillbygnad, och å dess norra ses utvändigt spår af en mindre sådan. Kyrkans hela längd är 145 fot, långhusets bredd 54, korets 31. Mycken förstöring har öfvergått denna enkelt och vackert anordnade kyrka: af dess pelare finnes alldeles intet qvar och blott en del af hvalfvet öfver koret är bibehållet. Den qvarsittande, lindrigt spetsiga tri-

umfbågen, öfver öppningen mellan långhuset och koret, utmärkes af ädel prydlighet. Norr om denna öppning, på långhusets östra mur skall fordom hafva funnits en målning, föreställande biskop Klemens bunden vid ett ankare, och erinrande om hans martyr-död i Rom år 102, då han, till straff för sitt nit om kristendomens utbredande, blef bunden vid ett ankare och dränkt i Tiber-floden. Derifrån blef dock hans lik, enligt den fromma sagan, genom ett underverk fördt ända upp till Århus på Jutland, för hvilken märkvärdiga sjöresa efter döden han blef dyrkad såsom de sjöfarandes skyddshelgon. Man har ock en ganska sällsam sägen om en i denna kyrka funnen skatt, en gås med 24 ungar, allt af guld. En tysk skomakare-gesäll, vid namn Saltzwedel, hade händelsevis på ett värdshus i Italien fått höra några från Wisby, vid lutherska lärans införande, förjagade munkar sins-emellan på Tyska samtala om denna skatt, hvilket bevekte honom att styra sin kosa norr-ut: öfver Danzig kom han till Wisby, framtog skatten, blef genom den en mäkta rik man, slog sig på handel och blef slutligen borgmästare i staden.

Af S:T OLOF qvarstår endast en del af tornet, som är afklädt all den huggna sten, hvarmed dess yttre mursidor varit betäckta. Kyrkan anses vara grundlagd omkring år 1100 af danske konungen Erik Ejegod, när han »öster-vägen«, den då vanliga stora vägen öfver Gotland och Ryssland, gjorde en vallfart till Frälsarens graf — ett mål, som han dock icke uppnådde. Kyrkan var invigd åt norske konungen Olof den Helige, Gotlands apostel (eller förste kristendoms-predikare). Ett qvarstående pelarstycke antyder, att kyrkans långhus haft 4 åttkantiga pelare i 2 rader. Af bygnads-sten, tagen från Sankt Olofs öde kyrka, blef för vidpass 100 år sedan ett stort hus vid det närbelägna »Späcksrum« uppfördt; men kring den på detta skamliga sätt ytterligare förstörda och dock ännu vackra ruinen breder, liksom försonande, D. B. W:s botaniska trädgård sin blomsterfägring och yppiga grönska.

S:T DROTTEN, hvars namn betyder Helga trefaldigheten, kallas ock Norra systerkyrkan. Hon är uppförd i en yngre rundbågs-stil, som röjer medlet af 1200-talet. Ruinen har mistat sina hvalf och 4 pelare, men har qvar ett fyrkantigt torn af ovanlig både längd och bredd och ännu ovanligare höjd. Märklig är den mycket smala och höga, rundbågiga triumfbågen mellan långhuset och koret. Detta sistnämnda har en halfcirkelformig utbygnad för hög-altaret. På långhusets södra sida finnes ett vidbygdt kapell, som är yngre än sjelfva kyrkan. — Kyrkans bredd 49, och dess hela längd 100 fot. — I denna kyrka sammanträdde år 1288 fullmäktige för borgerskapet och allmogen, för att bilägga de mellan stad och land utbrutna stridigheterna. Endast några och tjugo steg söder om denna ruin ligger, i systerlig närhet, den Södra systerkyrkan, den högst märkvärdiga

S:T LARS. Med undantag af tornet, som är yngre, synes denna, i äldre rundbågsstil uppförda kyrka i sin helhet vara från en och samma bygnadstid. Hon är en af de äldsta i Wisby och, med undantag af Bernhardinerklosterkyrkan i Roma, den enda kors-kyrka på Gotland, med inre längd af 106 och största bredd af 76 fot, samt anlagd i österländsk korsform (såsom man kallar det kors, hvilket har stam och tvärstycke lika långa), dock med en anordning, som är lika ovanlig som svår att i korthet beskrifva. Södra,

vestra och norra kors-armarna, som äro lika höga som det qvadratiska midtel-partiet, äro nära dubbelt så breda som långa, och ett kor, vida lägre än sjelfva kyrkan, intager till hufvudsaklig del östra korsarmens plats och slutar med en halfrund, invändigt nära hästsko-formig, utbygnad för hög-altaret. I midtel-partiet finnas 4 grofva pelare. Omgifnings-murarna äro både ut- och in-vändigt utan gesims (listverk), med undantag dock af det runda kor-utsprångets yttermur, som företer vackert, bågformigt listverk. — Kyrkan har 3:ne portar, neml. en på midten af hvardera kors-armens gafvelmur, af hvilka den på södra sidan är den rikast smyckade, men beklagligen bort-skymd af ett mot kyrkmuren uppfördt hus; dessutom finnes en liten port på korets södra sida. — Ljuset infaller i sjelfva kyrkan genom 6 smala rund-bågiga fönster, och i koret genom 3:ne ganska små och ett större (troligen utvidgadt) fönster. — Tornet hvilar på vestra gafvelmuren och på de 2 pe-larne mot vester, hvilka derför blifvit bygda gröfre än de motsvarande mot öster, och dess yngre spetsbågsstil påminner om sednare delen af Medeltiden. — I kyrkans nordvestra hörn finnes i muren ett litet rum med en mycket liten ljus-öppning och med ett väggskåp, hvilket rum anses antingen hafva varit en penitens-cell (botgörings-rum) eller tjenat till förvarande af kyrkans kärl och skrudar. — För öfrigt är denna mäktigt och högtidligt anslående ruin särskildt märklig genom de beqväma gångar eller gallerier, som i flera afsatser genomlöpa södra, vestra och norra sidomurarna och på några ställen genomgå fönstersmygarna: genom små gluggar utåt och stora, prydliga båg-öppningar inåt hafva de erhållit ljus och luftvexling, och genom de sednare, som i allmänhet varit afdelade af en eller två midtposter, stått i förbindelse med det inre af kyrkan. Troligen hafva dessa gångar varit platser för kyrko-besökande. I hela Norden finnes ingen kyrka med sådana gallerier, om man undantager Trondhjems domkyrka i Norge, der dessa dock äro annorlunda anordnade. — Dunkla sägner, att dessa gallerier tjenat till processioner, äf-vensom kyrkans hvardags-namn: Södra syster-kyrkan hafva vid några till-fällen (studentbesöket 1845 och kungliga besök) här föranledt festliga upp-träden af till nunnor (»systrar«) klädda flickor, som under sång vandrat genom gångarna, och än framskymtat och än försvunnit. — Att S:t Lars och den aldraminst ett halft århundrade yngre S:t Drotten fått namnet »syster-kyrkorna«, anses hafva kommit af deras märkliga närhet till hvarandra; ty föga afseende förtjenar den gamla, vid många kyrkor äfven i andra länder fästade sagan om 2:ne rika och oeniga systrar, som icke kunde trifvas i samma kyrka, utan hvardera för sig låtit bygga en sådan.

S:T KATARINA, det längesedan förstörda Franciskaner- eller Gråbrödra-klostrets sköna kyrka, är 193 fot i inre längd och vidpass 57 i bredd, och består af ett aflångt fyrkantigt långhus, der 12 åttkantiga pelare äro ställda i 2:ne, ingalunda snör-rätt ordnade rader samt af ett femsidigt kor. Vid långhusets vestra ända är ett kapell, och vid dess södra sidomur lemningar efter några klosterhus. Ursprungligen har denna kyrka blifvit uppförd i ren rundbågsstil, troligen kort efter år 1233, då klostret blef anlagdt; men hon har undergått betydliga förändringar i utbildad spetsbågsstil. Af munkarnes ännu bibehållna »Annales« (årsböcker) vet man, att det nuvarande koret upp-bygdes 1376—91, och att omkring år 1400 flera pelare och hvalf, som in-

störtat, blefvo ombygda. År 1412 blef kyrkan med sitt nya kor ånyo invigd. Alla takhvalfven äro försvunna, och endast de fina, lätta skiljebågarna mellan pelarne samt mellan flera af pelarne och sidomurarna äro qvar och höja sig ännu, med dristigt behag, öfver den ödelagda helgedomen. — Samtidigt med nyssnämnda iståndsättning erhöll långhuset å hvardera af sina sidomurar 5 stora och prydliga, spetsbågiga fönster samt å östra gafvelmuren 2 sådana. — Triumfbågen, mellan långhusets medlersta afdelning och koret, har samma höjd och bredd, som skiljobågarna i nämnda afdelning. — Det vackra koret, som utvändigt förstärkes af 6 sträfpelare, har 5 höga, spetsiga och fordom tvådelade fönster, hvilka, såsom lemningar visa, varit sirade af spetsbågar, klöfverblad och rosor. Å korets norra mur märkes en liten prydlig spetsbågig port, hvars dörrfält smyckas af en stor, mjukt skuren fem-bladig ros: denna port har ledt in till en sakristia. Midt emot i södra muren är en nisch med sittbänk och derbredvid ett fyrkantigt väggskåp. Hög-altaret, som innehöll reliker (qvarlefvor) af Maria Magdalena, är alldeles förstördt. — Under långhusets södra sidogång är en liten hvälfd krypta (underjordiskt andakts-rum), med förstördt altarbord, flera väggskåp och mot söder 2:ne små ljus-öppningar med ovanligt branta platter, hvarigenom en svag dager kunnat nedtränga. Till kryptan kommer man från ett vid kyrkans södra sidomur beläget hvalfrum, som tillhört klostret. Från nämnda sidogång leder en trappa upp till ett hvälfdt rum öfver det nyssnämnda hvalfvet, samt vidare genom muren upp till fordna loftet. — Kyrkan har 4 portar. — På flera ställen i långhuset hafva sido-altaren funnits med tillhörande väggskåp för altarkärlen. — Längs med södra sidomuren och det mot söder utskjutande klosterhusets östra mur har funnits en hvälfd »klostergång«. — Något torn anses icke hafva funnits, möjligen en s. k. tak-ryttare. År 1560 omtalas ett urverk i den då förfallna kyrkan, hvilket förutsätter något derstädes uppfördt torn: åtminstone blef år 1686 ett då bristfälligt torn åter uppbygdt och nytt urverk ditsatt, och troligen är den nuvarande, flera gånger iståndsatta, höga tornspiran, till dess inre kors-timring, från sistnämnda tid. För detta vanprydande torns skull blef emedlertid vestligaste hvalf-afdelningen i kyrkans mellangång på det råaste sätt tillmurad, och i de nya stödjemurarna blefvo 2 pelare inbygda, till stor skada för ruinens skönhet. — Gråbrödra-klostret hade, bland andra rikedomar, en för den tiden stor och berömd samling handskrifna böcker, som i boksalen voro, enligt bruket, vederbörligen fastkedjade. De latinska anteckningar, som munkarne med mycken flit hade gjort om klostrets och kyrkans öden, om erhållna gåfvor och testamenten, om der begrafna personer och om samtida tilldragelser, äro i behåll. — År 1863 blefvo ruinens sidomurar mot vester sammanskrufvade. — Om det kan sägas, att S:t Nikolaus är vördnadsbjudande genom manlig värdighet och allvarlig storhet; om S:t Lars och Helge-Ands-kyrkan genom egendomlig anordning i hög grad väcka fornforskarens beundran; så gör deremot den åt ett qvinligt helgon invigda, af murgrön och vinrankor på sydsidan smyckade S:t Katarina genom sitt milda behag och sina formers finhet ett oförgätligt intryck. I en skildring af Wisby tempel-ruiner har också en skald (Malmström) helsat henne såsom »den skönaste bland de sköna«.

SANKT HANS, uppförd i rundbågs-stil och en af de äldsta och förnämsta i Wisby. Af denna helgedom har Sankt Hans-gatan, som till betyd-

lig del sträcker sig midt genom staden, och Sankt Hans-rotan, en af stadens fyra hufvud-delar, fått sina benämningar. Från kyrko-ruinen röfvades för omkring 130 år sedan bygnadssten till uppförande af ett stort hus vid Hästgatan i närheten, och de delar, som ännu återstå, äro få, men vackra och märkliga. Sankt Hans har en kyrko-historisk märkvärdighet derigenom, att på Gotland lutherske prester derstädes för första gången uppträdde, omkring år 1525. Ett par år sednare hitkom Linköpings-biskopen Hans Brask, under hvars andliga styrelse Gotland stod, och, i förening med danske ståthållaren Påvel Sehested, lät han knektar från Wisborgs slott med hugg och slag drifva de lutherske presterne ur kyrkan, men borgerskapet tog Lutheranerne i försvar och lät dem der fortsätta med predikandet af den nya läran.

Af SANKT PETER, — anlagd på samma plats »i Wi, under klinten«, hvarest Botajr af Akebäck straxt efter kristendomens införande till alla helgons ära (och troligen af trä) uppfört en liten kyrka, — finnes blott en mur-sträcka qvar, bredvid ruinen af Sankt Hans.

Straxt norr om staden ligger ruinen af SANKT GÖRAN, Helge-Andshusets andra kyrka, som tillhörde det alldeles förstörda »S:t Görans hospital«, ett af andlige skött sjukhus för spetälska och andra svårare sjukdomar.

I grund förstörda äro: RYSKA KYRKAN, begagnad af de ryske köpmännen, och belägen söder om Sankt Maria och öster om södra kyrkogatan, ungefär på ihre'ska och f. d. lallérska tomterna. — SANKT JAKOB, för köpmännen från Lifland och ställd under erkebiskopens i Riga andliga styrelse; (belägen der nu romdahlska bryggeriet ligger). — MINDRE HOSPITALS-KYRKAN, redan omnämnd sid. 54. — SANKT MIKAëL, på södra klinten (ungefärligen på skomakaren Möllerströms tomt); ruinen blef för vidpass 130 år sedan nedbruten för att lemna bygnadssten till ett köpmanshus vid södra torget. — SOLBERGA NUNNEKLOSTER, tillhörigt Cistercienser- eller Bernhardiner-orden, omtalas redan i bref på 1240-talet. Det var beläget utom staden, straxt nord-ost om nya begrafningsplatsen, der nu krutdurken ligger. Den väg i närheten, som heter »Jungfrustig« anses hafva fått sitt namn efter nunnorna i klostret. — WISBORGS SLOTTSKYRKA har tillika med slottet blifvit förstörd. Om slottet må nu några ord nämnas:

WISBORG, som låg i stadens sydvestra hörn, anlades år 1411 utaf konung Erik af Pommern, och blef under loppet af 1400-talet flera gånger utvidgadt och betydligt förstärkt. Det sprängdes och förstördes af Danskarne 1679, då de måste återlemna slottet och ön; konung Carl den 11:e lät nedanför slotts-ruinen anlägga ett par kalk-ugnar, och i dem blef ruinen till största delen förvandlad till kalk, som användes vid uppförandet af Stockholms slott och några offentliga bygnader i Carlskrona. De mycket grofva murpartier, som ännu af slottet återstå, äro delar af fordna »Fru-stugan«. Wisborg, beräknadt för eldvapens bruk, och genom sitt höga läge på klinten beherrskande hamnens södra del, var med sina starka murar, många torn, skansar och vallar på sin tid ansedt för en af de förnämsta fästningarna i Norden. Det var föremål för många belägringar och blodiga strider.

Af det praktfulla KALFSKINNS-HUSET (sedan kalladt Vinhuset eller Börsen), beläget vid Strandgatan och nära Strandporten (der nu romdahlska trädgården ligger), funnos ännu på 1770-talet lemningar, men nu är ofvan jord intet qvar deraf. Om anledningen till dess namn skall talas i Gotlands historia.

RINGMUREN, som sträckte sig omkring hela stadens ytvidd (vidpass 135 tunnland) och som ännu, med en längd af 11,200 fot omsluter största delen deraf, är i sitt slag den märkvärdigaste i Norden, och gör ett storartadt intryck. Med sina talrika, starka torn, sina väldiga, genom s. k. Zwinger (skydds-värn eller förgårdar) fordom utvändigt försedda 3:ne hufvudportar, sina tinnar (skjut-öppningar i mur-kanten) och skyttebank samt väktare-gång, sina vallar, grafvar och vindbryggor, var den på sin tid, innan eldvapen begagnades, en väldig befästning. — Redan före 1288 hade staden murar, hvilka sedan, troligen vid slutet af samma århundrade, till större delen blefvo till höjd och tjocklek förstärkta. Sedan eldvapen kommit i bruk, tillkommo åt landsidan 5 skansar för användande af kanoner, och i ringmurens sydvestra hörn bygdes det nyssnämnda Wisborgs slott. — Ringmurens höjd vexlar, på olika sträckor, mellan 20, 26 och 30 fot. De jordfasta tornen, som, med stadsportarna inberäknade, äro 28 till antalet, äro till höjd olika: många äro 60 till 70 fot höga. Mellan dessa torn funnos fordom vidpass 20 häng- eller sadel-torn, hängande på muren, af hvilka numera endast 9 återstå. — Af tornens namn må några här anföras: »Silfverhättan« (i en sednare tid kallad »Krut-tornet«), »Jungfrutornet« (der enligt en besynnerlig saga, en ung flicka, till straff för förrädisk förbindelse med kung Waldemar år 1361, skall hafva blifvit lefvande inmurad), »Cames« (nordvestra hörntornet); och nära Söderport »Cæsar« (på Gotländska Kajsaren), som länge och till år 1859 var en del af förra länshäktet.

För öfrigt märkas: *Elementar-läroverkets* för isynnerhet öns natur och forntid lärorika samlingar. — *Det gamla hus vid Strandgatan,* der nu är *Apotek,* ett bland de bäst bibehållna af de hanseatiska köpmanshusen, och troligen från 1200-talet. — *Burmeister'ska huset,* en träbygnad vid Donners-plats, från 1660-talet, med en sal, som äger qvar märkliga tak- och vägg-målningar, talrika tyska bibelspråk å takbjelkarna och en grann spisel. Redan husets yttre, med öfra våningen framskjutande öfver den undra, och med södra väggen höljd af murgrön, ådrager sig uppmärksamhet. — Bland stadens många goda *källor* förtjenar den i provisoriska sjukhusets (fordna Gymnasii-husets) källare att nämnas: den har en temperatur af endast $5\frac{1}{2}$ grads värme enligt Celsii thermometer, medan jordens medeltemperatur är 8 graders värme.

5. STADENS OMGIFNINGAR. Strax söder om staden ligga: *Palissaderna,* fordom med palissader eller pålverk försedda vallar vid stadsmuren och Wisborgs slott, nu en vacker lustvandrings-plats, på vårtiden lifvad af vattenfall. En källa derstädes har blifvit kallad »Josefinakällan«, till tacksamt minne af enkedrottning Josefinas frikostiga bidrag till planterings-kostnaden. — Längre söder-ut: *Gotlands sjukhem* (omnämndt sid. 36). — *Kopparsvik's* vattenqvarnar, på gränsen af stadens område; strax söder om dessa qvarnar har undervattens-telegrafkabeln mellan Westerviks-skären och Gotland sitt landfäste. — *Wisborgs kungsladugård,* $\frac{1}{4}$ mil från staden i Wisby södra landsförsamling: på slätten öster om denna gård står *»Oscars-stenen«,* der kung Oscar år 1854 åt nationalbeväringens den tiden 3:ne bataljoner utdelade nya fanor. — Till stadens nejder i vidsträcktare mening kunna följande i Westerhejde socken belägna, af stadens invånare, resande och badgäster mycket besökta ställen

räknas: *Fridhem* (nära $^3/_4$ mil från staden), prinsessan Eugénies sommarbostad, i s. k. schweitzer-stil (den mindre bygnaden uppförd 1861, den större 1862), med särdeles friskt och vildskönt läge på en hög, af granskog smyckad strand, som skyddas af tvenne utskjutande branta bergsklintar: den södra af dessa är Högklint, som sidan 7 är omtalad. Ett stycke söder från Högklint ligger »*Röfvar Liljas håla*«, en fördjupning mellan den gamla landtborgen och ett på stranden qvarstående klippstycke, hvilket liknar en fästnings-mur: i denna håla säges en i trakten mycket fruktad röfvare fordom hafva haft sitt gömställe. I trakten af Fridhem ligga *Nygårds, Wible, Kuse, Stenstu* och *Suderbys* landtegendomar, alla vänliga och täcka, och de 4 sistnämnda med synnerligen vackra ängar af egendomlig gotländsk fägring.

Öster-ut träffa vi *Korsbetningen,* så kallad af ett ringkors, upprest till minne af de i striden med Danskarne i slutet af Juli 1361 fallna Gutarne. Omkring den Korsfästes bild läses följande på sjelfva ringen med vanliga förkortningar ristad, på baksidan fortsatt inskrift: "anno domini MCCCLXI feria tertia post jacobi ante portas wisby in manibus danorum ceciderunt gutenses . hic sepulti . orate pro eis" (det är: År 1361 Tisdagen efter S:t Jakobs dag föllo framför Wisby portar Gutarne i Danskarnes händer. Här begrafne. Bedjen för dem). Derbredvid ligger *Nya begrafningsplatsen,* invigd 1830, och utvidgad 1870; ett jordfästnings-kapell derstädes, i rundbågs-stil, blef färdigt år 1869. — *Länna,* ett täckt landställe, förbi hvilket man på »Jungfrustig« kommer till »Skolbetningen«, der sommartiden stadens ungdom samlas till pärk-spel och varp-kastning. — Utom stadens ägor och i den närbelägna Follingbo socken märkas följande mycket besökta ställen: *Jakobsbergs* skådetorn vid Rosendal; den märkliga *sockenkyrkan,* af huggen sten, med prydliga portaler, och det vackra *Hallfreda* med den intagande »*Såg-ängen*«.

Norr-ut förtjenar att nämnas: lekplatsen *Tröborg* (Trojaborg), en cirkelrund stensättning i marken med villsamt slingrande gångar, belägen nedanför *Röfvarkulan,* såsom en liten grotta i det närbelägna *Galgberget* af sagan blifvit kallad. På nämnda berg qvarstår stadens kanske 600-åriga *afrättningsplats* (en galge af 3 stenpelare inom ringmur). Längre ut ligger den för sitt vackra läge och der firade fester berömda *Brunberg-Åhsbergska hagen,* och ett litet stycke derifrån, men på norra landsförsamlingens område och *Stora Hästnäs'* grund ett märkligt gammalt stenhus, troligen från 1300-talet och omkring år 1600 sommarbostad för d. v. landshöfding, och vid stranden *Snäckgärdet,* med vackra lodräta klippor samt ett bergstalp, som kallas »Predikstolen«. Några unge män från staden, hvilka här plägade bada, stiftade här år 1814 sällskapet D. B. W. (se sid. 37). — I Westkinde socken ligger det täcka *Själsö,* och $1^1/_4$ mil från staden *Lummelunds bruk,* i socknen af samma namn, med vackra anläggningar i en vild klipp-natur; från en djup grotta i berget framrinner här Lummelunds å, hvarom sid. 8 är taladt.

HISTORIA.

FÖRSTA AFDELNINGEN.

Från sagotiden till år 1361, då danske konungen Valdemar den 4:e eröfrade ön.

1. Namnet Gotland eller Gutland, såsom det fordom skrefs, betyder Gotarnes eller Gutarnes land. När desse Gutar, som voro af den stora, så kallade germaniska folkstammen, ankommit till ön, är obekant; men troligt är, att det skett ungefär samtidigt med deras stamförvandters, Göternes, invandring till södra delen af svenska fastlandet. Både Göter och Gutar anses hafva från trakterna kring Svarta hafvet kommit till Östersjön, från hvars syd-östra kust Gutarne seglat till den ö, som af dem fick sitt namn. I den gamla, på gotländska språket författade »Guta-sagan«, som är ett bihang till den troligen omkring år 1200, på nyssnämnda språk, skrifna »Gotlands-lagen«, nämnes *Thjelvar* såsom öns upptäckare och förste bebyggare. Hvarifrån och på hvad tid han anländt till ön, antydes dock icke i sagan. Men den förtäljer, att före Thjelvars ankomst var landet så lågt och dunkelt, att det sjönk under vattnet om dagarna, och var endast om nätterna uppe; men han förde eld till landet, och sedan sjönk det aldrig mer. Dessa sagans otydliga ord syfta troligen derpå, att ön då ännu var föga upphöjd öfver hafvet, och att Thjelvar med sina män, enligt hednisk sed, från troll och onda makter med eld renat de orter, der de ämnade bygga och bo. Det förut öde och vilda landet blef säte för ett begynnande samhälls-lif, och odlingens arbete tog der sin första början. Ön höjde sig småningom ur vågorna alltmer och mer, liksom den småningom höjer sig än i dag. — Det är minnes-värdt, att det urgamla nordiska mans-namnet Thjelvar eller Thjalfer betyder »den arbetsamme«. För en nybyggare, som måste bryta väg och rödja mark, för att bygga sig och de sina ett hem, kan det icke gifvas ett mera lämpligt namn. Och intet land, intet folk kan med ett vackrare namn begynna sin historia. Detta namn är liksom ett genom tidehvarfven ljudande maningsord från stamfadren till hans ättlingar: det anvisar vägen, som de skola följa, för att på ett varaktigt sätt kunna lyfta sitt land till odling och ära.

I den ofvan nämnda »Guta-sagan« omtalas en i äldsta tider från ön gjord utflyttning mot öster. Folket hade så förökats, att landet ej förmådde föda alla. Då lottade man ut hvar 3:e person; men de utlottade ville icke lemna ön, utan drogo till Thorsburg och befästade sig der. Dock blefvo de derifrån bortdrifne, och begåfvo sig till Fårön, och sedan derifrån till estländska ön Dagö, der de bygde en borg. När de icke längre förmådde uppehålla sig derstädes, drogo de uppför Düna-floden in genom Ryssland. Och så långt foro de, att de kommo till grekiske (byzantinske) kejsarens land vid Svarta hafvet. Så bodde de der, och deras ättlingar bo der ännu — säger sagan — och hafva bibehållit något af sitt guta-språk.

2. Medan Gutarne ännu voro hedningar och dyrkade Valhall's gudar, åt hvilka de offrade i heliga lundar, på högar och inom stafgårdar (inhägnade platser), seglade de vidt omkring både på vikinga-tåg och handels-resor, och hemförde stora rikedomar. På dessa resor gjorde många af dem bekantskap med kristne mäns seder, och några läto döpa sig till kristen tro. — Redan vid slutet af 800-talet räknades Gotland till Svea konungens välde; men ön hade sin sjelfständiga författning, sina egna styresmän eller domare, och var sålunda endast ett skyddsland under Sverige. De skatter, som Gutarne samlat på sin ö, hade ådragit dem krig med många konungar, och derföre hade de måst söka sig en mäktig bundsförvandt och beskyddare. Genom sitt sändebud *Avajr Strabajn* från Alfva, hade de med Svea konungen, som i Upsala hade sitt säte, ingått ett skydds- och handels-förbund på följande vilkor: De skulle erlägga en årlig skatt af 60 mark silfver, deraf 40 till konungen och 20 till hans jarl (såsom konungens närmaste embetsman kallades), hvilken skatt hvarje år skulle uppbäras på det så kallade »Gutna althing« (Gutarnes allmänna landsting); de skulle med sju skepp följa konungen på hans krigs-tåg, när han kallade dem, eller ock för hvarje skepp erlägga en bestämd afgift i silfver. De skulle utan tull och andra afgifter fritt få besöka alla orter i Sverige, och Svenskarne skulle få besöka ön utan spannmåls-förbud och andra hinder. Hjelp skulle konungen lemna Gutarne, när de behöfde och åkallade den. — Så hade öboarne frivilligt slutit sig till Svea konung, säger den förut omtalade Guta-Sagan. Nämnda årliga utskyld bestyrkes af inskriften på en run-sten i Upland, ej långt från Sigtuna-fjärden, i hvilken inskrift nämnas trenne män, som varit på Gotland för att uppbära skatten.

3. Såsom nyss nämndt är, hade många af Gotlands män från vikinga-tåg och handels-färder hemfört kännedom om Kristi lära. I gamla skrifter nämnes äfven, att kristne prester och biskopar tidigt besökt ön, och utländske kristne köpmän voro der troligen ej sällsynte. Vi skola nu enligt den gamla isländ-

ska sagan, den gotländska krönikan samt inhemska och sannolika sägner berätta vidare om kristendomens införande. År 1030 kom den, för sin stränga styrelse och sitt våldsamma nit för kristendomens utbredande, från sitt rike fördrifne norske konungen *Olof Haraldsson* med sina skepp och 240 man till Gotland. Han var på återvägen från Holmgård, såsom Ryssland då kallades, der han hos sin svåger, storfursten Jaroslaw, sökt hjelp mot sina undersåter. Olof landsteg med sitt folk på det ställe, som sedan efter honom blef kalladt Sankt-Olofs-holm, i Helvi (Helgavi) socken. När han här började predika den kristna läran, och först med ordets och sedan med vapnens makt ville utbreda densamma, blef det bland hedningarne stor uppståndelse. Norder-gutarnes höfding, *Dacker* i Rute, tågade med en talrik bonde-här konungen till mötes, men blef besegrad i Lärbro på Lekare-hed, der ännu i dag »Sangel-stenen« (den ljudande stenen) ligger, på hvilken konungen knäböjde, då han bad till Gud om seger för sin till antalet underlägsna skara: på nämnda sten finnas några fördjupningar, som sägnen förmenar vara märken efter den ifrigt bedjandes armbågar och knän. Derefter tvang konungen, med svärd i hand, allmogen att låta döpa sig. När Suder-gutarnes höfding, *Ulmer Mannagårda* i Lye, som af resande köpmän hört den nya läran omtalas, och redan var densamma tillgifven, hade försport kung Olofs seger i norra delen af ön, uppmanade han sitt folk, att äfven låta sig döpas och att ingå förbund med den kristne konungen. Och detta förslag vann allmogens bifall. Så blef kristendomen införd. Men många återföllo dock till hedendomens afgudar. Den nya läran behöfde här, liksom annorstädes, tid att rotfästa sig och vinna stadga. — Den ofvannämnde konungen, som med rätta kan anses såsom Gotlands apostel (eller förste kristendoms-förkunnare), och till hvars ära kyrkor och altaren på ön invigdes, blef sedan för sitt kristna nit och sin hjeltedöd (nämnda år 1030) i striden med hedningarne i Norge, kallad Olof den helige.

— *Tillägg om Gotlands hedna tidehvarf: om guda-lära, grafvar, fornsaker och jordfynd, m. m.*

Att Gutarne under hedna tiden hade samma *guda-lära,* som Nordens öfrige invånare, bör vara utom allt tvifvel. Hvarken sägner eller skriftliga urkunder antyda ett annat förhållande. Flera gotländska gårds- och andra ort-namn erinra om några Valhall's gudar och gudinnor, och Gotlands-språket äger flera ord med afseende på åskan, hvilka tydligt härleda sig från namnet på Thor, åskdundrets gud. På en af öns märkligaste fornlemningar, Tjängvide-stenen (om hvilken nedanför skall talas) är en åttafotad häst afbildad, hvilken troligen syftar på Odins häst Sleipner.

Gotland, som är ett af de på *fornsaker* rikaste områden i hela Norden, har i sina öfverallt spridda, och isynnerhet på östra kusten mycket talrika grafhögar, i sina skepps-formiga stensättningar och öfriga mångahanda fasta minnesmärken, samt i de utomordentligt talrika och dyrbara jordfynd, som

på ön blifvit gjorda, ovedersägliga intyg om en forntida talrik befolkning, som egnat sig både åt vikinga-tåg och handel, samt om stora, der hopade rikedomar. Dock torde ön icke kunna anses hafva ägt någon betydligare befolkning förr än ungefärligen under de första århundradena af vår tidräkning. Det är nemligen anmärkningsvärdt, att man på ön funnit jemförelsevis obetydliga lemningar från den i Nordens historia äldsta tidrymden, den så kallade »sten-åldern«, då (för mer än ett par årtusenden sedan), i följd af okunnighet om bruket af metaller, vapen och redskap förfärdigades af sten, äfvensom ock från den derpå följande tidrymden, den s. k. »brons-åldern«, då en ny folkstam förfärdigade af brons (blandning af koppar och tenn) icke blott sina smycken, utan ock sina vapen och redskap, emedan konsten att bearbeta det hårdare jernet då ännu var okänd. Öfvervägande flertalet af de i Gotlands jord funna fornsakerna höra till den yngre tid, som kallas »jernåldern«, och som man anser hafva börjat vid Kristi födelses tid: denna ålders folk förstod att smida sina vapen af jern, jemte det att man fortfarande använde brons och andra kopparblandningar till smycken, husgeråd, redskap, och dylikt. Jernvapen förekomma ofta i jordfynden, jemte prydnader af brons, silfver och guld, glas och elfenben, samt silfver- och guld-mynt. Att bland dessa fornsaker finnas smycken i talrik mängd, hvilka äro för ön, i jemförelse med länderna vester om Östersjön, alldeles egendomliga (såsom de runda dos-formiga och de djurshufvudlika spännbucklorna), och hvilka man har anledning att anse för alster af en inhemsk ganska aktningsvärd konstfärdighet, må i korthet nämnas.

Hvad *grafvarna* angår, så finnas bland dem inga af det slag, som anses för det äldsta i Norden. Man har nemligen icke på ön funnit någon af de i Westergötland, i Skåne och andra delar af södra Sverige förekommande och till »Sten-åldern« hörande, s. k. »jätte-stugorna« och »stendöserna« (stora, af väldiga stenar bygda grafkamrar, täckta af ofantliga stenblock, och ofta försedda med en på samma sätt bygd ingång). Ej heller finnes på Gotland mer än ett par af de på det svenska fastlandet så ytterst allmänna, af jord uppkastade grafhögarna. De grafvar, som i tusende-tal varit spridda snart sagdt öfver hela ön, men talrikast vid kusterna och, såsom nämndt är, isynnerhet på den (troligen tidigast och mest befolkade) östra kusten, och af hvilka många finnas qvar, äro vanligast runda stenkummel, bildade af hopkastade gråstenar, (»bullersten«), i hvilka högar träffas än en ler-urna, innehålande aska, och vid urnan kol och brända ben; än ett i jord och sand inbäddadt benrangel af obrändt lik. Dessa högar äro icke sällan omgifna af enkla eller dubbla stenringar (»fotkedjor«), till skydd och prydnad. Men ock förekomma, till exempel i öns nordligaste del och på Fårö, s. k. fliskummel, bestående af kalkstensflisor, och inneslutande obrända lik i grafrum, som äro bygda af stenhällar. Vidare finnas ett slags små grafrum, innehållande urnor med aska, och bygda af 4, tätt under jord-ytan på kant ställda kalkstensflisor, med dylika äfven till botten och betäckning, samt dels med, dels utan någon hög öfver grafven.

Af *stensättningar* finnas ganska många spetsigt ovala (ägg-runda), som hafva form af forntidens åt båda stäfvarna spetsiga skepps-däck, och som derföre kallas »skepps-sättningar«. De omsluta vanligen grafvar. Äfven märkas fyrkantiga och, ehuru mera sällan, tre-uddiga stensättningar. — *Bauta-stenar,* såsom man kallar de ofta flera alnar höga stenar, som restes på ryktbara kämpars grafvar, och som sakna all inskrift, äro på ön

sällsynta. — Till hedna tidehvarfvet höra troligen de mycket märkliga *minnes-stenar med bildskrift* (till exempel Tjängvide-stenen i Alskog, Smiss-stenen i Stenkyrka, med flera), på hvilka den ena sidan är betäckt med konstlöst tecknade och obetydligt upphöjda bilder i flera fält eller afdelningar. Vanligen afbildas nederst ett forn-nordiskt drakskepp med mast och segel, med högresta krumma stäfvar och flera män å däcket; deröfver en rad af beväpnade, mot hvarandra tågande män; och öfverst såväl människor som djur (dessa stundom af vidunderligt slag, såsom på Tjängvide-stenen en åttafotad häst), sammanträngda om hvarandra till strid, offring eller firande af seger. Några af dessa stenar hafva run-inskrift, som dock är skadad eller stympad. (Öns öfriga *run-inskrifter,* som till antalet äro nära 200, och som äro anbragta å liggande eller stående graf- och minnesstenar, stenkors och andra föremål, tillhöra den kristna tiden, och finnas till och med från en så sen tid som 1400- och 1500-talen). — På ön finnas flera mycket gamla *befästningar,* bestående af än ringformiga jordvallar, än uppstaplade grofva och ohuggna stenar, utan murbruk, och vanligen i långsträckt form.

Om *jordfynden* må kortligen nämnas: på talrika ställen har man hittat större och mindre massor (år 1870 vid Sindarve i Hemse på ett ställe 1,500 stycken, vägande 10 skålpund) utaf vest-romerska kejsar-mynt, af 12-lödigt silfver (s. k. »denarer«), de flesta från sista hälften af 1:a och från 2:a århundradet efter Kristi födelse: dessa mynt äro små, tjocka och med väl tecknade anleten af kejsare och kejsarinnor, men vanligen mycket nötta, hvilket bevisar att de på den långa vägen från Italien varit mycket med i rörelsen, innan de här i farans stund, vid budskapet om fiendens landstigning, eller af andra orsaker, blifvit gömda i jorden. — Äfven har man å spridda ställen, men till ett mindre antal (nemligen något öfver 60 stycken) hittat vest- och öst-romerska guldmynt (s. k. »solidi«), från 400-talet och början af 500-talet. — Talrika och betydliga hafva fynden varit af s. k. kufiska eller arabiska silfvermynt (s. k. »dirhemer«), präglade på 700-, 800- och 900-talen i Kufa, Bagdad och andra städer inom Arabernas besittningar i Asien: dessa mynt äro temligen stora, tunna, utan bilder, men å båda sidor betäckta med arabisk inskrift. Man känner med visshet, att mer än 10,000 stycken kufiska mynt blifvit funna på Gotland. — I stor myckenhet har man likaledes funnit anglo-sachsiska (forn-engelska) silfvermynt, hvilka äro små och framställande illa tecknade konunga-anleten, från medlet af 900-talet till slutet af 1000-talet; — samt äfven i stor mängd tyska (kejsares, erkebiskopars, biskopars, städers) silfvermynt från sistnämnda århundraden). För öfrigt hafva i Gotlands jord hittats stundom mycket dyrbara prydnader af många slag, såsom: guld-brakteater (ett slags tunna, med öglor försedda medaljer, stämplade blott å ena sidan, stundom med någon vidunderlig figur i midten och vanligen utmärkta för sina siraters finhet och vackra anordning; — finger-ringar, släta eller vridna, och flätade eller enkla ringar för hufvudets, halsens eller armens prydnad, samt synnerligen konstrikt arbetade perlor, af guld eller silfver; — vidare af brons: spännbucklor, med eller utan pålagda sirater af ädlare metall; gördel-prydnader, hårnålar, nycklar, med mera; — vapen af flera slag; — stänger, tenar och spiral-(skruf-)formigt hoprullade trådar af guld eller silfver, och afsedda att vid behof sönderhuggas och såsom bytes-medel eller penningar begagnas; —

perlor af bernsten, glas och brokig lera, kammar af elfenben, med mera. — I allmänhet torde dessa jordfynd visa, att det var isynnerhet mot och omkring slutet af hedna tiden, som ön egentligen började intaga en betydande plats såsom medelpunkt för Nordens handel. — Till statens historiska muséum (fornsaks- och konstverks-samling) i hufvudstaden har, hvad jordfynd angår, knappast något landskap lemnat så många, så vackra och dyrbara bidrag som den lilla ön Gotland.

4. Sedan kristendomen börjat vinna utbredning på ön, började också byggandet af kyrkor. Den första kyrkan blef i Wall's socken uppförd utaf *Botajr af Akebäck;* men hedningarne nedbrände den, och stället, der kyrkan stått, blef kalladt Kulstäde (kolstället), såsom än i dag en gård heter i nämnda socken. Han bygde sedan en annan kyrka nedanför klinten i Wi, på den stora offerplatsen, som var belägen der, hvarest sedan Wisby (offerställets stad) efterhand uppväxte. Men äfven den kyrkan ville hedningarne uppbränna. Den fromme och modige Botajr satte sig då på kyrkans tak, och förklarade, att de i sådant fall skulle uppbränna äfven honom sjelf. Derigenom fick kyrkan stå. Den var invigd till alla helgons ära, och stod der, hvarest sedan Sankt Peter's kyrka blef uppförd. Botajrs svärfader, den rike och mäktige *Lickajr snelli* (den vise), bygde derefter en kyrka på det ställe i norra tredingen, hvilket sedan fick heta Stenkyrka. Dessa öns första kyrkor voro troligen små trä-kyrkor. Efterhand bygdes alltflera kyrkor: i medel-tredingen var Atlingbo, och i södra tredingen Fardhem den första. Kyrkor och kyrkogårdar invigdes af biskopar, som reste öfver ön på vägen till eller från Jerusalem, dit på den tiden vägen från vestra Europa gick öfver Gotland till Ryssland och genom detta land vidare söder-ut till nämnda heliga vallfarts-ort. Men sedan kristendomen blifvit allmänt antagen, vände sig Gotlänningarne frivilligt till biskopen i Linköping, som var dem närmast, och bådo, att han ville blifva deras andlige styresman. Med honom blef stadgadt, att han hvart 3:e år, med 12 sina män, skulle komma till ön, för att inviga kyrkor och altaren, hålla visitationer (undersökningar) samt afdömma kyrkliga tvistemål. Han och hans män skulle på ön hafva fri resa samt njuta öfverenskommet underhåll och bestämda afgifter. Men oftare än hvart 3:e år skulle han med sitt följe icke få komma, för den på ön rådande bristen på lifsmedel. — Så kom Gotland att höra till Linköpings stift, och fortfor dermed (— äfven under de tider, då ön i verldsligt hänseende stod under dansk styrelse —) ända till slutet af 1520-talet, då lutherska reformationen (kyrkoförbättringen) infördes.

5. Mot slutet af 1200-talet, under konung *Magnus Ladulås'* regering (1276—1290), kom Gotland i en närmare och fastare förbindelse med Sverige än tillförne. Om det förhållande, hvari

ön, enligt de äldsta skriftliga underrättelserna, hade stått till det svenska riket, är redan taladt. Hur oberoende Gotlänningarne emellertid varit i ordnandet af sina inre angelägenheter, synes deraf, att då, straxt efter medlet af 1100-talet, stridigheter uppstått mellan infödingarne på ön och dit inflyttade tyske handlande, hade man tagit icke konungen af Sverige, utan en tysk furste, hertig *Henrik Lejonet* af Bayern och Sachsen, till skiljedomare. Denne hertig tillsatte år 1163 en fogde och domare, vid namn Olrik, att föra styrelsen öfver Tyskarne på ön, och att handhafva de af hertigens morfader, tyske kejsaren *Lothar* (1125—1137) åt Gotlänningarne beviljade och sedan af Henrik Lejonet sjelf stadfästade handels-rättigheterna. Nyssnämnde tyske furstar hade förunnat Gotlänningarne stora förmåner och friheter i sina länder, med vilkor, att Tyskarne skulle på Gotland åtnjuta samma förmåner, och att Gotlänningarne skulle flitigt besöka Lübecks hamn.

Men Magnus Ladulås, som i allt sträfvade att utvidga sin konungamakt och sitt inflytande, riktade äfven sin uppmärksamhet på det rika Gotland. Från honom kommo år 1285 sändebud, för att inleda fördrag om ett fastare samband mellan ön och riket. Då blef öfverenskommet, att Gotlänningarne hädanefter, jemte den årliga skatten, äfven skulle årligen erlägga ledungs-lama (lösen från krigstjenst), med undantag endast af de år, då de verkligen uppbådades till ledung eller krigståg, dervid de dock förbehållit sig, att icke deltaga i konungens krigståg emot kristna länder, samt när de sjelfve befunno sig i sådan fara, att de måste tänka på försvaret af eget land. Nämnda ledungs-lama bestämdes för hvarje af de utfästade 7 skeppen till 40 mark penningar (såsom det hette på den tiden, då penningar ännu icke räknades stycketals, utan vägdes). Denna afgift hade de förut icke erlagt i freds-tid, utan endast de år, då ledung varit anbefalld och de derifrån velat sig befria. På samma gång tillförbundos Gotlänningarne, att icke hysa eller skydda från Sverige landsförviste personer. De skulle årligen få göra handels-resor till det hedniska Karelen (vid Finska viken), men icke få ditföra vapen och krigs-förnödenheter. För öfrigt förnyade konungen de redan förut af honom såväl för det gotländska och tyska köpmans-samfundet i Wisby som ock för samtlige Gotlänningar utfärdade handels-friheterna i Sverige. De skulle, utan tull och andra umgälder, i hvilken svensk stad eller ort som helst, få afsätta sina varor, samt der få till utförsel uppköpa säd, fläsk och hvad de eljest behöfde. Vidare skulle de i svenska hamnar få utan afgift öfvervintra. Deremot skulle svenske män i allo hafva samma friheter på Gotland; och enhvar, som deruti på något sätt gjorde dem hinder eller intrång, hade att vänta sig konungens stränga näpst.

6. Stor-artad var den handel, för hvilken Gotland alltmer och mer blifvit en medelpunkt. Genom sitt läge nästan midt emellan Sverige och Ryssland, och icke allt för långt från de nord-tyska länderna, samt genom sitt i långa tider upprätthållna oberoende och sin fortfarande sjelfstyrelse, utgjorde denna ö icke blott en, med hänsyn till skeppsfartens dåvarande ofullkomliga skick, ypperlig mellanplats för handeln och varubytet mellan Östersjöns kustländer, utan ock en stor frihamn, der sjöfart och handel gynnades, blomstrade och trifdes. I Gotlands Lag var den frihet uttryckligen stadgad, att enhvar skulle, kring hela ön, få begagna stranden, åtta famnar in på landet, utan afseende på, om der var åker eller äng, för att der berga eller upplägga sina varor, och om någon komme att vid ön ligga för ankar, skulle han äga samma rättighet. Snart uppstod också på ön af handlande från särskilda tyska städer ett handels-sällskap, som troligen var det äldsta och tidigast utbildade bland alla mellan tyske köpmän i främmande land ingångna hansor (bolag eller föreningar till inbördes skydd), och som på 1100- och 1200-talen blef det mäktigaste af dem alla. De så kallade hansestädernas stora förbund (som uppstod omkring år 1240, och som blef så mäktigt, att det förde krig med Nordens konungar) anses till stor del hafva blifvit förberedt genom den förening, som tyske, ryske, lifländske, nederländske och andra utländske köpmän förut hade på Gotland ingått med hvarandra och med der infödde köpmän. Länge var det stora förbundet deladt i trenne »Tertialer«, hvilkas hufvudstäder voro Köln, *Wisby* och Lübeck. Wisby var hufvud-orten för den »tredje-del«, som omfattade Gotland och Lifland, och innehade en lång tid denna vigtiga plats, tills det — efter långvariga stridigheter med det afundsjuka Lübeck, som eftersträfvade och äfven slutligen vann herraväldet öfver handeln på Östersjön, samt i följd af olyckshändelser och för handelns frihet störande förhållanden, hvilka i det följande skola omnämnas — småningom förlorade sin höga rang, och slutligen, på 1400-talet, upphörde att vara ledamot af förbundet. —

Redan den tid, då Gotlänningarne voro hedningar, hade de seglat med handels-varor till många land. De kände vägarna och farvattnen till de i öster och nord-ost liggande orterna. Sedan de vid medlet af 1100-talet hade trädt i en närmare förbindelse med de ryske köpmännen, kom en mycket liflig handel i gång mellan ön och den ryska staden Novgorod (belägen nära den innersta delen af Finska viken, samt genom floden Wolchow, sjön Ladoga och Neva-floden i förbindelse med nämnda vik), hvilken stad var en af den ryska handelns hufvudplatser. På 1200-talet stiftade köpmän från Gotland i Novgorod ett så kalladt »Hof« (eller köpmans-kontor och handels-domstol). Gotlänningarne och Tyskarne i Wisby hade i den nämnda ryska

staden två kyrkor, Sankt Olof och Sankt Nikolaus; Novgorodsköpmännen åter hade i Wisby sin egen kyrka, den så kallade Ryska kyrkan. Till Novgorod och hamnarna på Östersjöns östra kuster förde köpmännen från Gotland det vestra Europas varor (kläde, lärft, skarlakan och andra tyger, mjöl, malt, vin, öl, salt och sill, metall-arbeten och mångfaldiga kramvaror), och de hämtade derifrån Rysslands alster (pelsverk, hudar, talg, smör, vax, m. m.), hvilka sedan från Gotland spriddes vidt omkring. Och under den tid, då en del af Indiens och Persiens kostbara varor på Wolga och andra ryska floder fördes upp till Novgorod (— innan nemligen de från östra Asien komne, vilde Mongolernes eröfringar i Ryssland, ungefär från medlet af 1200-talet, afbrutit handelsförbindelsen mellan Asien och nämnda stad —) afhämtades äfven dessa varor af de gotländske köpmännen och spriddes genom dem till länderna i vestra Europa. — År 1229 (samma år, som påfven Gregorius den 9:e genom bref befallte biskopen i Linköping, abboten (föreståndaren) i Roma kloster och prosten i Wisby, att hindra all handel med de hedniske Ryssarne, så länge desse fortforo att anfalla de till kristendomen omvände Finnarne), slöts på Gotland mellan köpmännen i Wisby och lifländska staden Riga å ena sidan och sändebud från ryske storfursten i Smolensk å den andra, ett fördrag, som på grundvalen af ömsesidiga rättigheter tillförsäkrade Gotlands- och Rigaköpmännen skydd för deras handel, jemte fullkomlig frihet, att på Düna-floden (som vid Riga utfaller i Östersjön) få utsträcka sina handels-färder till det inre af Ryssland, ända till Smolensk och från denna stad till andra orter. År 1269 afslöts ett fördrag mellan Novgorod å ena sidan samt Wisby och Lübeck å den andra, hvarigenom de gamla fördragen om fria handelsfärder, tullfri handel samt skydd och säkerhet för köpmännen och deras varor bekräftades. — Genom de gotländske köpmännens färder lärde äfven de nord-tyske köpmännen känna och befara de lifländska kusterna. Med biträde af gotländske handtverkare och stenhuggare anlade den förste biskopen i Lifland år 1188 vid Düna-floden en borg, som lärer varit den första murade stenbygnad i dessa trakter. — Till erkänsla för det bistånd och de fördelar, som de i Östersjöns östra kustländer för kristendomens utbredande kämpande Tyske Svärdsbröderne, som år 1237 slöto sig till de mäktige Tyske Ordens-riddarnes förening, hade af sina förbindelser med de gotländske köpmännen, beviljades åt dessa de mest vidsträckta handels-friheter såväl i Riga, som i Liflands och Estlands öfriga hamnar, och i Riga var Gotlands-Lagen och gotländskt (i Wisby prägladt) mynt gällande på 1200- och 1300-talen. Handels-förbindelserna med Sverige, med Novgorod, Riga och Smolensk äro omtalade; äfven i Holstein, Danmark, Norge, England, Flandern och Frankrike hade de gotländske köpmännen förvärfvat sig mycket förmånliga handelsrättigheter.

Sålunda blef Wisby Nordens förnämsta handelsstad, och var länge för Östersjön detsamma som den italienska staden Venedig länge var för Adriatiska hafvet. Hvilken makt köpmansföreningen i Wisby hade, kan synas deraf, att den (år 1287) angående handeln i allmänhet, af egen myndighet, utfärdade föreskrifter, som skulle hörsammas vid straff af »utstötning ur de handlandes samfund och gemenskap i alla orter och på alla vägar«; samt att det i hela Tyskland på 1200-talet var vanligt, att bedömma vidden af en köpmans verksamhet efter den omständigheten, huruvida han plägade fara till Wisby eller icke. De »*Tyskar som besökte Gotland*«, såsom de benämnde sig i bref och handlingar, och som i Wisby för sina skrifvelser begagnade ett eget, stort och prydligt sigill, utgjorde i hemlandet en särskild och förnämare köpmans-klass. Nämnda sigill framställer bilden af den (äfven å de äldre Wisby-mynten och i stadens äldsta sigiller jemte Segerlammet förekommande) hanseatiska liljestängeln, och i dess latinska omskrift förekommer den nyss anförda benämningen. Till Rådet i Wisby, hvilket bestod af 18 gotländske och lika många tyske män, vädjade man, liksom till en högsta domstol, från flera länder, i tvistiga handels-mål. Af de tvenne fogdarne eller borgmästarne var den ene gotländsk, den andre tysk, och stads-lagen var författad på både gotländska och tyska språket. Många stadgar om sjöfart och handel, hvilka af de infödde och utländske köpmännen och skepparne i Wisby hade blifvit till efterrättelse antagna, voro i högt anseende: Wisby sjörätt gällde länge äfven i aflägsna länder.

För sin rikedom och prakt, för sina herrliga kyrkor och kloster, sina starka köpmans-hus och sin väldiga, tornprydda ringmur var Wisby vida berömdt. Inom stadens mur funnos ej mindre än 15 kyrkor, deribland 2 klosterkyrkor, och straxt utom muren en kyrka och ett nunnekloster. Af dessa kyrkor äro nu ruinerna af Helge-Ands-kyrkan, Sankt Lars, S:t Nikolaus och S:t Katarina föremål för beundran. Men smaken för praktfulla bygnadsverk utmärkte äfven öns landsbygd. Der hade 95 särdeles märkliga kyrkor samt ett kloster med en synnerligen praktfull kyrka (i Roma) blifvit uppförda, de flesta på 1200- och 1300-talen. Bland de herrligaste af lands-kyrkorna kunna Dalhem's, Lärbro, Lau, Stånga, Burgs', Wäte, Lye och Hablingbo nämnas. Stadens alla och landsbygdens aldraflesta kyrkor äro af dels finhuggen, dels tuktad kalksten (några i öns sydligaste del af sandsten) uppbygda i så kallad gotisk stil (anordning) eller rättare i rundbågs-stil (som är äldre) eller i spetsbågs-stil (som är yngre), eller ock i s. k. öfvergångs-stil, hvilken i sig förenar de båda förras på hvalfbågar, portar och fönster tillämpade hufvudkännemärken, nemligen rundbågen (halfcirkeln) och spetsbågen (bildad af 2 hvarandra skärande halfcirklar). Af Wisby-kyrkorna är blott en bibehållen nemligen S:t Maria; af lands-

kyrkorna äro endast 4 mer och mindre förstörda. Sköna och rika marmor-prydnader å portar, fönster och pelare; glasmålningar i fönstren, rikt smyckade altar-skåp, bildprydda dop-funtar, vackra torn, som uppbära höga, vidt omkring synliga trä-spiror, utmärka i allmänhet de kyrkor, som förstörelsen skonat; och äfven de, som äro ruiner, röja hur ståtliga de varit. I närheten af kyrkorna bygdes märkliga presthus och prydliga kyrkogårdsportar, samt flerestädes skydds-torn eller kasteller (»kaståler«). Af dessa bygnader äro de flesta förstörda, liksom ock de starka, nästan befästade stenhus, som funnos flerestädes på landsbygden. I korthet kan sägas, att intet land i Norden kan på ett område, så litet som Gotlands, uppvisa en sådan mängd ansenliga bygnads-verk. Ej heller har man i något annat landskap funnit en sådan mängd skatter af silfver- och guld-mynt samt dyrbara smycken, ofta från långt aflägsna länder — hvilka skatter vid plöjningar och gräfningar hittats i jorden, och årligen der hittas. Om folkets rikedom, bygnads-skicklighet, skönhets-sinne och fromma tro bära de mycket talrika tempelbygnaderna ett ovedersägligt vitnesbörd, liksom jordfynden intyga, hur storartade och vidsträckta handels-förbindelserna voro med den öfriga verlden.

7. Att det uppblomstrande, rika och mäktiga köpmannasamfundet i Wisby, hvilket länge betraktade sig såsom alldeles sjelfständigt och var ett af kungliga embetsmän oberoende samhälle, tidigt skulle vara angeläget om sin stads befästande, kan antagas såsom säkert. Att staden före år 1288 var omgifven med ringmur, är med säkerhet bekant. Den ursprungliga muren var lägre, men blef sedan åt landsidan till höjd och tjocklek påbygd och förstärkt. Nyssnämnda år utbröto stridigheter mellan stadens borgare och landtfolket. Såsom anledning till denna misshällighet antager man dels att den öfver sina försvars-verk stolta staden pålagt allmogen tull-afgifter för varu-införseln, dels att tvister uppstått angående de åtta famnarna af stranden, hvaraf köpmännen vid förefallande behof skulle öfverallt på ön äga frihet att begagna sig för sina varors uppläggande, och att landsboarne icke velat låta sig dömmas efter stadens lag och af domare, som icke voro deras likar och som de sjelfve icke hade utvalt. Äfven hindrade Wisby-boarne allmogen, att till svenske konungen, som var öns skydds-herre, få framföra sina besvär och klagomål. Detta retade bönderne, och ett krig utbröt, nyssnämnda år, mellan stad och land. En strid stod vid Högbro i Roma, der de bättre beväpnade stadsboarne slogo bönderne på flykten. Men desse förlorade icke modet, utan samlade sig på nytt för att tåga mot Wisby. Då möttes för andra gången de fiendtliga härarna i närheten af Roma kloster. Många stupade der å ömse sidor, men segern blef oafgjord, och en vapenhvila inträdde. Men som dessa fiendtligheter endast skulle leda till

både stadens och landets förderf, uppträdde presterskapet i Wisby såsom fredsmäklare, och genom dess bemedling blef det öfverenskommet, att fullmäktige från båda sidorna skulle på bestämd dag sammankomma uti S:t Drottens kyrka i staden, för att i godo bilägga alla stridigheter.

Då det emellertid drog ut på tiden med dessa freds-underhandlingar, hade den förut omnämnde konung *Magnus Ladulås* fått höra talas om krigs-oroligheterna på Gotland, och om Wisby borgerskaps egenmäktiga tilltag att befästa sin stad. Förnärmad öfver den brutna lands-freden, och allvarligt betänkt på att i tid stäfja den rika hansestadens högmod, instämde han genast de båda parterna till sig i Nyköping. Hans stora makt och hans stränghet i utöfvandet af sitt konunga-kall voro dem icke obekanta, och hans bud åtlyddes. Stadens borgmästare och rådsherrar samt fullmäktige för allmogen skyndade att inställa sig. Och Larsmässo-afton, d. 9 Augusti, ofvannämnda år 1288 måste i Nyköping Wisby stads ombud underteckna en utförlig förklaring, i hvilken de erkände, att staden hade förbrutit sig emot konungen, i det den fördristat sig att, på eget bevåg och konungen oåtspord, omgifva sin stad med murar, och att föra vapen mot bönderne, för hvilka fel staden, till straff och försoning, underkastade sig att till konungen erlägga 2,000 mark rent silfver i gotländsk vigt och 500 mark silfver i gängse mynt; vidare förpligtade de sig, att aldrig taga hämnd på allmogen, utan hänskjuta till konungen hvarje tvist, derest icke en hastig öfverrumpling tvunge staden till sjelfförsvar; att icke hindra böndernes bud till konungen; att hålla stadens portar öppna för konungen, ifall det skulle täckas honom att besöka staden, och för hans män; att icke erkänna någon annan herre än konungen; att af städerna Lübeck, Wismar, Rostock, Greifswald, Stralsund och Riga anskaffa borgensförsäkringar af innehåll att de skulle tvinga Wisby stad till underdånighet, ifall staden visade sig ohörsam mot konungen; samt slutligen: om stadens borgare i något fall förbröte sig mot nu afgifna förpligtelse, skulle de underkasta sig att i böter erlägga 10,000 mark silfver. — På sådana hårda vilkor blef den myndige Magnus Ladulås försonad, lands-freden på Gotland återställd, och ön bragt i en närmare förbindelse med Sveriges konung; men både staden och landsbygden bibehöllo sin förra sjelfständighet i afseende på styrelse och rättsskipning enligt egna lagar och författningar.

8. *Birger Magnusson*, den nyssnämnde konungens son och efterträdare, lät åt sig i Wisby uppföra en kunglig praktbygnad, som blef kallad »Kalfskinns-huset«. Om anledningen till detta namn förmäler en saga, att konung Birger af borgerskapet begärt och erhållit tillstånd, att på stadens fiskare-torg få upptaga så stort rum, som han kunde betäcka med ett kalfskinn. Detta

lät han sönderskära i smala remmar, och med dessa intog han ett betydligt stycke af torget, och fick på detta sätt erforderlig och vacker bygnadsplats. — När Birger en gång var stadd i penning-nöd och genom påläggande af förökade skatter sökte afhjelpa densamma, kastade han sina blickar först på Gotland, som genom sin handel var den rikaste delen af hans rike. Men när befallningen om skatteförhöjningen kom till Gotlänningarne, åberopade de sina gamla friheter och sina med förra konungar ingångna fördrag, och vägrade att betala mer, än som förut var öfverenskommet. Birger beslöt då, att med vapenmakt tvinga de motsträfvige. Han kom, år 1313, med en krigs-här till ön, landsteg i Slite-hamn och drog in i landet, men blef af norra tredingens allmoge, som anfördes af en ansedd man från Angelbos i Lärbro, besegrad vid Röcklinge-backe i nyssnämnda socken, och tagen till fånga. Hans lif sväfvade här i stor fara, ty flertalet af bönderne ville utan vidare omständigheter dräpa honom; men han blef räddad genom bemedling af en bonde från Hejnum. Denne blef sedan, enligt hvad krönikan förtäljer, af konungen för sitt välförhållande slagen till riddare, och bondens gård blef af denna anledning kallad »Riddare«. En gård i Hejnum heter emellertid så ännu i dag. — I Wisby blef derefter mellan Birger och Gotlänningarne ett fördrag ingånget, hvarigenom den från både stad och land utgående skatten bestämdes till 200 mark silfver, ledungs-laman deruti inberäknad.

ANDRA AFDELNINGEN.

Från år 1361 till och med år 1570, då den 200-åriga striden mellan Sverige och Danmark om Gotlands besittning blef genom fördraget i Stettin afgjord till Danmarks förmån.

9. Kring medlet af 1300-talet, då hansestaden Wisby fortfarande stod på höjden af sin välmakt, regerade i Danmark *Valdemar den 4:e Atterdag* (1340—1375). Denne i många vexlande öden härdade, sluge, djerfve och eröfrings-lystne konung hade uppställt såsom mål för sitt sträfvande, att återförena med sitt, under föregående långa oroligheter sönderstyckade fädernesland de delar, som derifrån blifvit lösryckta, samt att försvaga hansestäderna, på hvilkas stora makt och rikedomar han var afundsjuk. För utförandet af dessa sina planer behöfde han mycket penningar. Hans tankar riktades derföre på det för sin rikedom vidt omtalade Wisby; och dessutom hade vigten af Gotlands besittning, med hänsyn till herraväldet öfver Östersjön, icke und-

gått hans skarpa statsmanna-blick. Sedan han år 1360 hade lyckats att eröfra Skåne, som i Danmarks olycks-dagar blifvit från riket afsöndradt och med Sverige förenadt, utrustade han året derpå en betydlig krigshär, som han uppmuntrade med löften om det rikaste byte. Till Gotland ställde han nu sitt röfvaretåg, såsom till och med danske författare benämna hans, utan all föregången osämja eller krigsförklaring företagna anfall mot nämnda ö. Den svage *Magnus Smek* var då kung i Sverige. Denne hade i tvenne bref varnat Wisby-boarne för en fara, som hotade, och tillrådt dem, att hafva alla sina försvars-anstalter i ordning; men i förlitande på sina rikedomar och sin ställning inom det mäktiga hanseförbundet, voro de öfvermodige, och försummade alldeles att rusta sig till sitt försvar. Hvad angick den danske konungen, på hvilken nyssnämnda obestämda varning troligen hade syftat, så hånade de honom med spefulla visor och dans-lekar.

Sedan Valdemar, som på sitt krigs-tåg till Gotland åtföljdes af sin son Kristoffer och en hertig af Sachsen samt talrike riddersmän, på vägen hade eröfrat Öland, landsteg han med sin här vid Kronvall i Eista socken. Ehuru illa både beväpnade och vapen-öfvade, gingo dock bönderne den manstarke och vapenvane fienden till mötes; men blefvo besegrade såväl i närheten af sjelfva landstignings-stället, som ock i tvenne nya strider vid Fjäle myr och Grens gård i Mästerby. Derifrån drog Valdemar mot Wisby. På syd-östra by-rummet utanför staden stod den fjerde striden, som för Gotlänningarne slutade med stort nederlag. Detta skedde Tisdagen efter Sankt Jakobs dag, i slutet af Juli, 1361. På strids-platsen står ännu, i den så kallade Korsbetningen, det öfver de 1,800 fallne Gutarne uppresta vackra minneskorset (se derom sid. 60). Då striden var afgjord, öppnade staden sina portar för segervinnaren; men till ett tecken att han eröfrat staden genom svärdsslag och icke genom underhandling, lät han nedrifva en del af ringmuren, och genom denna öppning höll han sitt intåg. Och nu vardt det plundring och ödeläggelse. Krönikan förtäljer, att Valdemar lät på stora torget utsätta trenne de största öl-kar, som funnos i staden, med befallning, att de inom tre timmar skulle fyllas med silfver. Men när detta hade skett, var dock den rof-lystne segraren ej belåten, utan lät skonings-löst plundra hus och magasiner, kyrkor och kloster. På återfärden till Danmark öfverfölls han af en våldsam storm, och det troligen alltför tungt lastade skepp, som hade det förnämsta bytet ombord, sjönk i vågorna vid Carlsöarna, enligt en på Gotland gängse sägen; men, enligt den gamla svenska Rimkrönikan, vid »Tjusta skär« (i småländska skärgården). Före sin afresa hade han (d. 29 Juli) högtidligt bekräftat stadens alla privilegier (fri- och rättig-heter), och tillförsäkrat Wisby samma förmåner, som de danska städerna ägde, samt rättigheten att,

såsom tillförne, få prägla eget mynt. För att skydda sin gjorda eröfring qvarlemnade han der en fogde med krigsfolk; men snart reste sig allmogen, slog Danskarne ihjäl, och hörde till Sverige, såsom förut. »Det är en trogen allmoge, som så gör« — heter det härom i den svenska Rimkrönikan. — Danskarnes eröfring år 1361 blef visserligen den gången icke varaktig; men femton år sednare (1376) utfärdade Rådet och borgerskapet i Wisby till danske konungen Olof Håkansson, Valdemars dotterson, ett hyllnings-bref, hvaruti de erkände Danmarks konung för sin rätte herre. — Emellertid hade Valdemars röfvare-tåg olycks-digra följder för Gotland. Derigenom hade landet blifvit så i grund förderfvadt, att det aldrig kom till sin förra makt igen, såsom det i en gammal skrift står antecknadt. Det utplundrade Wisby började sjunka ned från sin höga plats bland Europas förnämsta städer, och en mängd andra vigtiga händelser tillstötte sedan efterhand och fullbordade dess fall. — Men i följd af Skånes eröfring och Wisby förstöring reste sig mot Valdemar alla hans fordne fiender, kungen i Sverige samt furstarne i Holstein, Slesvig och Meklenburg, och i förbund med dessa furstar sände 77 hansestäder honom samtidigt hvar sin krigsförklaring; men dels med våld och dels med list splittrade han snart detta hotande förbund.

Efter sina på Gotland vunna segrar lade Valdemar till sin konunga-titel orden »de Goters Konge« (Goternas konung) — ett tillägg, som Danmarks konungar sedan bibehöllo. På dessa segrar grundade Danskarne de anspråk på ön, som de genom århundraden ihärdigt fullföljde, och som föranledde så många och blodiga strider, med deraf förorsakad stor osäkerhet på ön, hvaraf handeln naturligtvis skulle lida stort afbräck, samt så många möten, med långvariga underhandlingar och häftiga tvister mellan svenske och danske konungar eller dessas ombud.

Bland folket på Gotland qvarlefva många underliga sägner om Valdemars hvarjehanda äfventyr i de gotländska bygderna. Utaf Danmarks af tunga skattebördor nedtryckta allmoge blef han för sin hårdhet kallad »Valdemar den onde«. Hans vanliga tillnamn »Atterdag« förklaras af några så, att han hade till ordspråk: »i morgon är *åter* en *dag*«, hvarmed han i farans och bekymrets talrika stunder uttryckte sitt hopp om bättre tider; men af andra anses detta namn betyda, att under och genom denne kraftfulle, ehuru i valet af sina medel ingalunda nogräknade konung blef det *åter dag* i Danmarks af tvedrägt och andra olyckor länge förmörkade rike. Men om det af lyckans sol nyss bestrålade Wisby kan man säga, att der genom Valdemar Atterdag började det blifva *åter natt.*

10. Nya och hårda pröfningar förestodo Gotland vid slutet af 1300-talet. Mellan Nordens riken rådde tvedrägt och krig-

Sveriges konung, den tyske *Albrekt af Meklenburg* var mycket hatad af sitt folk. I striden med *Margareta*, som efter sin sons, den nyss nämnde Olof Håkanssons, död blifvit regerande drottning i Danmark, och som strax derefter af några mäktige svenske adelsmän blifvit kallad att intaga Sveriges thron, hade Albrekt blifvit besegrad, tillfångatagen och insatt i fängelse. Men Stockholm försvarades af Albrekts tyska trupper och förblef honom troget. Under förevändning att med viktualier (lifsmedel) undsätta den belägrade svenska hufvudstaden, men egentligen för att röfva och plundra i Sverige och Danmark, hade Albrekts slägtingar och medhållare i Meklenburg låtit från Rostock och Wismar, med flera städer, utrusta en mängd fartyg, som bemannades med en mängd löst, oregerligt och rof-lystet folk, hvilket (af nyssnämnda förevändning för utrustningen) kallades *Fetalie-* (viktualie-) *bröder*. Desse Albrekts anhängare öfverföllo Gotland, 1394, och eröfrade, i hans namn, Wisby, hvarest de ifrigt slogo sig ned, emedan de der ägde en beqvämt belägen vinterhamn, från hvilken de tidigt på våren kunde löpa ut. Oräkneliga olyckor och förluster drabbade derigenom staden, hvars gamla handels-kunder nu måste draga sig derifrån. De ofantliga skador, som nämnde sjöröfvare tillfogade sjöfarten på Östersjön, och de grymma plundringar, som de anställde på kusterna, nödgade såväl Margareta som hansestäderna till rustningar, för att göra slut på ofoget, och att framförallt fördrifva dem från Gotland, hvarest de sammanhöllos af Albrekts son och brorson, och till sitt skydd uppförde borgar och skansar.

11. Sedan drottning Margareta och hansestäderna gjort många fruktlösa försök, att från Gotland utrota de meklenburgske sjöröfvarne, under hvilka försök ön var hemsökt af otroliga lidanden, beslöt den ädle och kraftfulle *Konrad von Jungingen*, högmästare för Tyske Ordens-riddarne i Preussen, att år 1398 sända en stark flotta för att eröfra Gotland, enär handeln äfven i Danzig, en stad som tillhörde Ordens-riddarne, led mycket afbräck genom nämnde sjöröfvare. Företaget började lyckosamt: Fetalie-bröderne blefvo dels nedhuggne, dels fördrifne. Men snart samlade sig nya skaror af dessa röfvare, och krigs-tillståndet började ånyo. Eröfringen af ön medförde för högmästaren svåra bekymmer och kostnader. För att få slut på saken, inledde han underhandlingar med den ur fängelset (år 1395) utsläppte Albrekt, som ännu alltjemt traktade efter att återfå svenska kronan. Albrekt förband sig att mot en såsom lån erhållen summa af 9,000 rosenobler (ett då gängse engelskt guldmynt med bilden af en ros, hvaraf tretio stycken vägde vidpass en mark) afstå de anspråk som han ägde på Gotland, hvilken ö högmästaren skulle behålla såsom pant för lånesumman. Såsom ersättning till högmästaren för krigskostnaderna måste Albrekt

afgifva en skuldförbindelse å 20,000 rosenobler. Men nu uppträdde Margareta (som år 1397, genom den så kallade Kalmar-Unionen, erhållit regeringen öfver Danmark, Norge och Sverige) med yrkande, att, utan ersättning, bekomma Gotland såsom ett år 1361 eröfradt danskt land. I följd af detta anspråk uppstod nu på Gotland ett krig mellan Tyske Ordens-riddarne och Danmark.

12. *Erik af Pommern*, Margaretas systerdotters son, som blifvit hyllad såsom hennes medregent i de tre rikena, sände år 1403 till Gotland en här, af danskt och svenskt krigsfolk, under befäl af *Algot Månsson* och *Abraham Brodersson*. Af dem blef Wisby belägradt. Men från Preussen fingo Tyske Ordens-riddarne förstärkning, och fiendtligheterna fortforo, tills ett vapenstillestånd blef öfverenskommet. Slutligen träffades mellan *Ulrik von Jungingen*, som efter sin broders, den rättrådige Konrads död år 1407 blifvit Tyske riddarnes högmästare, och Erik af Pommern ett fördrag i Helsingborg, nyssnämnda år, hvaruti högmästaren afstod från alla sina påståenden om Gotland mot det att han erhöll 9,000 rosenobler, likväl med det uttryckligen tillagda vilkor, att Gotlänningarne skulle bibehållas vid alla deras rättigheter och för öfrigt ynnestfullt och rättvist behandlas. Året derpå, 1408, öfverlemnades ön till de förenade rikenas konung. Till gäldande af nämnda penningsumma utskrefs i Sverige en skatt, som blef kallad »*Gotlands lösen*«, och som utgick med 12 öre Stockholms mynt (enligt den tidens penningräkning) af hvarje hushåll eller stuga i hela riket; men det oaktadt blef Gotland icke förenadt med Sverige, dit det hört från urminnes tider, utan lades till det af Margareta och Erik gynnade Danmark, och en dansk höfvitsman tillsattes att styra ön. Så höll Margareta sitt engång gifna högtidliga löfte, att hålla Sveriges gränser orubbade och dess område oförminskadt. — Hur värderad och omtyckt Tyske Ordens-riddarnes tio-åriga regering (1398—1408) varit på ön, bevisas deraf, att så fort Gotlänningarne fått kännedom om nämnda fördrag, och ehuru de af Tyske riddarne under det beständiga krigs-tillståndet varit hållne till sträng och mödosam tjenstgöring, skickade de bud och bref till högmästaren med ifrig och ödmjuk bön, att få för framtiden blifva under Tyske riddarnes rättvisa styrelse. Högmästaren svarade skriftligen, att han aldrig skulle hafva öfvergifvit dem, om icke omständigheterna gjort det nödvändigt; men han hade åtgjort allt, som stått i hans makt, för att de under den nya styrelsen skulle få behålla och åtnjuta alla sina gamla fri- och rättig-heter, och slutligen tackade han dem, att de mot Tyska Orden städse hade uppfört sig som ett hederligt och troget folk.

13. År 1411 hade den ofvannämnde konung Erik af Pommern af Wisby Råd och borgerskap utverkat sig rättighet, att få i stadens sydvestra hörn anlägga ett slott, som blef kalladt

Wisborg. För att lugna stadens borgerskap, som genast af denna anläggning anade förtryck och olycka, hade Erik genom ett öppet bref utlofvat, att hvarken stadens invånare eller de främmande köpmän, som besökte Wisby, skulle någonsin från slottet komma att lida intrång eller skada; tvärtom skulle hans på slottet anställde embetsmän bistå borgerskapet, och i allt befrämja dess bästa. — Snart visade det sig, huru detta löfte blef hållet. Från Wisborg, som blef ansedt för en af de förnämsta fästningar i Norden, utöfvades mot stad och land i långa tider det hårdaste förtryck, och derifrån bedrefs ofta ett lika djerft som skamligt sjöröfveri. Den oaflåtliga tvisten emellan Danmark och Sverige om Gotlands besittning var alltid en kamp om besittningen af Wisborg, kring hvars murar många blodiga strider blefvo utkämpade. — Erik af Pommern hade redan 1437 (2:ne år innan denne föraktlige konung blifvit afsatt i Sverige och Danmark) bosatt sig på nämnda slott, och idkade der sjöröfveri i 12 år (1437—1449). Unions-konungen *Kristoffer af Bayern*, som vid sin thronbestigning lofvat det svenska Rådet att bringa Gotland tillbaka till Sverige, måste 1446 göra ett krigståg till nämnda ö mot sin morbroder Erik, men tåget stannade vid tomma underhandlingar och blef endast ett fredligt gästbesök. — Svenske konungen *Carl den 8:e Knutsson* vidtog straxt efter sitt tillträde till regeringen (1448) allvarliga åtgärder för att göra slut på Eriks sjöröfveri, hvilket äfven för den svenska handeln var i högsta grad förderfligt. Den till ön skickade svenska hären intog Wisby och belägrade slottet, men anföraren *Magnus Gren* förhalade så tiden med underhandlingar, att Erik fick tillfälle att tidigt på året 1449 skaffa sig hjelp från *Kristiern den 1:e* i Danmark. Dennes höfvitsman på ön, *Olof Axelsson Thott*, uppträdde först såsom Eriks hjelpare, men sedan såsom sjelfständig herre på slottet, så att Erik måste för sin egen säkerhet fly till Pommern, der han dog 1459. — I Juli år 1449 kom Kristiern sjelf med en flotta till Wisby, stormade staden, och den mot konung Carl Knutsson trolöse Magnus Gren öfverlemnade till danske konungen hela ön. Olof Axelsson fick nu af Kristiern ön i förläning, och egnade sig, äfven han, åt ett mot svenska och lübeckska handels-fartyg riktadt vinstgifvande sjöröfveri. Efter Olofs död (år 1464) blef hans broder, *Ivar Axelsson Thott*, som var förmäld med Carl Knutssons dotter, dansk höfvitsman på Gotland. Ivar Thott var en mycket stolt och ärelysten herre, som snart uppträdde fiendtligt mot både Danmark och Sverige, och som försökte att på Gotland skapa åt sig ett litet sjelfständigt rike. Derföre utvidgade och förstärkte han Wisborg, och gjorde detta slott till en nästan omintaglig fästning: den med en konungadotter förmälde adelsmannen lefde der i furstlig glans. Liksom förut hans broder Olof, så ansåg äfven herr Ivar det icke vara under sin värdighet att

uppträda såsom sjöröfvare. År 1483 emottog herr Ivar, på Nygårds i Westerhejde, besök af den, med hans brorsdotter förmälde, svenske riksföreståndaren *Sten Sture den äldre*, som ville draga Ivar på Sveriges sida. Men år 1487, sedan Ivars ställning i följd af mångahanda motgångar blifvit mycket vansklig, nödgades han att till unions-konungen *Hans*, som sjelf med en flotta ankom till Wisby, öfverlemna slottet, mot det att han erhöll tillgift och återfick sina jordagods i Danmark. Dit drog han sig nu undan, och dog der 1495, sedan han i obemärkt enslighet haft tid att betänka lyckans ostadighet.

14. Konung Hans' son och efterträdare, *Kristiern den 2:e* (som af svenska folket fick tillnamnet »Tyrann«, men som i Danmark prisades som en allmogens vän och beskyddare) satte år 1517 den tappre danske amiralen *Sören* (Severin) *Norby* till sin höfvitsman på Wisborgs slott och Gotland. Sedan Kristiern blifvit afsatt både i Sverige och Danmark, bibehöll Norby ön för sin landsflyktige konungs räkning. För hans kapare-flotta voro på Östersjön inga skepp säkra, och isynnerhet hade han till Lübecks och de andra hanse-städernas fartyg ett godt behag: »det var hans lust och helsa« — plägade han yttra — »att röra om i deras kram-säckar och lukta på deras kryddpåsar«. Efter slutad plundring lät han dem fara, och bad dem snart komma åter. — Af Lübeckarne blef svenske konungen *Gustaf den 1:e*, år 1524, efter mycket motstånd slutligen öfvertalad till ett krigståg till Gotland mot Norby, hvilket dock misslyckades genom anföraren, tyske adelsmannen *Berent von Melen's* förräderi. Än mellan Sveriges och Danmarks konungar, än mellan deras fullmäktige, höllos talrika möten, för att få afgjordt, till hvilketdera riket Gotland skulle höra, och derom tvistade man häftigt och ihärdigt; men ingenting blef på dessa möten i sjelfva verket uträttadt. — I Skåne tillställde den för Kristierns sak oaflåtligt kämpande Norby ett stort uppror emot Danmarks konung *Fredrik den 1:e*, hvilket uppror dock af konungens trupper blef dämpadt; och under tiden anföllo de på Norby förbittrade *Lübeckarne*, år 1525, Wisby, förstörde norra delen af staden och brände flera af dess kyrkor, samt belägrade slottet, som ännu innehades af Norbys folk. Slutligen började lyckan att svika den käcke och outtröttlige amiralen, och han måste förmå sig till att, nämnda år 1525, öfverlemna slott och land till konung Fredrik, mot det att han i stället fick Sölvesborgs slott och län i Blekinge. Lübeckarne, som för sina krigs-kostnader betingat sig, att i 4 år få uppbära behållningen utaf inkomsterna af Gotland, samt dessutom att sjöfarten icke skulle från ön lida någon skada, tillsatte Hennecke van Ahlefeld såsom sin befallningsman i det danska länet, och innehade så Gotland i vidpass 12 månader (1525—1526). Men år 1526 erhöllo de i stället ön Born-

holm på 50 år, och Gotland kom åter att fullständigt tillhöra Danmark. — (Ett i Strelow's gotländska krönika omständligt beskrifvet anfall af Lübeckarne år 1509, dervid Wisby säges hafva blifvit eröfradt, plundradt och till sin norra del afbrändt, förnekas på goda skäl af danske historieskrifvare: en flotta från Lübeck låg nämnda år i trenne dagar hotande utanför Westergarn, men afseglade till Stockholm, utan att ens försöka något angrepp mot Gotland.)

— *Sören Norbys sista öden.* Sedan Norby hade lemnat Gotland och genomgått många nya äfventyr, ingick han slutligen i kejsar Carl den 5:s (Kristierns svågers) tjenst, kämpade med hjeltemod i kejsarens krigshärar, än i Nederländerna, än i Italien, och i detta sednare land stupade han, träffad af en kula, vid belägringen af staden Florens år 1530, och ligger der på en kloster-kyrkogård begrafven. — Så fick denne för sin olycklige konungs sak oroligt verksamme man ändtligen sjelf ro, och de makt-ägande i Norden fingo ändtligen ro för honom. — Norby var född på danska ön Fyen af adlig ätt. Danmark räknar honom bland sina mest oförvägne riddare och sjöhjeltar. Liksom hans mandom i strid, så var hans klokhet i underhandlingar utomordentlig. Men oridderliga voro hans kaparebedrifter, oridderlig hans opålitlighet i stats-saker. Den ende, som alltid, både i med- och mot-gång, kunde lita på honom, var kung Kristiern. Och den hängifna, orubbliga trohet, som han visade sin fallne, i ömklig landsflykt kring-irrande konung, kastar öfver den väldige mannens fel ett försonande skimmer.

15. Danmarks afund mot Sverige och Sveriges aldrig uppgifna anspråk på Skåne, Halland, Blekinge och Gotland föranledde det blodiga s. k. *nordiska sjuårs-kriget* (1563—1570). I Sverige regerade Erik den 14:e, i Danmark Fredrik den 2:e, båda unge och ärelystne. — År 1566 den 27 Juli var hela den mot Sverige förenade danska och lübeckska flottan nära att gå förlorad utanför Wisby. Efter ett, mellan Gotland och svenska fastlandet hållet, mindre lyckligt sjö-slag med Svenskarne, som anfördes af den tappre amiralen Klas Kristersson Horn, hade den nämnda flottan lagt sig för ankar på Wisby redd, på det att man åt en fallen förnäm dansk officer skulle i land bereda en högtidlig likbegängelse och en torr graf. Danske ståthållaren på Gotland, Jens Bilde, hade dock i tid varnat den danske amiralen för den öppna och osäkra redden. Medan nu folket var i land för begrafningens skull, uppväxte en förfärlig storm, som kastade det danska och det lübeckska amiralskeppet samt 11 andra krigsfartyg på strand, der de förstördes och sjönko: de båda amiralerne, Dansken *Hans Lauritsen* och Lübeckaren *Bartholomæus Thinnapfel*, flera officerare samt af besättningarna vidpass 7000 man omkommo dervid i vågorna. Amiralerne och officerarne blefvo begrafne inne i S:t Maria-kyrkan. Endast de skepp, som i tid lyftat ankar och gått till sjös, blefvo räddade.

Qvitto å

Å härva

kommendera

och

meddelas.

Befordringsafgift

Rekommendationsa

S

Rekommend
sednare fall det
uppvisa de till afs
ning och dem se
eller, i saknad der
Å rekomme
det deruti innesluta

(Blankett n:r **4.**

Förteckning å hvad som under öppen re
anstalt bör för allmänheten hållas tillgänglig, u
guld-, silfver- och kopparmynt: till antal
sedlar, obligationer och assignationer el
hvarje slag och valör, med utsättande tillika f
bokstaf, samt för räntebärande obligationer ifrån
opåtecknadt stämpladt papper: till antal
börande derjemte af sådane till afsändn
tryckta blanketter utfärdade, bevittnade afskrifter
Förutom belöpande franko erlägges till in
rekommenderadt bref 50 öre för deruti innesluta
utöfver. För en mindre del bref till utrikes o
mande postförvaltningar, en förhöjning i dessa r
Ofvanberörde afgifter utgå dock icke för
Förkomna rekommenderade bref till in
brefvets innehåll, med ett bestämdt belopp af
slutna beloppet. Hvad beträffar bref till utrikes
och i vissa fall lemnas icke någon ersättning
verks vård öfverlemnadt.
Anspråk på ersättning af postmedlen för
hos Kongl. Generalpoststyrelsen skriftligen anm
blifvit emottaget; och skall han dervid förete
med rekommendationsbeviset och bilagor jemte
Göres denna anmälan ej inom nu omförn
Vid skeende liqvid emellan brefafsända
beviset i original till Kongl. Generalpoststyrels
af förkomna, men af Postverket ersatta sedlar e
Till afsändning med posterna få ej and
än sådane som äro försedda med ordentligt l
ett eller två sigill i lack) vara sådan att derme
Kopparmynt må ej uti rekommenderadt
En påse, som innehåller guld- eller si
vigt deruti inberäknad.

Obs. För penningar, som i orekomm
ifall de förkomma.
Då hvarje anteckning å orekommendera
dertill obehörig och lätt föranledande till m
att de skola innehålla penningar.

Qvitto å inlemnadt **slutet rekommenderadt bref.**

Å härvarande postanstalt har denna dag blifvit till befordran aflemnadt ett slutet rekommenderadt bref af 1 *portosats~~ers~~ vigt, adresseradt till* Upsala *och* P. E. Lyth *; hvilket härigenom till bevis meddelas.*

Wisby *den* 15 maj 1872

Viet Andersson

Befordringsafgift rdr 12

Rekommendationsafgift » 18

Summa » 30 öre

Underrättelser.

Rekommendation kan ske antingen *sluten*, då uppvisande af brefvets innehåll icke erfordras, eller ock *öppen*, i hvilket sednare fall det åligger afsändaren att ofver brefvets innebåll upprätta sådan förteckning, som härnedan omförmäles, samt att uppvisa de till afsändning ämnade penningar m. m. för postförvaltaren, hvilken till beloppet jemför desamma med nämnda förteckning och dem sedermera, i brefaflemnarens närvaro, uti brefvet inlägger, hvarefter detta med brefafsändarens eller dess ombuds eller, i saknad deraf, med postförvaltarens sigill förseglas.

Å rekommenderadt bref skall afsändaren anteckna ej mindre ordet »*Rekommenderas*» än ock, vid öppen rekommendation, det deruti inneslutna belopp.

(Blankett n:r **4.***)*

ommendation afsändes, skall, i enlighet med fastställdt formulär, som å hvarje post-
ppiaga:
och valör, särskildt för hvarje myntsort;
ler andra sådane bevis som i hvar mans hand gälla såsom penningar: till antal af
ör dem, som uppgå till 150 riksdaler och derutöfver, af datum, nummer och serie-
hvad tid renta tilläfventyrs är obetalad;
ch valör, särskildt för skrif- och särskildt för biläggningskartor;
ing med posten under rekommendation aflemnade kreditpapper, hvilka icke äro på
förteckningen vidfogas.
demningspostanstalten: *a)* för *slutet* rekommenderadt bref 18 öre, samt *b)* för *öppet*
et belopp af högst ett tusen riksdaler och 2 öre för hvarje etthundra riksdaler der-
rter utgöres dock, på grund af gällande öfverenskommelser med vederbörande frem-
ekommendationsafgifter, olika för olika länder och expeditionsvägar.
hvad som med fribref afsändes.
rikes orter ersättas afsändaren: då rekommendationen är sluten, utan afseende å
femtio riksdaler, och då rekommendationen är öppen, med hela det i brefvet inne-
orter, utgår i allmänhet ersättningen till något olika belopp mot de ofvan nämnda;
för annan händelse än att brefvet förkommit innan det blifvit till fremmande post-

c hvad som af rekommenderadt brefs innehåll gått förloradt, skall af brefafsändaren
nälas sednast inom natt och år efter det, då brefvet å afsändningsortens postanstalt
och i bevittnade afskrifter aflemna den härofvan omförmälda specifika förteckningen
le handlingar, som till förlustens bestyrkande tilläfventyrs i öfrigt kunna erfordras.
nälda tid, går rättigheten till ersättning af postkassan förlorad.
ren och Postverket skall förteckningen öfver det afsända jemte rekommendations-
en aflemnas och på nämnda Verk öfverlåtas den rätt till återvinnande eller förnyelse
ller förbindelser, som brefafsändaren möjligen skulle ega att tillgodonjuta.
ra bref, innesluta nde penningar eller penningevärde, under rekommendation afsändas
torskuvert af stadigt papper. Å slutet rekommenderade bref skall förseglingen (med
l behörigen fästas kuvertets alla fyra flikar.
bref eller påse afsändas till högre belopp än 25 öre.
lfvermynt eller bägge slagen, får ej väga öfver 3 skålpund, det vidhäftade brefvets

---

enderade bref afsändas, ansvarar ej Postverket eller har någon ersättningsskyldighet,

de bref att de innehålla penningar, icke allenast är ändamålslös och obehöflig, utan
ssbruk, emottagas ej till befordran orekommenderade bref, försedda med anteckning

---

Händelsen heter i danska historien »*det stora skeppsbrottet vid Wisby*«. — Kriget, som till lands hade förts lyckligt för Danskarne, men som genom sin långvarighet äfven för dem blef tryckande, slöts ändtligen, efter långa underhandlingar, genom det för Danmark ärofulla *fördraget i Stettin* (stad i Pommern) d. 13:e December 1570, då Sverige måste afsäga sig alla anspråk på Gotland, Skåne, Halland och Blekinge. Den långa tvisten om Gotland blef sålunda, tills vidare, afgjord. De strider och plundringar, den ofrid och osäkerhet, som under denna tvist ägt rum, hade för Gotland och Wisby haft de olyckligaste följder. Landet var ut-armadt och ödelagdt, och stadens handel nästan tillintetgjord. Det kan vara lärorikt, att inhemta, hvad en utländsk furstinna (den ofvan nämnde kejsar Carl den 5:es syster, Maria, regentinna i Nederländerna) i en offentlig skrifvelse redan på 1530-talet yttrade om den fordna mäktiga hansestaden: »Wisby var tillförne den vigtigaste handelsstaden i Östersjön, och nu ligga dess tempel i ruiner. Detta är Guds vilja, som dermed vill visa, att på denna jord finnes intet, hvarpå man med säkerhet kan sig förlita«.

TREDJE AFDELNINGEN.

Från år 1570 till och med år 1645, då Gotland genom freden i Brömsebro återkom till Sverige.

16. Denna tidrymd, under hvilken inga krigshändelser störde Gotlands lugn, hade bort kunna blifva fruktbärande för den hårdt pröfvade ön, om den numera obestridda danska styrelsen begagnat detta långa freds-lugn för att vidtaga högst behöfliga åtgärder med hänsyn till rätts-väsendet och näringarna, och derigenom sökt återställa ordning och välstånd. Men det såg ut, som hade i allmänhet öns styresmän haft ett enda syfte — nemligen att rikta sig sjelfva genom folkets förtryckande och utsugande. Nämnas bör, att det på den tiden icke stod bättre till i andra danska län, och att regeringen merendels förordnade mycket framstående män att hafva Gotland i förläning; men desse högtförnäme »länsmän«, såsom de kallades, hvilka årligen skulle till konungen erlägga en bestämd summa, ansågo såsom sin adliga rätt, att göra sig stora inkomster på landets bekostnad. Den afgift, som de erlade till kronan, var vanligtvis obetydlig i förhållande till de inkomster, som de förstodo att utpressa af länet. De saknade merendels, såsom nyss är antydt, landsfaderligt sinne; de regerade på ön nästan egenmäktigt, och de om-

För teckning å hvad som under öppen rekommendation af[illegible], skall, i enlighet med fastställdt formulär, som å hvarje postanstalt bör för handen hållas tillgängligt, upptagas:

guld-, silfver- och kopparmynt: till antal och valör, särskildt för hvarje myntsort;

sedlar, obligationer och assignationer eller andra sådana handlingar som i hvars mans hand gälla såsom penningar: till antal af hvarje slag och valör, med uppgift å de olika för dem som upptagits till 150 riksdaler och derutöfver, af datum, nummer och serie-bokstaf, samt för räntebärande obligationer ifrån hvad tid ränta tillgodoräknats och förfallotyrs år observerad;

opåtecknadt stämpladt papper: till antal och valör, särskildt för skrif- och särskildt för bilagghingskartor.

Hvarande deriemte af sådane till afsändning med posten inlämnar rekommendatioo afsedde kreditpapper, hvilka icke äro på tryckta blanketter utfärdade, bevittnade afskrifter förteckningen vidfogas.

Förutom beloppende frankn erlägges till inlemnine sposkontoret utom *a)* för *hvarje* rekommenderadt bref 18 öre, samt *b)* för *hvarje* rekommenderad bref 50 öre för derutinnesluteit belopp af högst ett tusen riksdaler och 2 öre för hvarje ytterhundra riksdaler derutöfver. För en mindre del bref till utrikes orter utgöres dock, på grund af gällande öfverenskommelser med vederbörande främmande postförvaltningar, en förhöjning i dessa rekommendationsafgifter, olika för olika länder och expeditionsvägar.

Ofvanberörde afgifter utgå dock icke för hvad som med flera bref afsändes.

Förkomna rekommenderade bref till inrikes orter ersättes af ämbetsverket är slutet, utan afseende å brefvets innehåll, med ett bestämdt belopp af femtio riksdaler, och för rekommendationen är öppen, med hela det i brefvet införelagda beloppet. Hvad beträffar bref till utrikes orter, utgår i allmänhet ersättningen till något olika belopp mot de ofvan nämnda; och i vissa fall lemnas icke någon ersättning för annan handel än att brefvet förkommit innan det blifvit till främmande postverks vård öfverlemnadt.

Anspråk på ersättning af postmedlen för hvad som af rekommenderadt brefs innehåll gått förloradt, skall af brefafsändaren hos Kongl. Generalpoststyrelsen skriftligen anmälas sednast inom nio och ett år efter det, då brefvet till afsändningsortens postanstalt blifvit emottaget; och skall han därvid förete och i bevittnade afskrifter åtfölja den härofvan omförmälda specifika förteckningen med rekommendationsbeviset och bilagor jemte de handlingar, som till förlustens bestyrkande tillåtventyrs i öfrigt kunna erfordras.

Göres denna anmälan ej inom nu omförmälda tid, går rättigheten till ersättning af postkassan förlorad.

Vid skeende liqvid emellan brefafsändaren och Postverket skall förteckningen öfver det afsända jemte rekommendationsbeviset i original till Kongl. Generalpoststyrelsen aflemnas och på nämnda Verk öfverlåtas den rätt till återvinnande eller förnyelse af förkomna, men af Postverket ersatta sedlar eller förbindelser, som brefafsändaren möjligen skolle äga att tillgodonjuta.

Till afsändning med posterna få ej andra bref, innesluteude penningar eller penningevärde, under rekommendation afsändas än sådane som äro försedda med ordentligt korsskuvert af stadigt papper. Å slutet rekommenderade bref skall förseglingen (med ett eller två sigill i lack) vara sådan att dermed behörigen fästas kuvertets alla fyra flikar.

Kopparmynt må ej uti rekommenderadt bref eller påse sändas till högre belopp än 25 öre.

En påse, som innehåller guld- eller silfvermynt eller sedlar af hvilken slag som helst, får ej väga öfver 3 skålpund, det vidhäftade brefvets vigt deruti inberäknad.

Obs. För penningar, som i orekommenderade bref afsändas, ansvarar ej Postverket eller har någon ersättningsskyldighet, ifall de förkomma.

Då hvarje anteckning å orekommenderade bref att de innehålla penningar, icke allenast är ändamålslös och ohehöflig, utan dertill obehörig och lätt föranledande till missbruk, emottages ej till befordran orekommenderade bref, försedda med anteckning att de skola innehålla peoningar.

byttes dessutom alltför ofta, för att kunna lära känna och älska land och folk. Lagskipningen var genom dåliga domare och genom bristen på stadgad lag länge i det ömkligaste tillstånd. Folket var nedtryckt af hårda och till en del godtyckligt pålagda skatter. Åkerbruket var i sådant förfall, att vid slutet af 1590-talet 200 hemman lågo öde. Allmogens rätt att köpa och sälja var inskränkt genom orimliga påbud. Det var en tid af beständiga och offentliga klagomål från både stad och land. Den mängd af förordningar, som konung *Kristian den 4:e* utfärdade angående ön, för att der afskaffa de öfverklagade oskicken och missbruken, vitnade om hans ädla sinnelag, men de blefvo af hans underordnade i det aflägsna landskapet sällan satta i verket.

— TILLSTÅNDET PÅ ÖN. *Rättegångs-väsendet* var i det djupaste förfall. Domare och andra tjenstemän begingo de största orättvisor och underslef, och allmogen förnärmades på allt tänkbart sätt. Den, som ville klaga öfver lidna oförrätter, skulle personligen resa den långa vägen till konungen i Köpenhamn. I beständiga klago-skrifter bådo borgerskapet och allmogen om rättvisa och beskydd. I regeringens svar och vid de rättareting, som af hitskickade kungliga kommissarier (förtroendemän) stundom höllos, utlofvades väl de önskade rättelserna och förbättringarna, men dessa stannade beklagligen alltid på papperet. Ett klagomål, som ofta förekom, var: att man på ön numera icke alls visste, efter hvilken lag och lands-rätt man skulle sig rätta och förhålla, och att det derföre i rättegångssaker gick så ytterst godtyckligt och oordentligt till. Derföre blef år 1595 stadgadt, att *skånska lagen* skulle gälla på Gotland med de särskilda bestämmelser, som den derom utfärdade »recessen« (öfverenskommelsen) innehöll. — Allmogens *handel* trycktes af hårda och onaturliga inskränkningar. Genom det så kallade »*lands-köpet*« eller »*kungens köp*« var det stadgadt, att allmogen skulle till Wisborgs slotts eller kungens behof aflemna sina varor mot ett af läns-herrarne sjelfve godtyckligt bestämdt pris, och med varorna drefvo sedan desse och deras underhafvande en ganska förmånlig handel. Genom flera kungliga bref hade detta lands-köp blifvit förbjudet, men det fortfor likafullt. I följd af förnyade klagomål blef visserligen genom ett kungligt bref af år 1577 detta oskick ytterligare förbjudet, ehuru på hårda vilkor för allmogen, som i stället måste förbinda sig till en särskild årlig afgift, bestående af nötkreatur, får, tjära med mera; men det oaktadt förblef oskicket »i sin fulla svang«, såsom det synes af ett bref ännu år 1611. För allmogens handel och sjöfart funnos för öfrigt andra tryckande inskränkningar, stundom till förmån för stadens borgare, såsom att allmogen först skulle erbjuda sina varor till köpmännen i Wisby eller till de Wisby-borgare, som lågo på hamnarna; om desse icke ville köpa varorna för ett skäligt pris, först då skulle allmogen få sälja till hvem de ville. Likaså var det omständligt föreskrifvet, till hvilka landthamnar bonden fick föra sina varor; huru många fartyg, allmogen fick hafva; och så vidare. År 1621 stadfästade Kristian den 4:e det så kallade »*Gullandske kompanietc*, ett af några köpmän i Helsingborg och Helsingör ingånget handelsbolag, som erhöll rättighet att till de gotländska landthamnarna föra nödiga varor och att der få uppköpa hvad de behöfde: blott med

nämnda bolag skulle den kring hamnarna boende allmogen få handla. Stadens borgerskap åter skulle hafva rätt att handla endast med den del af allmogen, som bodde inom 4 mil från Wisby. Nämnda bolag, som konungen hade gynnat med stora rättigheter för att upplifva den gotländska handeln och »emedan borgerskapet i Wisby var så vårdslöst«, blef dock redan 1626 af konungen upphäfdt i följd af ingångna klagomål och mot vissa åtaganden af Wisby stad. — En stor plåga för landsbygden var äfven det så kallade »*herre-gästeriet*«, eller att allmogen skulle utan ersättning mottaga och underhålla läns-herren samt hans talrika tjenare och hästar, när han reste inom ön, äfvensom de förnäme junkrarne eller adlige ungherrarne från slottet, när de behagade jaga och roa sig på landsbygden. Många gånger hade detta oskick blifvit öfverklagadt och äfven af konungen förbjudet, mot det att allmogen i stället åtog sig att till kronan årligen erlägga 20 skeppund smält talg. Dock måste det öfverklagade förhållandet icke dermed hafva upphört; ty år 1594 blef det ånyo förbjudet, och äfven då på nyssnämnda vilkor. — Hur mycket detta förtryck hade verkat på tillståndet inom ön, kan skönjas deraf, att på 1590-talet funnos 200 öde gårdar, som förut varit bebygda. Med anledning deraf utlofvade Kristian den 4:e skatte-frihet för 5 år åt dem, som ville upptaga och åter bebygga sådana hemman.

17. Den nyssnämnde Kristian den 4:e var en af Danmarks verksammaste och tappraste konungar (1596—1648), och han prisas med rätta för det ädla mod, hvarmed han i en beklagligen ofta fruktlös strid med den mycket mäktiga adeln åtog sig det betryckta folkets och isynnerhet bondeståndets sak. Det förringar icke hans ära, att många af hans sträfvanden misslyckades; detta vållades af ogynsamma, honom öfvermäktiga tidsförhållanden och isynnerhet af de danske adels-herrarnes klandervärda beteende att föredraga sin enskilda fördel framför allmänt väl. Denne store, folk-vänlige konung besökte Gotland och Wisby tvenne gånger, nemligen år 1597 (redan året efter det, då han såsom myndig konung tillträdt regeringen) och år 1624. Den förra gången landsteg han i Slite, den sednare i Östergarn, båda gångerna med ett stort och lysande följe af riks-råd och hofmän. Ändamålet med hans besök var att lära känna landet, att der skipa rätt och förhöra i rättegångs-saker. Sedan konung Hans' besök år 1487 hade öboarne icke sett en konung i sina bygder. Det varma deltagande, som kung Kristian hyste för Gotland, synes af den nästan otroliga mängd af bref, »instruxer« (föreskrifter) och förordningar, som han i verldsliga och andliga ärenden utfärdade rörande ön; men lagar och förordningar förmå icke, att med ens afskaffa missbruk, som i hundra-åriga förhållanden hafva sin djupa rot. Och om Gotland icke hade legat så långt aflägset från hans öga och hand, eller om han haft tid att sjelf ofta hålla räfst derstädes, så skulle förhållandet på ön säkert hafva blifvit väsendtligen förbättradt. — År 1632 upphäfdes ändtligen det hittills gällande påbudet, att enhvar, som ville besvära sig öfver lands-domarens och an-

dra embetsmäns beslut och åtgärder, personligen skulle inställa sig i Köpenhamn: från nämnda tid fick man till läns-herren på slottet inlemna sina besvär, hvilka sedan blefvo afgjorda, när kunglige kommissarier kommo till ön för att der hålla rättare-ting.

— *Kyrko-styrelsen.* Sedan Danmark 1570 fått obestridd besittning af Gotland, tillsattes redan året derpå af danske konungen en *superintendent* (stifts-styresman), hvilket embete sedan (— med undantag af några tio-tal af år, då en af tredings-prostarne i stället var förordnad —) fortfor under hela danska tiden och under den svenska ända till 1772, då namnet på embetets innehafvare förändrades till *biskop*.

18. Under det krig, som år 1643 upplågade mellan Sverige och Danmark, var segerlyckan på Sveriges sida. Detta krig, hvars utgång skulle blifva så vigtig för Gotland, berörde dock icke med sina strider denna ö. Det var genom de svenska vapnens framgångar i de från Gotland aflägsna danska länderna Holstein, Slesvig och Jutland samt i Skåne, Halland och Blekinge och till sjös i de danska farvattnen, som Gotland blef åter-eröfradt, på samma gång som Sverige vann Herjeådalen och Jemtland samt ön Ösel, jemte tullfrihet i Öresund samt i Stora och Lilla Bält (de 3:ne sund, som förbinda Östersjön med Kattegat). Dessa landvinningar stadfästades genom den för Danmark och den nu nära sjutio-årige Kristian den 4:e förödmjukande *freden i Brömsebro* (på gränsen mellan Småland och Blekinge) den 13 Augusti 1645. De hårda freds-vilkoren väckte i Danmark stor och allmän grämelse. Till denna grämelse bidrog i icke ringa mån, att det med vapnens makt och underhandlingarnas list så länge eftertraktade och ändtligen (år 1570) vunna Gotland nu hade förlorats. Det var påkostande, att Danmark och Gotland, om hvilka man i det danska landet hade det talesätt, att »de tu hörde tillsamman liksom kål och fläsk«, nu hade blifvit åtskilda. — Enligt ordalagen i freds-afhandlingen blef ön öfverlemnad till Sverige såsom detta rikes »evärdliga och opåtalda egendom«. I »evärdligheten« blef dock inomkort ett litet afbrott, såsom vi snart skola finna.

FJERDE AFDELNINGEN.

Från år 1645 till år 1872, under hvilken tid Gotland, med undantag af den danska inkräktningen åren 1676—1679, och den ryska några veckor år 1808, oafbrutet varit Sveriges tillhörighet.

19. Gotland hade nu återkommit till det rike, som det i äldsta tider tillhört, och hvaraf det, enligt konung Gustaf den

1:es på herredagen i Wadstena år 1524 yttrade ord, utgjorde »*den märklig ledamot*«. Svensk lag och svenskt rättegångs-väsende infördes; men danskt språk och danska tänkesätt qvarlefde länge, isynnerhet bland presterne, som vid Köpenhamns högskola hade fått sin bildning. Kunglige kommissarier skickades, för att taga kännedom om öns ställning och att föreslå mått och steg för upphjelpandet af dess näringar. Flerahanda åtgärder blefvo ock anbefallda; men det gick, äfven under den nya styrelsen, ingalunda fort med förbättringarna och uppblomstringen. Både från allmogen och borgerskapet förspordes tidt och ofta klagomål öfver osäkerheten till lif och egendom. I en besvärsskrift af år 1652 påstod allmogen, att tjufveri och mord blifvit snart sagdt ett yrke, emedan brottslingarne sågo, att de icke numera, såsom i den danska tiden, hade dödsstraff att frukta. Och år 1689 begärde borgerskapet, att borgmästare och råd skulle, utan vidare omsvep, genast få straffa de grofva brott, som emellanåt föröfvades, emedan det gick så långsamt med utslag och domar. — Presterne voro, såsom nämndt är, högligen missnöjde med den förändring, som Brömsebro-freden hade medfört, och de funno det isynnerhet ganska svårt, att deras söner hädanefter skulle nödgas studera vid högskolan i Upsala, såframt desse på ön ville påräkna befordran. — Arfprinsen *Carl Gustaf* (sedermera såsom konung Carl den 10:e Gustaf) hade till sitt underhåll fått Öland och Gotland (den sednare ön år 1652), med rättighet, att der uppbära alla utskylder samt att, med vissa vilkor, tillsätta embets- och tjenste-män. Han gjorde besök på Gotland, och vidtog några åtgärder för att afhjelpa oordningarna. På Enholmen, som ligger midt i inloppet till Slitehamn, lät han år 1653 anlägga fästningen *Carlssvärd*, och hans mening var, att vid Slite anlägga en stad. Följande året öfverlemnade drottning *Christina* till Carl Gustaf den svenska kronan. Öarna Öland och Gotland, som nu afstodos af konungen, anslogos, jemte några andra orter, till drottningens underhåll. Hon tillsatte i dessa sina »underhållsländer« guvernörer och tjenstemän, och uppbar kronans skatt. Att Gotland under den långa tid, som det — ända till drottningens död 1689 — var anslaget åt henne, icke kunde vinna någon synnerlig förkofran, var uppenbart, alldenstund drottningen, som vistades i Rom, icke alls bekymrade sig om landets behof, utan allenast om erhållandet af inkomster derifrån. För att beqvämt erhålla dessa inkomster, förpaktade hon år 1667 på 15 års tid Gotland till handelsmannen *Jakob Momma* i Stockholm mot en bestämd summa af något mer än 20,000 specie- (silfver-) riksdaler. Enär detta arrende var för Momma endast en affär, på hvilken han ville förtjena, så var det klart, att landet skulle blifva nedtryckt och utsuget. Kort förut, åren 1660—1662, hade bland allmogen en farsot anställt stor förödelse. Klagomålen från Gotland öfver den hårdhet och egennytta, hvarpå Momma,

som under tiden blifvit adlad och antagit namnet Reenstjerna, skötte sitt arrende, ådrogo sig regeringens uppmärksamhet, och den unge *Carl den 11:es* förmyndare-regering förordnade 1669 kunglige kommissarier, som skulle undersöka ställningen på ön och afhjelpa de många oredorna derstädes. Många nya och välvilliga stadgar och förordningar blefvo i följd deraf utfärdade, men oaktadt dessa, gick det — som sagdt är — särdeles långsamt med landets uppkomst och förkofran.

— VIDARE OM TILLSTÅNDET PÅ ÖN. Det är anmärkningsvärdt, att i den utförliga föreskriften för de kommissarier, hvilka (1669) skulle undersöka förhållandet i det åt enskild man förpaktade landskapet, erkändes det uttryckligen, att rikets ständer ansett dylika arrenden, som det ifrågavarande af Gotland, vara betänkliga; och då regeringen sjelf icke kunde veta, om det vore riket till gagn eller skada, skulle derom en noggrann undersökning anställas. Det såg nästan ut, som ville regeringen vid denna tid fråntaga drottningen förvaltningen af hennes underhålls-länder. Sedan de kunglige kommissarierne på ort och ställe satt sig i förbindelse med guvernören och magistraten, samt af landets fullmäktige emottagit skriftliga besvärs-punkter, yttrade de slutligen i sin inlemnade berättelse:

Intet annat svenskt landskap vore i sådant tillfälle att, i följd af sin goda beskaffenhet, kunna erlägga sina utskylder och »befordra sin förmögenhet«, som Gotland; men allmogen lefde öfver sina tillgångar, och vore allmänt fallen för lätja. Befolkningen der skulle vara alldeles overksam, såvida den icke drefves af nödvändigheten till arbete. Presterne och länsmännen begagnade de öde hemmanen till gräsbete, och hindrade derför dessas bebyggande. Föregående årens missväxt och saltets dyrhet hade för många varit anledning till det öfverklagade trångmålet; fogdarne hade låtit bonden draga på sig flera års skatter, och sedan uttagit allt på en gång, dervid afhändande honom både oxe och ko; men att utreda fogdarnes alla streck, vore svårt, enär bonden sjelf icke hade reda på sina skulder. Borgerskapet hade ock år efter år låtit bönderne handla på kredit, och derigenom fått dem i sitt våld, samt efter sitt godtycke bestämt priset på deras varor. Slutligen, när de samkade skulderna skulle betalas, hade mången god bonde blifvit ut-armad. Bonden förderfvades af »det goda lefverne, hvarvid han dagligen uppföddes«; han ville vid utgörandet af sin skatt heldre lemna penningar, än sjelfva persedlen; och det anmärktes, att det på ön vid bröllop, barndop och begrafningar ginge mer öfverflödigt till, än i andra orter. — Slutsumman blef, att kommissarierne förklarade, det Gotland under Momma-Reenstjernas arrende icke var mera betungadt, än förut under förvaltningen af drottningens tjenstemän, och de missförhållanden, som ägt rum, skulle blifva för framtiden förebygda genom flera nu uppsatta stadgar och förordningar. Dessa förordningar innehöllo: att fogdarne skulle i rättan tid årligen indrifva skatterna; att de öde gårdarna, utan alls något hinder från prest eller fogde, skulle få upptagas; att allmogens skuld till borgerskapet skulle ordnas och småningom betalas, så att den gamla oredan blefve fullkomligt afhulpen; dervid blef dessutom stadgadt, att ingen annan än stadens borgare skulle få handla med allmogen, och varorna betalas efter en af köpare och säljare årligen öfverenskommen

taxa. Angående allmogens svårighet med de många presternes aflönande och de många kyrkornas och prestgårdarnas underhåll, föreslogs, att de till antalet några och 40 små och dåliga pastoraterna skulle sammanslås till tjugo. — Äfven upptogs ånyo Carl Gustafs förslag, att till handelns upphjelpande en stad skulle anläggas vid Slite, hvilken hamn vore förträfflig, ty på 3 ställen kunde man der in- och utlöpa, och der kunde hela svenska flottan rymmas. — Sistnämnda tvenne förslag hade ingen påföljd. — Kommissariernes berättelse, för hvilken här i största korthet blifvit redogjordt, är en liflig och för tidehvarfvet synnerligen upplysande teckning af det bedröfliga tillståndet.

20. Det lugn, som var behöfligt för upphjelpandet af öns jordbruk, handel och andra näringar, blef snart störd t af krigsoroligheter, och den i Brömsebro-freden högtidligt beseglade »evärdligheten« af öns afträdande till Sverige fick ett plötsligt afbrott. Den unge och ärelystne *Kristian den 5:e* i Danmark hade föresatt sig, att återvinna de landskap, som hans rike nyligen förlorat. Derföre skickade han, år 1676, en flotta till Gotland och krigshärar in i Skåne, Bohuslän och Westergötland. Flottan, som bestod af 13 skepp och fregatter, mindre krigsfartyg oberäknade, anfördes utaf en af Danmarks ypperste hjeltar, amiralen *Nils Juel*. Efter att af en dansk man, som vintern förut såsom spejare hade rest på ön och noga kände tillståndet derstädes, hafva erhållit behöfliga upplysningar, kastade han ankar vid Klintehamn den 29 April. Der samlade sig 600 man, krigsfolk och allmoge, men de blefvo dels skingrade genom skotten från de danska skeppen, dels fingo de af läns-styrelsen befallning att draga sig till Wisby. 2000 Danskar landstego nu under öfversten *Martin Bertelsens* befäl, och tågade mot staden, som för dem öppnade sina portar, hvarefter de rustade sig till att belägra Wisborgs slott. Juel sjelf seglade emellertid till Wisby, och lät fyra af sina skepp varpa sig in i hamnen, för att få slottet inom skotthåll. Den 1:a Maj började han att från dessa skepp häftigt beskjuta slottet, hvarifrån man dock i början besvarade skjutningen så eftertryckligt, att det närmast liggande skeppet »Gyldenlöve« (Gyllene lejonet) fick 2 grundskott, förutom annan skada. Efter några timmars fortsatt skjutning, hvarunder slottet slutligen blef illa tilltygadt, lät Bertelsen från landsidan uppfordra slottet att gifva sig: i annan händelse skulle stormning ske. Då afslöt kommendanten *Mikaël Schoultz*, samma 1:a Maj, en kapitulation (öfverlåtelse), och 500 Danskar inryckte i slottet, som utrymdes af Svenskarne. Så kom stad, slott och land i Danskarnes våld. Juel blef utnämnd till guvernör på ön; men upptagen annorstädes af sjökrigets angelägenheter, fick han lemna öns förvaltning åt *Thomas Walgusten*, en Gotlänning, som var bosatt i Köpenhamn och hade medföljt flottan. Längre fram i Maj månad visade sig svenska krigsskepp utanför Klintehamn och Burgsvik; men de försök, som gjordes till landstigning, till-

bakaslogos af det danska krigsfolket. — När det år 1679 började omtalas, att fred snart skulle slutas, och Danskarne anade, att de skulle komma att öfverlemna ön och slottet, började de, oaktadt ett stillestånd mellan Sverige och Danmark blifvit afslutadt, att nedbryta slottet; men alldenstund nedbrytandet, i anseende till murarnas grofhet och styrka skulle hafva blifvit ett oändligt arbete, läto de med krut spränga det väldiga slottets torn och murar. Borgmästare och råd i Wisby hade visserligen, i bref till guvernören, amiral Juel, anhållit, att slottet icke skulle få förstöras; men när hans samtycke till deras begäran ankom, var förstöringen redan skedd. — Genom *freden i Lund d. 26 September 1679* fick Sverige tillbaka Gotland samt andra af Danskarne under kriget eröfrade landskap. — Med nämnda fredsslut slutade ock Danskarnes så många gånger upprepade ihärdiga bemödanden, att i sitt våld bekomma Gotland, hvars besittande de hade ansett för sig vigtigt, för att derifrån kunna beherrska Östersjön och derstädes äga ett beqvämligt bakhåll för sina anfall på Sverige. — Med 1700-talet började en annan farlig granne att på ön kasta begärliga blickar.

21. Alltsedan freden i Lund år 1679 har Gotland, med undantag endast af några få, men oförgätligt dystra veckor på våren 1808, tillhört Sverige. Ön kom småningom i närmare förbindelse med det rike, som Gotlands folk älskar att kalla sitt gamla moderland, och har derifrån, isynnerhet på sednaste tider, fått röna mycken omvårdnad och huldhet. — Men vi skola fortsätta vår berättelse, och först omnämna de krigs-händelser, eller rättare krigs-hotelser, för hvilka ön under de tvenne sednaste århundradena varit utsatt. Det var under denna tid från Ryssland som anfallen kommo. Vid början af 1700-talet, nemligen åren 1715, 1717 och 1720, hemsöktes ön af ryska landstigningar, hvilka dock icke hade till följd någon eröfring af ön, utan stannade vid svåra plundringar. Först nära ett århundrade sednare, år 1808, kom från nämnda håll ett anfall, som blef mera hotande, och hvarom vi snart i ett särskildt stycke skola förtälja.

— KRIGS-HOTELSERNA 1715—1720. Under den oafbrutna krigstid och dermed följande outsägliga bekymmer, hvarmed 1700-talet började för Sverige, hade regeringen dock icke alldeles förgätit Gotland. Till landshöfding utnämndes, år 1708, en beprövad krigsman, general-majoren *Anders Sparrfelt,* som genast vid sin ankomst till ön, år 1710, började ordna försvars-väsendet. Han indelade allmogen i kompanier, hvilka tillsammans bildade tvenne regementen. En del af denna milis (beväring) var beriden och kallades bonde-kavalleriet. Dessutom fanns ett annat slags kavalleri, bestående af de s. k. prest-dragonerne, hvilka underhöllos af pastorerne, samt i staden ett borgare-infanteri. Hela milisen uppgick till 3,300 man, hvilket icke var obetydligt på en tid, då hela öns folkmängd endast utgjorde vidpass 18,000 personer. Men dessa trupper voro, i följd af

den under dessa krigs-år stora bristen på officerare, högst illa öfvade och derföre föga krigs-duglige. Nämnde landshöfding lät del-vis iståndsätta ringmuren kring Wisby, satte Carlssvärds fästning vid Slite i försvars-skick, och vid Klintehamn lät han anlägga en skans, som blef kallad »Stål-hatt«. — År 1715, då öfversten, friherre *Nils Posse* var landshöfding, ankrade, den 3 Augusti, en rysk flotta af 6 skepp utanför Östergarn, och landsatte der 250 man; men det korta fiendtliga besöket hade ingen annan påföljd, än att kyrkan och prestgården i nämnda socken utplundrades, och att den nära 70-årige kyrkoherden Nils Neogard, jemte fyra husbönder, bortsläpades i fångenskap, från hvilken de återkommo år 1717. — Sistnämnda år, den 9 Juli, ankrade ånyo utanför Östergarn en rysk flotta af icke mindre än 18 krigs-skepp, under befäl af general-amiralen *Feodor Apraxin.* Vidpass 1000 man blefvo landsatte, och i 8 dagar ströfvade Ryssarne omkring och plundrade såväl kyrkorna som alla gårdar i Östergarn, Gammalgarn, Kräklingbo och Anga, samt kyrkan och ett par gårdar i Norrlanda. Apraxin lät öfver hela landet en kungörelse utgå om en allmän brandskatt »efter krigsmanér« af 50,000 specie-riksdaler, hvilken skatt också skulle få aflemnas antingen i svenska stämplade kopparplåtar (ett då gängse dalers-mynt) eller ock i tjära efter 1 specie-riksdaler tunnan, samt dessutom till soldaternes och matrosernes underhåll 10,000 lispund smör och 1000 stycken hornboskap, hvilket allt inom 2 dagar skulle vara anskaffadt. I annan händelse hotade han, att hemsöka hela landet med mord och brand. På Tjängvide backe i Kräklingbo hade fienden slagit läger, och dit sammansläpade han allt, som i trakten kunde öfverkommas. Så snart den ryska landstigningen blifvit bekant i Wisby, affärdade landshöfdingen, amiral *Gustaf von Psilander* genast 2:ne bud till konung Carl den 12:e, som då befann sig i Lund. Emellertid hade en del af landt-milisen satt sig i rörelse; »men blef genom en oskicklig konfusion (villervalla) tillbakaskrämd«, och uträttade intet. Men den tappre landshöfdingen sammankallade allmogen, och efter mönstring vid Wisby och lifliga uppmuntrings-ord ryckte han modigt med sin bonde-här mot fienden; han möttes i Kräklingbo af det budskap, att Ryssarne med sitt tagna byte och med 20 fångar af båda könen, redan hade afseglat. — År 1720 landstego Ryssarne för tredje gången; men samme landshöfding fördref genast fienden från landet. — När Psilander, en af Sveriges ypperste sjöhjeltar, år 1719 blef upphöjd i friherrligt stånd, insatte han det gotländska landskaps-vapnet, Segerlammet, i sitt nya sköldemärke, och när han 1728 förflyttades till landshöfdinge-platsen i Kalmar, förärade Gotlands allmoge honom, såsom ett bevis på kärlek och tacksamhet, en dyrbar silfverbägare.

22. Vi skola nu tala om »*ryska invasionen*« (inkräktningen) 1808. Sverige befann sig då, under *Gustaf den 4:e Adolfs* olyckliga regering, i krig med Ryssland och Danmark; men för Gotlands försvar var dock intet åtgjordt. Alltsedan utbrottet af 1788 års krig, då den på ön förlagda artilleri-afdelningen af 400 man blifvit bortskickad till Finland, hade ingen krigs-styrka funnits på ön; inga vapen funnos i förråderna, alla vapen-öfningar hade helt och hållet varit försummade. En sjutiosex-årig sjöofficer, den hederlige och i svenska flottans minnen oförgätlige öfversten

Erik af Klint handhade, såsom vice landshöfding, styrelsen på den värnlösa ön. Under dessa förhållanden inträffade tidigt på våren ofvannämnda år 1808 Ryssarnes anfall. Den 22 April landstego de, vidpass 2000 man utvaldt infanteri med ett sexpundigt batteri, under befäl af amiral *Bodisco*, uti Sles-viken i Grötlingbo. Ryktet om landstigningen väckte både förskräckelse och förbittring. Vårdkasarna tändes; kyrk-klockorna, som dag och natt voro i rörelse, ringde folket tillsamman. Vid Fardhems kyrka, vid Ejmunds-å i Mästerby, vid Gothems-å, vid kyrkan i Rute, och flerestädes, samlade sig bönderne, utrustade några få med jagtgevär, de fleste med nödvapen, såsom liar, yxor och påkar, men alla med föresats att göra fienden motstånd. Snart började dock mången af dem inse, att med sådan utrustning och utan befäl skulle intet kunna uträttas, och från läns-styrelsen, som i början uppmanat allmogen att gå man ur huse, ankom snart befallning, att draga sig hem-åt och tills vidare hålla sig stilla. Allmogen lydde, ehuru motvilligt. — Obehindradt tågade nu Ryssarne till Wisby, och inryckte der den 24:e i samma månad, utan motstånd, utan strid, utan att ett skott blef lossadt. Kort förut hade bud om invasionen och bön om hjelp, jemte alla i ränteriet befintliga medel, blifvit i öppen båt afsända till svenska fastlandet. Den 25:e lät Bodisco i alla kyrkor offentligen kungöra, att han, såsom rysk guvernör, numera förde styrelsen öfver ön. Det dröjde ej länge innan amiralen friherre *Rudolf Cederström* med en svensk eskader (mindre flotta) ankom med befrielsens budskap. Eskadern ankrade i Sandhamn (vid Östergarn) den 15 Maj, och genast landsattes omkring 1,800 man af Jönköpings, Kronobergs, Kalmar och Konungens eget värfvade regemente, samt något artilleri, allt under öfverstelöjtnanten, friherre *Fleetwoods* öfverbefäl. Dessa trupper voro redan på väg till Wisby, då den underhandlare, hvilken Cederström genast hade afsändt till Bodisco, återkom jemte den sednares ombud, som fått fullmakt, att öfverenskomma om vilkoren för öns återlemnande. Såsom vilkor stadgades följande för Ryssarne förödmjukande punkter: Ryssarne förbundo sig att utrymma ön inom 2 dagar, och att till de svenska trupperna öfverlemna alla vapen, all ammunition (kulor och krut) och alla kanoner, som de medfört; alla svenska Kronan tillhöriga förråder, som Ryssarne användt, och alla de utskrifningar, de gjort, skulle af dem betalas; ryska trupperna skulle inskeppa sig i Slite å samma fartyg, med hvilka de hitkommit, och obehindradt få afresa. — Den 17 Maj, klockan 4 e. m., aftågade den i Wisby förlagda ryska bataljonen, förenade sig med de öfriga trupperna, och aftågade till Slite. Nästan samma timme, som Ryssarne ryckte ut ur staden, inryckte der genom en annan stadsport en svensk jägare-bataljon. Den 18:e afseglade Ryssarne från Slite, sedan de aflemnat till Svenskarne, bland annat,

6 stycken 6-pundiga kanoner med tillbehör, 38 hästar, 1,419 oskadade gevär: många af Ryssarne hade, i förbittring öfver den snöpliga affärden, slagit i stycken sina gevär och sablar. Så slöts »*den ryska invasionen*«. Bodisco hade sjelf yttrat: »Kejsaren af Ryssland anser Gotlands besittning lika vigtig, som besittningen af Finland«. Men för sin del bevisade icke Bodisco denna åsigt med sina gerningar, ty han gjorde intet för att söka försvara sin i hast gjorda eröfring. Han föll också vid återkomsten i onåd hos sin kejsare. Men om honom bör på Gotland erkännas, att han var en ädel och mild fiende, som bland sina trupper upprätthållit den strängaste tukt och ordning. — Jönköpings-bataljonen och artilleriet qvarblefvo på ön tills vidare såsom stam-trupp för öns landtvärn, hvilket skulle inöfvas; de öfriga trupperna återvände till den i Skåne samlade krigshären. — 1808 års händelser påskyndade inrättandet af Gotlands nationalbeväring, som år 1811 kom till stånd, och hvarigenom allmogen och staden beredvilligt åtogo sig en vida mer utsträckt värne-pligt, än som i något annat svenskt landskap äger rum.

23. Sedan vi nu omtalat de krigs-händelser, som på 1700-talet och under innevarande århundrade hotat Gotland, skola vi i korthet omnämna den inre ställningen under nämnda tidrymd och det fredliga arbete, hvarmed regering och folk sökt bota öns iråkade betryck och vanmakt. Gotlands vid slutet af 1600-talet olyckliga tillstånd blef vid början af 1700-talet ännu olyckligare. Krigen under Carl den 12:s tid, hvilka föranledde nya pålagor af många namn och slag, och utskrifningar af manskap samt beständiga rustningar, bragte svåra lidanden öfver Gotland, liksom öfver det öfriga fäderneslandet. Härtill kommo för Gotland flera missväxt-år, samt åren 1710, 1711 och 1712 en gruflig pest, som inom ön, hvilken då hade en enda läkare, anställde vidsträckta härjningar. Handeln var i lägervall; ön kunde knappast sägas äga en handelsflotta; de skuldsatte köpmännen lågo i händerna på utlänningen, och den skuldsatta allmogen låg alltfortfarande i händerna på köpmännen. Utlänningen bestämde godtyckligt för köpmännen, och köpmännen för allmogen priset å handels-varorna. Om borgerskapet i Wisby hette det i en embets-skrifvelse år 1712, »att det var så armt och eländigt, att det icke ägde mer än hvad den ene af den andre kunde pracka ur handen i munnen«: utländske handelsmän samt gårdfarihandlande från Borås genomströko och utsögo landet. Äfven allmogens och presterskapets ställning skildras vid denna tid såsom ytterligt bedröflig. Tidens förhållanden gjorde, att man lefde i en beständig fruktan för fiendtliga anfall, och man måste alltjemnt vara rustad till sitt försvar, hvarigenom landet saknade det lugn och den trygghet, som handel och näringar behöfva för sin uppkomst och blomstring. Sådant var, i allmänna drag,

tillståndet på ön under långlig tid: i alla riktningar behöfdes en ny och bättre sakernas ordning.

24. Efter hand inträdde ock högst behöfliga förbättringar. Genom ihärdiga bemödanden af utmärkte, oförgätlige landshöfdingar, såsom *Carl Otto von Segebaden* (1765—1787), *Jacob Cederström* (1817—1831), med flera, kan Gotland sägas hafva blifvit uppryckt och lyftadt ur den fordna vanmakten och dvalan. Regeringens och riksdagens uppmärksamhet har alltmer blifvit riktad på det aflägsna landskapet, hvarom flera större och mindre anslag för gagneliga inrättningar på ön bära vitne. Postgången har blifvit tids-enlig, samfärdseln med moderlandet allt lifligare, förbindelsen med andra orter medelst den dyrbara undervattens-telegrafen så snabb som möjligt. Medan trävaru-utskeppningen, i följd af misshushållningen med skogen och af alldeles försummade åtgärder för dennas vård och återväxt, aftagit och kalktillverkningen blifvit mindre inbringande, har jordbruket höjt sig till öns modernäring. Och ehuru i allmänhet på långt när icke så utvecklad, som den med hänsyn till öns utmärkta jordmån och luftstreck borde vara, har denna näring dock på sednare tider de aldraflesta år lemnat ett mer eller mindre betydligt öfverskott till utförsel. Ladugårds-skötsel och gräsodling hafva ändtligen börjat blifva föremål för uppmärksamhet och omsorger. Fisket har begynt att blifva så skött och vårdadt, att dess afkastning räckt till äfven för utskeppning. Landets skuldsättning har visserligen på sednaste tid ökats med vidpass ett par millioner, men om dessa äro nedlagda i jordbruk och näringar, i bättre redskap och bättre dragare; så skola rikare skördar och större afkastning efterhand afbetala denna skuld. — En glädjande företeelse är den kapitalbildning, som i öns sparbanker försiggår. Vid 1868 års slut fanns i då varande 9 sparbanker en behållning af 402,100 rdr, tillhörande 4,722 delägare; tre år sednare, eller vid 1871 års slut, var de 18 sparbankernas behållning 666,895 rdr, tillhörande 7,437 delägare: nästan hvar 8:e af länets invånare hade då sin sparbanksbok med i medeltal 90 rdrs behållning. — Mycket har blifvit uträttadt för skolväsendet (för folk-upplysningen, elementar-undervisningen, landtbrukare- och sjömanna-bildningen), för sjukvården (genom ökadt antal läkare och apoteker), för fångvården (genom uppförandet af ett ändamåls-enligt läns-cellfängelse), och nyligen (1869) för skogsvården genom en särskild nådig förordning till förekommande af skogsförödelse på ön. Både enskilde och föreningar hafva för hushållning, välgörenhet och allmän bildning visat berömliga sträfvanden. Genom att rastlöst fortsätta och än vidare utveckla dessa skall Gotlands folk visa sig värdigt sitt rika land.

— FREDLIGA HÄNDELSER OCH ARBETEN PÅ 1700-TALET. I följd af den jämmerliga misshushållningen med skogen (man hade nemligen, bland

annat, börjat bränna kalk med unga nyss uppvuxna gran- och tall-träd, hvarigenom dubbelt så mycket bränsle åtgick) tillsatte vice landshöfdingen *Coijet*, år 1711, en skog-vaktare i hvarje treding. — Friherre *Grönhagen*, landshöfding 1728—1738, började införa riktigare grunder för åkerbruket, och visade sin håg för planteringar genom anläggandet af en stor allé (väg mellan planterade träd) från det af honom nybygda residens-huset på Roma kungsgård till kyrkan af samma namn. Att han som en vandal (grym förstörare) for fram mot det närbelägna Roma klosters herrliga ruin, hvarifrån han tog sten till sin nybygnad, är en fläck på hans minne. — Hans efterträdare *Jakob von Hökerstedt* (1738—1757), som förut varit kommerse-råd, befordrade fårskötseln, och vidtog anstalter för handelns och sjöfartens upphjelpande. — Friherre *Carl Otto von Segebaden*, troligen den ypperste och verksammaste af alla öns höfdingar, anlade, efter mycket motstånd och många sammankomster med allmogen, öns nuvarande förträffliga landsvägar; befordrade ett förbättradt landtbruk, började och genomdref, oaktadt allmogens oförståndiga hot, storskiften i södra delen af länet; uppmuntrade skogsvården, häst-afveln och fiskeriet, och lät uppföra de första båtsmans-torpen. På en tid, då betydliga spannmåls-förråder årligen måste införskrifvas från utrikes orter, sökte han förmå allmogen att börja odla potatis, en då i Sverige nyss införd jordfrukt, hvilken till försöks anställande utdelades åt allmogen halfstops-vis; men vid de många sammanträden, han om denna sak höll med befolkningen, möttes han af motstånd och smädelser: »han kunde gifva sina potatis åt svin, icke åt menniskor« — hette det. Hans ifriga bemödanden för potatis-odlingen misslyckades. Först efter år 1805, sedan man funnit, att af denna jordfrukt bränvin kunde tillverkas, började en riktig ifver att odla potatis. — År 1791 stiftades af enskilde män *Gotlands hushållnings-sällskap*, hvilket ön har att tacka för många vigtiga råd, upplysningar, uppmuntringar och gagneliga åtgärder i afseende på landtbruk och andra näringar.

FRÅN ÅR 1800 TILL ÅR 1849. År 1800 bygdes det första tröskverket på ön: nu finnes knapt något åttonde-dels hemman, som icke har ett eget hemma-gjordt sådant. Vid samma tid började vind-maskiner att begagnas. — Landshöfdingen friherre *Aschling* (1812—1817) utverkade 900 rdrs anslag af statsmedel i 6 år, att användas till belöningar för får-afvelns och ylle-väfnadens uppmuntrande. — År 1818 lät regeringen, i följd af landshöfdingen friherre *Jakob Cederströms* framställning, genom direktör Georg Stephens undersöka öns myrar, utgörande vidpass 50,000 tunnland odlingsbar jord, och uppgöra förslag till deras aftappande. Stephens' utförliga berättelse blef på hushållnings-sällskapets bekostnad tryckt och i socknarna utdelad, och i följd af nämnda sällskaps ansökan blefvo 1841 75,000 rdr rmt såsom låne-understöd af stats-medel beviljade. — Friherre J. Cederströms landshöfdinge-verksamhet var i många hänseenden synnerligen utmärkt. Redan såsom adjutant hos vice landshöfdingen friherre *Rudolf Cederström* hade han 1810—1811 verksamt bidragit till ordnandet af national-beväringen; såsom landshöfding genomdref han (år 1827) stiftandet af norra häradets brandstods-förening; och inrättade den för samlifvet och affärerna inom ön vigtiga landtposten (1825), ett mästerstycke af enkelhet och billighet. För öfrigt ifrade Cederström, »baronen med träbenet«, såsom han kallades, för förbättringar i alla landtbrukets delar, och var i allt praktisk och rådig. Att hans förslag om ett stort stenhuggeri-bolag inom länet, om anskaf-

fandet af en stor ullkardnings- och spinneri-maskin samt om klädes-tillverkning på ryckverks-väfstolar, på statens bekostnad, icke blefvo satta i verket, var icke hans fel. Emedlertid utverkade han (1828) ett stats-anslag af 750 rdr rmt i 5 år, som användes till belöningar för dem, som undervisat ett bestämdt antal personer i väfning med ryckverk. I flera år afstod han hela sin aflöning såsom militärbefälhafvare, och grundlade derigenom militärbiblioteket härstädes. — År 1821 invigdes Wisby gymnasium af biskopen doktor Eberstein (död 1838); gymnasiets förste rektor blef den om gotländska läroverket högtförtjente lektorn doktor Per Säve (död 1837). Cederströms efterträdare *Mikaël Silvius von Hohenhausen* (1831—1849) ifrade för förbättrandet af allmänna undervisningen samt för sjukvården och utverkade uppbyggandet af ett nytt läns-lazaretts-hus; egnade upplyst vård åt öns fornlemningar; höjde national-beväringens anseende och förskaffade dess officerare pensions-rätt; stiftade skarpskytte- och jägare-gillet (1836), införde täflingsplöjning (1840) och boskaps-utställning med belöningar (1848); och skaffade efter 1845 och 1846 årens missväxter undsättningslån. Under hans tid började navigations-skolan (1842) och landtbruks-skolan (1847), båda med årligt stats-anslag. 1833 fick länet en djurläkare. För häst- och får-afveln vidtogos verksamma åtgärder. År 1847 utfärdade han tryckta varningar mot misshushållning med skogen, i anledning af de vidsträckta skogshandels-affärer, som då hade börjat, för huggning af slipers (jernvägssyllar) till utländska jernvägar, och några år förut hade han å embetets vägnar, i och för beståndet af öns skogar, afstyrkt frigifvandet af kalkbränningen, hvilken då idkades vid endast 39 privilegierade kalkugnar. År 1835 blef södra häradets brandstods-förening, efter mönstret af norra föreningen, inrättad. Hohenhausen var för öfrigt verksam för postförbindelsens och för fiskeriernas förbättrande, för lastbryggors byggande vid landthamnarna, med mera. — Under Hohenhausens tid utkom år 1842 förordningen om inrättandet af folkskolor i riket, hvilken stora angelägenhet öns allmoge och presterskap med ifver och raskhet omfattade. Hohenhausen dog 1849, i ordningen den 25:e af Gotlands höfdingar, sedan ön år 1645 återkommit till Sverige, och bland dessa en af dem, som längst förvaltat embetet; han var den 5:e, som i embetet aflidit, och (med Grönhagen, död 1738, och Hökerstedt, död 1757) den 3:e, som är på Gotland begrafven. På hans grift å Wisby begrafningsplats restes af gotländske män en minnesvård med inskrift: »Redlig och ridderlig, pröfvad i krig och fred«.

FRÅN ÅR 1849 TILL NÄRVARANDE TID. Under dessa år har uppmärksamheten fortfarande varit riktad på förbättringar i länets hushållning; regering och riksdag hafva fortfarande gifvit flera ynnestfulla bevis på sin omsorg om den i fordna tider ofta styfmoderligt behandlade provinsen. Från landshöfding *G. J. af Dalströms* tid (1849—1858) må nämnas: åtgärder för laga skiften, humle-odling, m. m. Under hans tid inträffade (år 1854) den för national-beväringen oförgätliga högtiden, att den under konung OSCARS öfverbefäl fick uppträda i fält-rörelser och simulakrer (låtsade strider) i förening med några af den svenska krigs-härens yppersta trupper, som med anledning af kriget på Östersjön mellan Vestmakterna (England, Frankrike) och Ryssland voro förlagda på ön. Och enligt konungens eget omdöme redde sig beväringen skickligt och raskt vid sidan af de ståtliga kärntrupperna. Det var då, som konungen med egen hand, i närvaro af sina båda äldsta söner CARL och OSCAR, till beväringens den

tiden trenne bataljoner utdelade nya fanor. Han yttrade dervid, att om krigets åskdigra moln sammandraga sig öfver Norden, så skola såväl fastlandets som Gotlands folk känna sina svenska hjertan klappa varmare, och deras händer skola sträckas till trofast handslag: Gotlands män skola då kring sina fanor församla sig, ifall en fiende vill ur moderlandets famn rycka »den herrliga ön, den dyrbara perlan i Sveriges krona«, och han tillsporde dem slutligen, om de med lif och blod ville försvara sina fanor och sitt land, hvilken fråga med ett jublande ja blef besvarad. — År 1858 blef förbindelsen under vintermånaderna med det öfriga fäderneslandet betryggad genom det förträffliga, af kungliga post-styrelsen bekostade post-ångfartyget »Polhem«. — För öfrigt verkade Dalström för nya och större låne-anstalter, såsom filial-bank och hypoteks-förening, hvilka båda dock kommo till stånd först under efterträdaren, landshöfding *Gillis Bildts* tid (1858—1862), den förra låne-anstalten år 1859 och den sednare 1861. Den dyrbara undervattens-telegrafen, nedlagd 1859, anställandet af en tredje provincial-läkare 1861, åtgärder för laga skiftens införande, stiftandet af planterings-gillet i Wisby, med flera gagnande åtgärder och inrättningar, utmärkte Bildts korta landshöfdinge-tid. — År 1859 blef Wisby högre elementarläroverks nya hus (uppfördt efter ritning af professor Scholander) invigdt af biskopen doktor Anjou, sedan gymnasiet samt lärdoms- och apologist-skolan redan 1857 förenats till ett sammanhängande och fullständigt läroverk. — Under den nuvarande landshöfdingen, *Henrik Gyllenram* (från år 1862) hafva åtgärder blifvit vidtagna för att förbättra fiskerierna, och att väcka allmännare håg för bränntorfs-beredning; ett gotländskt bolag har bildats, som för sommar-postföringen och varubytet med fastlandet anskaffat 2:ne tids-enliga ångbåtar, »Wisby« (1866) och »Gotland« (1868). Vid 1867 års lands-ting väcktes utaf en ledamot af bondeståndet det förslag, att till [illegible]geringen ingå med anhållan om en särskild skogs-lagstiftning för länet: ett utskott, i hvilket länets (sedan år 1859 anställde) jägmästare tog en verksam del, utarbetade ett förslag till stadgar i berörda hänseende, hvilket förslag blef af landstinget enhälligt antaget, och sedan af hushållnings-sällskapet och konungens befallningshafvande förordadt. På landshöfding Gyllenrams framställning vid 1869 års riksdag, blef förslaget af riksdagen gilladt, och har genom förordningen af den 10 September nämnda år blifvit till efterlefnad fastställdt. — År 1868 har telegraf-ledningen utsträckts till Klinte och Rone hamnar, och 1871 en ny undervattens-telegrafkabel nedlagts, samt en snabbgående vinterpost-ångbåt »Sofia« aflöst »Polhem« (se s. 31). — Hushållnings-sällskapet har 1871, på ordförandens, landshöfd. Gyllenrams förslag anvisat medel till att börja utförandet af (den år 1866 aflidne) förste landtmätaren Asplunds plan för ett utdiknings-system för ön, dervid afvägningarna (höjd- och sluttnings-uträkningarna) skola afse såväl myrarnas läge öfver hafvet och sins emellan, som ock den till myrarna och dessas utflöden gränsande odlade och odlingsbara marken: detta vigtiga arbete tog samma år sin början. År 1872 har af nämnda sällskap, på densammes förslag, beviljats ett arvode af 400 rdr i 3 år till en landtbruks-kemist (som kostnadsfritt skall lemna upplysningar och råd om jord-arters beskaffenhet, m. m.), samt, på vice ordförandens förslag, 5000 rdr till i 5 år räntefria lån för anläggande af mejerier (planmessigt ordnade anstalter för smör- och ost-tillverkning). — På våren detta år har Källunge mejeribolag kommit till stånd och i Rone håller ett dylikt bolag på att bildas. *(April 1872.)*

25. Hvad Sveriges konungar och riksdags-ombud, hvad läns-styrelser, medborgerliga föreningar och enskilde hafva uträttat till Gotlands gagn och förkofran, bör med innerlig tacksamhet erkännas. — Men ännu återstår mycket att uträtta.

Gud i sin godhet synes hafva ämnat den ensliga, vackra ön till ett verkligen *godt land.* Han har gifvit åt detta landskap stora förmåner och rikedomar, af hvilka dock många ännu ligga vårdslösade eller bortglömda.

Det är derföre en helig pligt för Gotlands folk, att med allt större flit och allvar lära sig, huru dessa förmåner värdigt skola tillgodogöras, och att sedan aldrig förtröttas i arbetet för fosteröns odling och ära. Och de ord, som för mer än ett halft årtusende sedan skrefvos såsom ingångs-språk till »Gotlands Lag«, böra ännu för ung och gammal vara betydelse-rika bud-ord:

"Detta är begynnelſen af wår lag, att wi ſkola förneka allt hwad "hedniſkt är, och tro på en allswåldig Gud. Honom ſkola wi bedja, "att Han må unna oß god årswärt, fred, ſeger och helſa, ſamt att wi må "behålla wår kriſtna tro och wårt odlade land, och hwarje dag med alla "wåra gerningar och med all wår håg ſträfwa efter det, ſom är Gud till "ära och oß till ſtörſta behof för både kropp och ſjäl." —

Läsbibliotek: Handtverksgillets (bokbindar Segerdahl, Adelsgatan). Stads-[illegible] (Gamla skolhuset. öppet Måndag kl. 5—6 e. m.

J. W. Klintbergs marmor-expositien (Skeppsbron): bordskifvor, bref-[illegible], bröder, m. m., af vackra gotl:a marmor-arter, samt stenhuggeri-arbeten i all-[illegible].

Förslag till utfärder: Till *Fridhem* (s. 60), nära $^3/_4$ mil S. fr. staden: förbi [illegible] kungsladugård, Oscars-stenen (s. 59) och Nygårds. Från Fridhem till Högklint [illegible] Petesvalan (s. 7). Vill man på samma tur se strand- och barrskogs-natur samt [illegible] och löfskogs-natur, så besökes Kuse gård nära Högklint i Westerhejde, eller de i [illegible] backen belägna gårdarna Stenstu och Suderbys; tillträde begäres till dessa 3:ne [illegible] vackra ängar (parker). Om Gotlands-ängarna sid. 10. — För hemresan från [illegible] kan tagas den något längre, men vackrare vägen förbi Wible.

— Till *Follingbo*, Ö. fr. staden. Genom Rosendals-skogen till Jakobsberg (utsigt [illegible] tornet); öfver Rosendals gård till *Follingbo* kyrka och derifrån till Hallfreda: till-[illegible] begäres till den vackra Såg-ängen, vidpass 1 mil från staden.

— Till *Brunberg-Åhsbergska hagen* och till *Snäckgärdet*, vidpass $^3/_8$ mil, förbi [illegible] Galgberget, Röfvarkulan och Trojeborg (s. 60). — Till *Lummelunds bruk* [illegible] 8, 60), $1^1/_4$ mil — allt norrut.

Till *Klintehamn* (s. 3). Med *Diligensen*, som afgår från gästgifvaregården i Wisby [illegible] och Thorsdag kl. 4 e. m.; återresa nästa Thorsdag och Söndag på morgonen. — Eller med direkt skjuts: genom Follingbo (Rosendals-skogen, Jakobsberg, kyrkan, [illegible] Såg-äng), vidare genom Björke och Mästerby till *Klinte*, nära 5 mil. I Klinte [illegible] gästgifvaregård (värdshus). Klinteberget (s. 7, 9), kyrkan, hamnen, Walla qvior. — För resa till Carls-öarna (sidd. 2 och 7) begäres tillstånd hos ägaren af Bottarve [illegible] (Fröjel). — Återresa från Klinte genom *Sanda*, *Eskelhem* och *Stenkumla*, $3^3/_8$ mil. — Eller ock förbi Wisborgs kungsladugård, Oscarsstenen, Wible, samt Tofta, *Eskel-[illegible]* *Sanda* kyrkor till Sicklings i Klinte, $3^1/_2$ mil. Återresa förbi Mästerby, Ho-[illegible] *Walls* och Träkumla kyrkor, vidpass 4 mil — eller ock den något längre åter-[illegible] förbi *Hejde*, *Wäte*, *Atlingbo*, Björke och *Roma* kyrkor (Roma kungsgård, Roma [illegible] kyrkas ruin), vidare förbi Stafva och Hallfreda (Såg-ängen), och sedan till Wisby [illegible] stora landsvägen eller ock förbi *Follingbo* kyrka, öfver Rosendal och Jakobsberg.

— Till *Slitehamn* (s. 3): förbi *Bro*, *Tingstäde* och Othems kyrkor, $3^5/_8$ mil. På [illegible] å värdshuset eller hos fru Hammarström. Solberget, Raukerna (s. 5), En-[illegible] (s. 2). Återresa förbi Wallstena, Hörsne, *Dalhems*, Halla och *Roma* kyrkor samt [illegible] *Follingbo* (Hallfreda Såg-äng, Rosendal, Jakobsberg), $5^5/_8$ mil. Eller en kortare [illegible] mil, genom Boge, Bäl, Källunge, *Fole* och Hejdeby till Wisby. — (Från Slite [illegible] *bro*, Rute och Bunge till *Fårösund* (s. 3), der värdshus finnes, $2^1/_2$ mil; åter-[illegible] las så, att man kommer till Fardume träsk i Rute (s. 8).

[illegible] *minst 2 dagars) resetur söder-ut:* genom Rosendals-skogen till Ja-[illegible] kyrka, Hallfreda Såg-äng till *Roma* kyrka (Kungsgården [illegible] förbi Björke, *Atlingbo*, *Wäte*, *Hejde* och *Klinte* kyrkor till [illegible] Klinteberget (s. 7. 9), kyrkan, hamnen, Walla qvior, [illegible] till Burge gästgifvaregård (värdshus) i Levide, [illegible] *Värs*, *Lau*, *Garda*, *Lye* och Etelhems kyrkor [illegible] och Wänge kyrkor genom Sjonhem till [illegible]

[illegible] natur- eller forn-forskning, jagt- [illegible] resor på ön böra — af dem [illegible] kyrkorna, hvilka alla äro [illegible] van äro tryckta med [illegible] agas, isynn. när [illegible] varegårdarna [illegible] men öf-

LIBRARY OF CONGRESS
0 020 039 002 7